

О. І. Пометун, Т. О. Ремех

ПРАВОЗНАВСТВО

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

9
клас

www.4book.org

Видавництво
літера

О. І. Пометун, Т. О. Ремех

ПРАВОЗНАВСТВО

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

9
клас

ПІДРУЧНИК

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

www.4book.org

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (Наказ № 56 від 02.02.2009 р.)

Незалежні експерти:

- Л. Б. Доронюк* – учитель-методист СЗОШ І-ІІІ ст. № 1 Рогатинської районної ради Івано-Франківської обл.;
О. Д. Шайтан – учитель, завідувач кафедри історії та правознавства ліцею Харківського державного університету;
О. М. Ганута – методист Методичного кабінету відділу освіти Уманської міської ради Черкаської обл.;
І. А. Пашковський – методист Кримського республіканського ІППО;
Т. О. Чубукова – канд. пед. наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України;
І. Б. Усенко – канд. юрид. наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України

Відповідальні за підготовку до видання:

- Р. І. Євтушенко* – головний спеціаліст Міністерства освіти і науки України;
О. В. Галегова – методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Пометун О. І., Ремех Т. О.

П73 **Правознавство. Практичний курс : підручник для 9 кл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. – К. : Літера ЛТД, 2009. – 192 с.**
ISBN 978-966-2032-93-2

Навчальне видання

Пометун Олена Іванівна, Ремех Тетяна Олексіївна

ПРАВОЗНАВСТВО

Практичний курс

9 клас

Редактор-коректор С. В. Хрустальова. Технічний редактор Л. Ф. Усаненко

Підп. до друку 02.07.2009. Формат 70х90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,04. Обл.-вид. арк. 16,15.

Наклад 201 036 прим. (2-й завод 50 001 – 201 036 прим.) Зам. 6407-09

Видавництво «Літера ЛТД». 03680, Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 408.

Телефон для довідок 456-40-21. Свідectво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано в ПП «Тріада +» м. Харків, вул. Киргизька, 19.

© О. І. Пометун, Т. О. Ремех, 2009

© «Літера ЛТД», 2009

ISBN 978-966-2032-93-2

www.4book.org

Шановні друзі!

Ми запрошуємо вас до подорожі у світ права. Право – це важливе досягнення людської цивілізації, яке виникло ще в давнину і протягом тривалого часу впливає і впливатиме на життя суспільства в цілому й кожної людини зокрема.

Більшість звичних форм нашої повсякденної поведінки передбачені й регламентовані правом, хоча ми і не сприймаємо їх як такі. Знання та свідоме застосування правових норм робить життя людини ефективним, безпечним, комфортним, отже, і щасливішим.

Перед Вами підручник з курсу, присвяченого вивченню та практичному застосуванню норм права і приписів законів нашої держави. Сподіваємося, що цей підручник і цікаві, веселі, але серйозні уроки з практичного курсу правознавства допоможуть вам зрозуміти самих себе, людей навколо себе і суспільство, в якому ви живете, виробити власну життєву позицію та впевненість у собі, вміння орієнтуватись у мінливому світі.

Вивчаючи цей предмет, ви опануєте нові знання, зможете розвинути багато корисних умінь і навичок, які знадобляться вам не тільки в майбутньому «дорослому житті», а й сьогодні, адже ви вже достатньо самостійні й відповідальні. Ви зможете по-новому подивитися на проблеми політичного, державного і громадського життя, знайти інтерес і сенс в активній громадянській залученості. Сподіваємося, що практичний курс правознавства стане одним із камінчиків, що, за мудрим висловом індійського філософа, «може змінити течію ріки» вашого життя.

Бажаємо успіхів у навчанні!

З повагою, автори

Тема 1. ДЛЯ ЧОГО ВИВЧАЄМО ПРАВОЗНАВСТВО

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати про мету, завдання, особливості курсу;
- пояснювати, як працювати на уроках;
- висловлювати власні очікування щодо вивчення курсу.

1. Якими є мета, завдання та особливості курсу

Завдання 1. Працюючи в парах*, згадайте, хто такі юристи. Назвіть кілька ситуацій, коли люди звертаються до представників юридичної професії.

Прочитайте наведену нижче притчу та **обговоріть у загальному колі***: чим, на вашу думку, відрізняються два способи вираження думок – побутовий і юридичний? Чому вони такі різні?

«В університеті на юридичному факультеті професор опитує студента:

– Якщо Ви бажаєте пригостити когось помаранчею, як Ви це робитимете?

– Я скажу: «Будь ласка, пригощайтесь!» – відповів студент.

– Ні! Ні! – розгнівався професор. – Думайте як юрист!!!

– Добре, – відповів студент. – Тоді я скажу: «Цим я передаю Вам належні мені права, вимоги, переваги й інші інтереси на власність, що іменується помаранчею, з правом віджимати, розрізати, заморожувати й інакше споживати її, використовуючи для цього різні пристосування, як ті, що існують у наш час, так і ті, що будуть винайдені пізніше, чи без використання цих пристосувань, а також передавати зазначену вище власність третім особам зі скоринкою, м'якоттю, соком та насінням чи без таких...»

При вивченні багатьох шкільних предметів ви вже зустрічались зі словом «право» і, напевно, знаєте, що воно означає. А що ж таке правознавство?

При вивченні багатьох шкільних предметів ви вже зустрічались зі словом «право» і, напевно, знаєте, що воно означає. А що ж таке правознавство?

* Означає, що інструкцію, як працювати за тим чи іншим методом, ви знайдете в додатку до підручника.

Термін «правознавство» складається з двох частин «право» і «знати», а отже зміст нашого курсу буде пов'язаний із знанням права як системи загальнообов'язкових норм, що регулюють поведінку людей.

Для того щоб краще зрозуміти, що ви вивчатимете і навіщо це вам потрібно, дайте відповідь на наведені нижче запитання, які стосуються змісту підручника «Правознавство. Практичний курс». Це буде відправним пунктом, з якого починається ваша подорож у світ права.

Завдання 2. Відповідайте на питання чесно, роблячи олівцем необхідні позначки. Обирайте відповідь «так» чи «ні», а там, де стоять цифри, позначте одну з них (врахуйте, що 1 – це «ніколи», 2 – «іноколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»).

Пам'ятайте, що це – не змагання. Тут немає «правильних» чи «неправильних» відповідей – тільки правдиві і неправдиві.

Не витрачайте багато часу на обмірковування. Якщо вам запитання не зрозумілі – зверніться до вчителя. Звертайте увагу на незнайомі слова.

Яку роль відіграють правила в моєму житті?

Я розумію, навіщо в житті потрібні правила	так / ні
Я дотримуюсь правил поведінки в школі, сім'ї, на вулиці	1 2 3 4 5

Що я знаю про право і закони?

Я можу назвати щонайменше три галузі права	так / ні
Я можу пояснити, яку роль відіграє право в моєму житті	так / ні
Я розумію, чим закони відрізняються від правил	так / ні
Я цікавлюся діяльністю Верховної Ради щодо ухвалення нових законів	1 2 3 4 5

Чи розумію я, що таке правопорушення?

Моя поведінка є правомірною	1 2 3 4 5
Я стикався/стикалась у своєму житті з правопорушеннями	так / ні
Я можу пояснити, коли і як людина відповідає за правопорушення	так / ні

Як я ставлюсь до прав і свобод людини і громадянина?

Я можу пояснити, що означає словосполучення «права і свободи людини»	так / ні
Я реалізую свої конституційні права як громадянин/громадянка України	1 2 3 4 5
Я поважаю права і свободи інших людей	так / ні
Я можу назвати щонайменше два міжнародні документи про права і свободи людини	так / ні

Що для мене означає бути громадянином?

Я можу пояснити, що означає бути громадянином України	так / ні
Я відчуваю себе громадянином/громадянкою України	1 2 3 4 5
Я виконую обов'язки громадянина/громадянки України	1 2 3 4 5
Мої батьки беруть участь у житті держави	1 2 3 4 5
Я беру участь у діяльності органів шкільного самоврядування	1 2 3 4 5

Як стосується мене цивільне право?

Я є власником/власницею майна	так / ні
Я можу розпоряджатись майном моєї сім'ї	1 2 3 4 5
Я можу пояснити, які цивільно-правові договори можуть укласти неповнолітні	так / ні
Я можу започаткувати свою власну справу й отримувати прибуток	так / ні

Чи обізнаний я споживач?

Я виконую роль споживача	1 2 3 4 5
Я захищаю свої права споживача у разі порушення	1 2 3 4 5

Що мені відомо з сімейного права?

Мої батьки щодо мене дотримуються норм сімейного права	1 2 3 4 5
Я виконую свої обов'язки щодо моїх батьків відповідно до положень сімейного законодавства	1 2 3 4 5

Як захищає закон мої права у трудових відносинах?

Я маю право на працю відповідно до закону	так / ні
Я маю право на оплату праці, якщо я працюю	так / ні
Я можу пояснити, як закон захищає права неповнолітніх у трудових відносинах	так / ні

Наскільки я орієнтуюсь в адміністративному та кримінальному праві?

Я можу відрізнити адміністративний проступок від злочину	так / ні
Я можу пояснити, чому злочин небезпечний для суспільства	так / ні
Я поведжусь так, щоб не стати жертвою злочину	1 2 3 4 5
Я можу назвати принаймні три види злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років	так / ні

Хто захищає мої права?

Я звертаюсь до працівників правоохоронних органів по допомогу у складних ситуаціях мого життя	1 2 3 4 5
Я можу пояснити, для чого існують суди в Україні	так / ні
Я цікавлюся діяльністю людей юридичних професій	1 2 3 4 5

Завдання 3. Після завершення індивідуальної роботи **обговоріть у загальному колі:** які думки та почуття викликала у вас ця робота? Чи змінилося ваше розуміння ролі права в житті? Які запитання виявились для вас легкими, які важкими і незрозумілими? Як ви думаєте, чого ви можете навчитись за цей рік?

Після закінчення обговорення порівняйте ваші думки з думками авторів підручника.

Відповідаючи на запитання, вміщені вище, ви, напевне, звернули увагу, що вони пов'язані з правом, юридичною наукою. Проте більшість із них – про ваше повсякденне життя і поведінку, ваші дії, вчинки та звички. І це зрозуміло, адже загальні, спільні для всіх правила поведінки людей – правові норми – супроводжують нас від народження протягом усього життя, врегульовуючи його. Вони захищають наші інтереси, роблять існування суспільства безпечним і комфортним.

Вивчаючи цей курс, ви ознайомитеся із правилами і законами та їх дією в повсякденному житті, дізнаєтесь, як будувати стосунки з іншими людьми, якими нормами і правилами врегульовується поведінка неповнолітніх, у чому полягає зміст ваших прав і обов'язків як людини і громадянина, які права та обов'язки людей, які вас оточують, як виходити з багатьох складних і конфліктних життєвих ситуацій, хто і як може допомогти вам у цьому.

За цей рік ви зможете навчитись:

- пояснювати, що таке право і яка його роль у житті суспільства, визначати деякі важливі поняття і терміни юридичної науки;
- опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів;
- аналізувати, оцінювати і розв'язувати життєві ситуації, спираючись на знання положень законів;
- використовувати, застосовувати і дотримуватись правових норм у своїй поведінці;
- оцінювати і регулювати свої взаємини з іншими людьми, спілкуватись, дискутувати, колективно розв'язувати проблеми;
- застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз, синтез, оцінку;
- визначити власне ставлення до законів, їх місця й ролі в нашому житті.

2. Як будемо працювати

Інформацію, що ви отримуватимете на уроках, не треба заучувати. Її потрібно осмислювати, усвідомити, як, яким чином ці знання можуть бути використані, застосовані вами не тільки у «дорослому» житті, а вже сьогодні й завтра — на вулиці, в родині, у рідній школі, з-поміж своїх однолітків. У цьому вам допоможуть численні практичні завдання, задачі, правові ситуації, які ви будете виконувати і розглядати під час навчання, співпрацюючи та навчаючи одне одного у парах, трійках, малих групах, у загальному колі.

На уроках ви побуваєте в уявній ролі міліціонера або затриманого, судді чи адвоката, обвинуваченого або потерпілого; в ролі батьків, учителів, учнів, роботодавця і працівника, покупця та продавця; в ситуаціях, коли в дію вступають правові норми, в ситуаціях, коли можуть бути порушені ваші права, коли ви стали на захист прав людини як представник органів держави чи правозахисної організації тощо. Щоб працювати ефективно, уважно читайте і виконуйте інструкції, викладені у підручнику, а також рекомендації вчителя.

Бажано вести зошит і записувати все, що здалося вам важливим, новим, потребує роз'яснення, а також усе, на що звертатиме увагу вчитель. У зошиті фіксуйте власні думки, пропозиції, ідеї, зауваження, доповнення, питання до інших учнів. Це допоможе вам досягти хороших навчальних результатів.

Намагайтеся бути активними, толерантними і ввічливими, оскільки думка кожного учня і кожної учениці є цінною у спільній роботі. На уроках ви набудете важливого досвіду прийняття колективних рішень, що дозволить зрозуміти, як створюються і діють закони держави і будь-які правила людського співжиття.

Завдання 4. Працюючи в малих групах*, сформулюйте і запропонуйте класу два–три основні правила спілкування на уроці, які допоможуть вам ефективно співпрацювати і почуватися безпечно і комфортно.

Обговоріть усі пропозиції і голосуванням визначте невеличкий перелік (не більше п'яти–семи) правил поведінки на уроках правознавства. Домовтесь, як ви забезпечуватимете їх дотримання усіма протягом навчального року.

3. Як користуватись підручником

На сторінках підручника ви знайдете приклади різних життєвих ситуацій, практичні поради, витяги з міжнародних актів і Законів України, зразки юридичних документів. Сподіваємось, що він стане для вас своєрідним довідником і порадиником у житті.

Завдання 5. Працюючи в парах, роздивіться уважно підручник і дайте відповідь: де розміщено зміст підручника? На які частини він поділений, скільки їх? З яких частин складається тема? Що вміщено в додатках?

1. **Матеріал підручника** опрацьовуйте уважно: обов'язково прочитайте весь текст теми в класі або вдома. Зосереджуйтесь на **результатах навчання**, які вміщені на початку кожної теми. Саме їх досягнення перевірятиме вчитель.

2. **Колективні завдання та вправи**, позначені , виконуйте в класі. Вони допоможуть вам зосередитись на основних питаннях змісту. Працюйте над ними в парах або малих групах, дотримуючись правил, що вміщені в додатку. Це сприятиме як навчанню, так і цікавому спілкуванню з однокласниками та однокласницями.

3. **Цікаві й творчі завдання**, позначені , виконуйте індивідуально, оскільки вони потребують серйозних міркувань.

4. **Конкретні правові ситуації**, що пропонуються для вашого розгляду й аналізу,

позначені . Працюючи над ними, уявляйте себе учасниками ситуації або тими, до кого звернулися за порадою. Продумайте, як треба поводитися у таких випадках.

5. **Практичні поради** позначені . Використовуйте їх у повсякденному житті, якщо потрапляєте у подібну ситуацію.

6. **Завдання, які потребують проведення власних спостережень і досліджень** ваших звичок, поведінки, стосунків з іншими, позначені .

7. Усі важливі положення в тексті виділено **особливим шрифтом**. Це допоможе вам бути уважними. *Жирним курсивом* подано нові для вас поняття, які мають

обов'язково бути засвоєні. Вони, як правило, пояснюються безпосередньо в тексті та є важливими для його розуміння. Їх також подано у словничку до теми, а пояснення їх змісту ви знайдете у словнику, який вміщено у додатках до підручника.

8. **Наприкінці уроку**, щоб перевірити, як ви засвоїли матеріал, виконайте

завдання, позначені . Це допоможе вам з'ясувати, чи досягли ви бажаних результатів уроку, на які сподівалися і які зазначені в темі.

9. На уроках ви працюватимете **за новими методами**, які описані у кінці підручника. Звертайтеся також до документів, поданих у додатках.

10. **Готуючись до наступного уроку**, ви знайдете три—п'ять завдань, позначених

, з яких можна обирати для виконання ті, що задані вчителем, або ті, що зацікавили вас.

11. **Якщо ви були відсутні на уроці**, прочитайте текст теми і виконайте всі завдання і вправи самостійно.

 Завдання 6. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до притчі, яку ви читали на початку уроку, поясніть, чому «юридична мова», на відміну від звичайної, є такою складною і багатослівною, чому вона потребує обумовлень і припущень. Що може статися, якщо юристи, наприклад судді, говоритимуть, «як усі люди»?

2) За допомогою **уявного мікрофона*** обміняйтесь думками, закінчуючи речення: «Від вивчення курсу я очікую для себе...». Зверніть увагу, чи збіглися ваші думки з думками однокласників.

.....
Словничок до теми: **юридична наука, правознавство**
.....

 1. Розкажіть батькам або іншим дорослим, який предмет ви почали вивчати. Згадайте разом з ними приклади з життя, коли право відіграло важливу роль у врегулюванні певної ситуації.

2. Придумайте якомога більше слів, які ви можете скласти, використовуючи букви слова «правознавство».

3. Підготуйте разом з друзями плакат із текстом і малюнками, який ілюструє прийняті вами на уроці правила поведінки.

4. Придумайте власний короткий вірш, загадку чи прислів'я про роль права в житті людей.

1

Розділ

ПРАВИЛА І ЗАКОНИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ТВОЄМУ ЖИТТІ

Тема 2. ЗА ЯКИМИ ПРАВИЛАМИ МИ ЖИВЕМО

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснити, що таке правила, розповідати, як і чому вони виникають у суспільстві;
- наводити приклади правил, які діють у різних сферах суспільного життя;
- висловлювати власне ставлення до правил співжиття людей та їх дотримання.

1. Що таке правила та як вони виникають

Завдання 1. Працюючи в парах, згадайте два-три приклади ігор, учасниками яких ви нещодавно були. Чи існували в іграх правила? Яке значення мали ці правила?

Прочитайте фрагмент казки Лазаря Лагіна «Старий Хоттабич».

Обговоріть у загальному колі: чим керувався Хоттабич, «нагородивши» кожного гравця красивим м'ячем? Чому його винахід уболівальники назвали хуліганством? Яке значення мають правила у будь-якій грі?

«...Суддя поклав м'яч у самісінькому центрі поля. Обидві команди вибігли зі своїх роздягалень і вишикувалися одна проти одної. Капітани обмінялися рукостисканнями, кинули жереб...

– Чи не будеш люб'язним ти, о Волько, пояснити твоєму негідному слугі, що робитимуть з м'ячем ці двадцять два настільки симпатичні мені молоді хлопці! – шанобливо допитувався Хоттабич. Але Волька у відповідь лише нетерпляче відмахнувся:

– Зараз усе сам зрозумієш.

Якраз у цей момент гравець «Зубила» гучно вдарив носом бутса по м'ячу – і змагання почалися.

– Невже цим двадцятьма двома приємним молодим людям доведеться бігати по величезному полю, втрачати сили, падати і штовхати один одного лише задля того, щоб мати можливість кілька секунд поганяти невеличкий шкіряний м'ячик? І все це лише тому, що на всіх знайшовся для гри лише один м'яч? – незадоволено запитав Хоттабич...

...Пронизливо пролунав свисток судді, але гравці і без того завмерли на місці. Сталося щось нечуване в історії футболу й абсолютно нез'ясовне з точки зору законів природи: звідкись звверху, з піднебесся, впали і покотилися по полю двадцятьма два яскраво розфарбовані м'ячі. Всі вони були виготовлені з чудового сап'яну.

– Неподобство!.. Нечуване хуліганство!.. Хто це дозволяє собі такі обурливі жарти? – збуджено кричали на трибунах...

– Що ти накоїв! – зашепотів Волька Хоттабичу на вухо...

– Я думав, буде краще, якщо кожен гравець матиме можливість, не штовхаючись і не бігаючи, як божевільний, по цьому величезному полю, вволю пограти власним м'ячем, – зауважив Хоттабич...»

Правило – загальноприйнятий спосіб або порядок дій, певне положення, в якому відображено взірць діяльності або поведінки людини.

Життя людей, як футбол чи будь-які інші ігри або змагання, теж урегульоване правилами. З незапам'ятних часів люди зрозуміли, що свавілля, ігнорування інтересів інших веде до конфліктів, небезпечних для існування роду, племені, народу, суспільства в цілому. Виходячи зі свого життєвого досвіду, багатовікової практики спільного існування, трудових, майнових, родинних та інших відносин, люди почали встановлювати спільні для всіх норми і правила поведінки. Вони стали підкорятися загальним правилам і засуджували тих, хто їх порушував.

2. Які правила існують у суспільстві

Завдання 2. Працюючи в загальному колі, пригадайте життєві ситуації, в яких ви зустрічалися з тими чи іншими правилами поведінки. Складіть перелік з трьох–чотирьох таких ситуацій.

Соціальні норми – правила, вироблені суспільством чи групою людей у процесі спільного життя і діяльності.

У суспільстві існують найрізноманітніші правила: етикету, дорожнього руху, поведінки в школі, громадських місцях, на транспорті, у сім'ї тощо. Правила, якими регулюються дії та вчинки людей, відносини між ними, називають соціальними нормами («норма» з грецької – правило).

Соціальні норми відрізняються між собою тим, що вони регулюють суспільні відносини у різних сферах життя й адресовані різним людям як учасникам таких відносин, вони виникають по-різному й різними способами стають відомими тим, кого вони стосуються. Дотримуватися цих норм можна примусити теж по-різному.

Пригадайте, наприклад, правила, що існують у сім'ї. Їх створюють члени сім'ї, а тому в різних сім'ях і правила життя можуть бути відмінними. Такі норми ніде не записані і, як правило, дотримуються всіма членами сім'ї добровільно. Дітей вчать цим правилам батьки, але якщо дитина не хоче виконувати те чи інше правило, вони можуть примусити її.

Найпершими правилами поведінки, що виникли до появи держави, були звичаї та традиції. Звичаї – це правила, що закріплюються у свідомості людей як найбільш корисні чи розумні за певних умов моделі поведінки, які передаються від покоління до покоління. У нашому житті існує чимало звичаїв. Наприклад, у школах щорічно відбувається свято останнього дзвоника. А от зустрічати особливо дорогих чи поважних гостей хлібом-сіллю – це теж правило, що називається традицією.

З моральними нормами, що також виникли у давні часи, ви знайомилися на уроках етики і пам'ятаєте, що в них знаходять своє відображення уявлення людей про добро і зло, обов'язок, справедливість, совість, честь. Дотримання норм моралі забезпечується силою громадської думки.

Окрім звичаїв, традицій та моральних норм існують й інші. Наприклад, релігійні норми відображають ставлення людей до Бога, регулюють порядок відправлення релігійних обрядів тощо. Знайти ці норми ми можемо у священних книгах – Біблії, Корані, Талмуді та інших.

З появою держави з'являються норми права.

Завдання 3. Працюючи в малих групах, прочитайте наведені нижче соціальні норми. Порівняйте їх за такими ознаками:

- яку сферу суспільного життя врегульовують;
- кому вони адресовані;
- як виникли;
- у який спосіб доводяться до відома тих, кого стосуються;
- що змушує людей дотримуватися їх.

Представте свої думки класом методом «коло ідей»*.

- 1) У громадському транспорті поступайтеся місцем людям похилого віку.
- 2) За злочин відповідають особи, яким до його вчинення виповнилося шістнадцять років.
- 3) Не говоріть неправди.
- 4) Переходьте вулицю в означеному місці.
- 5) Не крадіть.
- 6) Не залишайте друзів у біді.
- 7) Вітайте рідних з Новим роком та днем народження.
- 8) Носити брудну сорочку некрасиво.
- 9) Обов'язком громадянина є сплата податків.
- 10) Любіть ближнього свого, як самого себе.

3. У чому призначення правил

Завдання 4. Працюючи у загальному колі, поясніть, у чому призначення правил, що існують у суспільстві. Порівняйте висловлені вами думки з текстом підручника.

Правила поведінки встановлюють самі люди, а дотримання їх робить спілкування людей гуманним і комфортним. Кожна група людей, мала чи велика – сім'я, школа, місто, держава – укладає свої правила поведінки й вимагає слідування їм. Вони дають можливість безконфліктно співіснувати та ефективно взаємодіяти людям, які різняться потребами, інтересами, соціальним станом тощо. Саме завдяки правилам існує звичний для нас суспільний порядок.

Людина не задумується про існування і дію того чи того правила доти, доки воно дотримується, й відчуває певний дискомфорт у разі його невиконання чи порушення. Правила, як повітря, – ми не думаємо про нього, доки вільно дихаємо, й починаємо нервувати при бодай найменшій його нестачі.

Правила можуть порушуватись, коли вони не збігаються з потребами людей, незрозумілі для них, викликають у них протест. Інколи люди не усвідомлюють або не замислюються, чому необхідно дотримуватися певних правил або вважають їх неважливими для себе. Проте в кожному випадку порушення правил ми маємо думати, до яких наслідків це призведе, якою є наша особиста та спільна відповідальність за все те, що відбувається навколо нас.

Завдання 5. Один іспанський діяч вимагав: «Скасуйте всі правила вуличного руху. Чому я повинен повертати праворуч, коли мені потрібно ліворуч? Це – проти принципів свободи».

Відомий італійський історик і поет стверджував: «Суспільна свобода є не що інше, як пунктуальне дотримання суспільних законів, справедливих і рівних для всіх».

Порівняйте ці вислови. Який із них видається вам правильним? Чому?

Завдання 6. 1) Поверніться до фрагмента казки про Хоттабича. Спробуйте уявити себе гравцем однієї з команд. Опишіть фінал гри за умови, що кожен гравець на футбольному полі «ганятиме» власного м'яча. **Обговоріть у загальному колі** варіанти.

2) Закінчіть речення:

Правила відіграють важливу роль у суспільному житті, оскільки...

Я намагаюсь завжди (інколи, рідко) дотримуватись соціальних норм, оскільки...

Запишіть ваші думки і представте їх класу, користуючись **уявним мікрофоном**.

.....
Словничок до теми: **правило, соціальні норми**
.....

1. Подумайте і дайте відповідь: що означає слово «правило»? Що таке соціальна норма? В яких сферах життя суспільства діють правила? Які правила характерні для різних сфер життя? Наведіть приклади.

2. Поясніть, що означають словосполучення: 1) «брати за правило», 2) «відступати від правил», 3) «золоте правило», 4) «не в моїх правилах», 5) «правила хорошого тону», 6) «за всіма правилами», 7) «залізне правило», 8) «як правило».

Придумайте приклади життєвих ситуацій, до яких можна застосувати ці словосполучення.

3. Прочитайте початок історії:

«Ранком, ідучи до школи, дев'ятикласник Павло зустрів дідуса, який запитав, як знайти молочний магазин. У відповідь Павло не тільки пояснив дорогу, а й провів його до магазину. Вони розговорилися, і Павло поскаржився дідусеві, що в житті йому дуже заважають усілякі правила: не розмовляти на уроках, прибирати за собою, дотримуватися режиму дня тощо. Дідусь повідомив хлопцеві, що він чарівник, а потім додав, що Павло йому дуже сподобався і він готовий зробити подарунок: скасувати з цієї хвилини всі правила, що існували в цьому місті і яких дотримувалися всі мешканці. Так і сталося»...

Придумайте продовження історії й опишіть, як пройшов день у Павла та його друзів.

Тема 3. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАЄ ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- розтлумачувати поняття «право» і «правова норма»;
- пояснювати, що таке галузь права, називати основні галузі та наводити приклади правових норм, розрізняючи їх за галузями;
- характеризувати правові відносини і наводити приклади правових ситуацій;
- давати власну оцінку ролі права в житті людей.

1. Що таке право і норма права

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент із книги Миколи Носова «Незнайко в Сонячному місті». **Обговоріть у загальному колі:**

які дії вчинив розбишака Супчик (перелічіть)? Які соціальні норми потрібні, на вашу думку, для ефективного врегулювання подібних ситуацій? Чому? Чим керувався міліціонер Черевичкін, призначаючи покарання Супчикові?

«...Одного дня стався такий випадок. По вулиці назустріч один одному... йшли двоє коротунчиків – Супчик і Крендельок... Вони не бажали поступитися один одному дорогою, й один наступив другому на ногу... вони почали обзиватися поганими словами... Супчик «заїхав» кулаком Крендельку по потилиці і поставив синця під оком. Тоді міліціонер на ім'я Черевичкін схопив за комірця Супчика й потягнув у відділок міліції. По дорозі Супчик намагався вирватися і вкусив міліціонера за руку. Черевичкін розгнівався й, коли прийшов у

міліцію, дістав із шафи товстелезну книгу, що зберігалася там з незапам'ятних часів, у якій були записані всі старовинні закони, і відшукав у ній, що за кожний удар по потилиці за тих часів належало карати однією добою арешту, за синець під оком – трьома і за вкушену руку – теж трьома. Вирішивши застосувати цей стародавній закон, Черевичкін повідомив Сунчикові, що той арештований за всі вчинені ним злочини на сім діб, відвів його в окрему кімнатку і закрив її на ключ».

Завдання 2. На основі тексту підручника порівняйте правові норми з іншими соціальними нормами. Зробіть це у вигляді таблиці.

Запитання для порівняння	Норми права	Інші соціальні норми
--------------------------	-------------	----------------------

Право як регулювальник поведінки людей з'явилося пізніше за мораль. На відміну від моральних, норми права не стосуються думок і почуттів людини, а врегульовують її вчинки та дії. Вони спираються на мораль, а та, у свою чергу, допомагає правовим нормам встановлювати справедливість у суспільстві, наприклад забороняючи те саме, що забороняють і норми права: жорстокість, крадіжку, зраду, наклеп, продажність тощо.

Систему загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм називають правом. Норми, що її складають, пов'язані між собою як складові одного механізму. Вони визначають межі свободи і рівність людей у реалізації й захисті їхніх інтересів.

Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлює й охороняє держава для регулювання відносин у суспільстві.

Норми права є програмами, моделями поведінки людини в типових, повторюваних, суспільно значимих ситуаціях і передбачають жорстко розписану поведінку осіб, яких вони стосуються, у вигляді певних прав та обов'язків. Наприклад, у нормі, яка регулює звернення громадян до суду за захистом порушеного права, встановлено, що громадянин має право подати до суду позовну заяву, а суд повинен її прийняти.

Норма права – це правило поведінки загального характеру, прийняте органом держави, яке має загальнообов'язкову силу й передбачає відповідальність перед державою у разі його порушення.

Норми права встановлює держава. Вони мають загальнообов'язковий характер для всіх, на кого поширюється влада конкретної держави, незалежно від того, як люди до них ставляться. Щоб надати їм обов'язковості, держава закріплює ці норми в своїх юридичних документах – законах, постановах, указах тощо.

Норми права відрізняються від інших соціальних норм тим, що охороняються й захищаються державою. Для цього в державі створюються й діють спеціальні органи – міліція, прокуратура, суд.

Як різним є характер погоди в різні пори року, так і норми права різняться за характером правил поведінки, що містяться в них. Є норми, що встановлюють обов'язок, – ти повинен зробити так: наприклад, у статті 51 Конституції України говориться, що «батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до їх повноліття». Є ті, що надають нам права, тобто можливості діяти певним чином, уповноважують здійснювати конкретні дії для задоволення своїх потреб – ти можеш чинити так: наприклад, стаття 42 Конституції України стверджує, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». І, безумовно, є правові норми-заборони – ті, які забороняють вчиняти недозволені дії чи зловживати своїми можливостями (правами) – не роби цього: наприклад, стаття 30 Конституції України попереджає: «Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду».

Життя суспільства й окремих людей надзвичайно різноманітне. А тому норм права – сила-силенна. Їх так багато, що часом вони уявляються безмежною галактикою з незліченною кількістю зірок і планет. Причому вони не є застиглими раз і назавжди вказівками, а змінюються разом зі змінами в суспільстві й постійно удосконалюються відповідно до особливостей тої чи тої історичної епохи.

Завдання 3. Працюючи в малих групах, визначте, до якого виду відносяться наведені норми:

- 1) Зі статті 22 Сімейного кодексу України: Шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років.
- 2) Зі статті 67 Конституції України: Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.
- 3) Зі статті 55 Конституції України: Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.
- 4) Зі статті 52 Конституції України: Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.
- 5) Зі статті 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: Громадяни України зобов'язані: а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища...

2. Що називають галуззю права

Право як сукупність правил суспільного життя можна уявити собі у вигляді могутнього дерева з міцним корінням, великою кількістю гілок і листя.

«Коріння» права – це ті правила, що регулюють поведінку людей у суспільстві: звичаї, традиції, релігійні та моральні норми тощо. Норми права – це «листя» великого дерева права, конкретні загальнообов'язкові правила, що розташовуються на «гілках». «Гілки» дерева права – це групи правових норм, які врегульовують відносини між людьми у певній сфері життя (в сім'ї, в магазині, у процесі праці тощо). Юристи називають їх *галузями права*. Об'єднання норм права у групи дозволяє упорядкувати їх, швидко віднайти необхідну норму, уникнути можливих суперечностей між ними.

Завдання 4. Працюючи в парах, визначте, до якої галузі права належать наведені правові норми. Поясніть свою думку за таким зразком: це норма ... права, оскільки ...

1) Кримінальне покарання у вигляді арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців.

2) Державна реєстрація шлюбу проводиться урочисто.

3) Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

4) Забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

5) У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями... 173 (дрібне хуліганство), вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах.

6) Зариті в землю або приховані іншим способом валютні та інші цінності, власник яких невідомий або в силу закону втратив на них право, вважаються скарбом.

3. Які суспільні відносини називають правовими

Серед безлічі суспільних відносин (економічних, релігійних, моральних тощо) важливими для кожної людини є правовідносини, адже саме в них норми права ніби «оживають» — перетворюються на конкретні права і обов'язки конкретної людини у конкретних відносинах з іншими людьми, організаціями чи державою (її органами).

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких наділені певними правами та обов'язками.

Правовідносини виникають, змінюються або припиняються, коли ми, наприклад, їдемо у громадському транспорті, даруємо якусь річ, здаємо багаж на зберігання до камери схову залізничного вокзалу, купуємо туристичну путівку тощо. Вони відрізняються від інших суспільних відносин тим, що:

- відображають зв'язок людей у суспільстві;
- виникають у зв'язку з приписами норм права і регулюються ними;
- передбачають наявність прав і обов'язків їхніх учасників;
- охороняються державою, як і саме право.

Правовідносини породжуються конкретними життєвими обставинами, в яких опиняються їх учасники. Ці обставини мають юридичне значення і називаються **юридичними фактами**.

Юридичні факти виникають навколо нас постійно.

Багато юридичних фактів залежать від внутрішнього бажання чи спонукання людини. Наприклад, купити чи не купити якусь річ — залежить від нашої волі. Однак юридичним фактом, який породжує, змінює або припиняє правовідносини, буде і стихійне лихо, і народження людини, і її смерть. Юридично значимі факти, які виникають поза волею людини, називаються **подіями**, а ті, котрі є результатом вольової поведінки людини, — **діями**. Дії осіб теж бувають різними — одні відтворюють закладений у нормі права взірець поведінки, інші — порушують приписи правових норм. А тому розрізняють правомірні та протиправні дії, або правопорушення. Вчинення правопорушення — це також юридичний факт.

Юридичним фактом є не тільки дія, а й бездіяльність, наприклад, коли людина не виконує своїх обов'язків і цим самим завдає шкоду бездіяльністю (лікар не надає допомоги постраждалим під час аварії).

Завдання 5. Працюючи у четвірках, на основі тексту визначте, які з юридичних фактів є діями, а які – подіями. Серед наведених дій назвіть правомірні та протиправні.

- 1) укладання договору оренди земельної ділянки;
- 2) сходження снігової лавини, що зруйнувала будівлі турбази;
- 3) загибель у ДТП особи, яка підписала договір банківського кредиту;
- 4) учинення особою крадіжки гаманця з валізи жінки;
- 5) народження у подружжя двійні;
- 6) реєстрація шлюбу між громадянином України і громадянкою Польщі.

Свою думку поясніть.

Завдання 6. 1) Поверніться до казки про Незнайка. Спробуйте визначити ситуації, що регулюються нормами права. Назвіть юридичні факти, що породжують правовідносини, та види цих правовідносин за галузями права.

2) Сформулюйте й запишіть власний висновок про роль правовідносин у житті людини і суспільства.

Словничок до теми: **право, норма права, галузь права, правовідносини, юридичний факт**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке право? Що називається галуззю права? Які основні галузі права України ви знаєте? Які відносини називають правовідносинами? Що таке юридичний факт?

2. Придумайте кілька словосполучень із словом «право» або пригадайте випадки з життя, коли ви або люди з вашого оточення використовували це слово. Запишіть їх у зошит і поясніть зміст цього слова у кожному випадку.

3. Відберіть та запишіть перелік із кількох правових ситуацій, що врегульовуються правовими нормами різних галузей права. Позначте, які це галузі.

Ситуація	Галузь права
----------	--------------

4. Попросіть одного з членів вашої родини коротко описати день, що пройшов. Віднайдіть у розповіді приклад правовідносин. Запишіть у зошит учасників цих правовідносин та те, з приводу чого вони виникли.

Тема 4. ЩО ТАКЕ ЗАКОН І ПІДЗАКОННИЙ АКТ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати ознаки закону й описувати процедуру його прийняття;
- розрізняти закон і підзаконний акт;
- аналізувати ситуацію, що регулюється підзаконним актом, пояснюючи його застосування;
- висловлювати судження щодо необхідності й важливості дотримання приписів законів.

1. Що таке закон та як він народжується

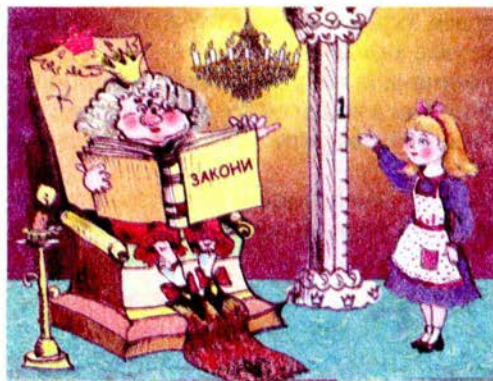
Завдання 1. Працюючи в парах, згадайте, що таке закон. Прочитайте фрагмент казки Льюїса Керролла «Пригоди Аліси в країні чудес».

Обговоріть у загальному колі, звідки (з якого джерела) Король зачитав положення Закону номер Сорок Два? Які саме положення Закону стосувалися Аліси? Що, згідно з Законом, належало їй зробити? Хто (який орган), на вашу думку, ухвалив Закон номер Сорок Два?

«...Король, який щось спішно писав у своїй пам'ятній книзі, вигукнув:

– Тихо! «Закон номер Сорок Два! – голосно прочитав він. – Усім особам на зріст більше версти належить покинути судову залу».

Й усі присутні втупилися в Алісу.

– Я менше версти! – сказала Аліса.

– Ні, більше! – сказав Король.

– Не менше двох верст! – вставила слово Королева.

– Все одно не піду! – сказала Аліса. – І взагалі це не справжній закон! Ви його щойно вигадали!

– Це найстаріший закон у книзі! – сказав Король.

– Тоді він має бути Номер Перший! – сказала Аліса.

Король зблід і поквапився закрити книгу...»

Право реалізується в житті людей через закони. Якщо право – це загально-обов'язкові правила поведінки, то **закон** – це форма, в якій вони існують у державі. Законами називають офіційні документи (акти) найвищих органів державної влади, які містять правові норми (є нормативно-правовими).

Закон пов'язаний із державою, він – результат діяльності її законодавчого органу. У нашій державі згідно з Конституцією закони приймає Верховна Рада України. Закони можуть ухвалюватися і референдумом – загальним голосуванням громадян.

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права і приймається законодавчим органом держави чи референдумом.

Якщо норми права не записані у відповідний закон, ніхто не знатиме про їх існування і це унеможливить їх застосування, виконання і дотримання.

Закони держави мають **вищу юридичну силу**. Це означає, що всі інші юридичні документи (інші нормативно-правові акти) повинні відповідати законам, ні в якому разі не суперечити їм і бути прийнятими на їх основі. А також, що ніхто, окрім законодавчого органу, не може прийняти або скасувати закон.

«Народження» закону має офіційно встановлену послідовність дій, що називається законодавчою процедурою.

Вона передбачає:

- пропозицію прийняти певний закон,
- розроблення його проекту,
- розгляд положень майбутнього закону депутатами парламенту,
- голосування (прийняття закону),
- підписання Головою Верховної Ради та Президентом України,
- інформування громадян про закон, публікування його тексту в офіційних виданнях.

Не доведені до відома громадян закони та інші нормативно-правові акти щодо їхніх прав, свобод і обов'язків відповідно до Конституції України є нечинними.

«Життя» закону розпочинається після проходження всіх етапів цієї процедури, а його положення вступають у дію або з дати прийняття закону, або з дати, вказаної у тексті цього нормативно-правового акту.

З усіх законів у державі найважливішим є Конституція. Певні галузі правовідносин регулюються **кодексами**, наприклад, є Кримінальний, Цивільний, Земельний, Сімейний кодекси тощо.

Кодекс — зведений закон, який об'єднує норми права, що стосуються певної сфери відносин у суспільстві.

Завдання 2. Поміркуйте, чи відповідають наведені вислови вашим уявленням про закони та їх роль у житті суспільства. Поясніть, чому існують такі різні прислів'я:

- 1) закон суворий, але він – закон;
- 2) закон як дишло, куди повернеш – туди і вийшло;
- 3) закон любити – в мирі жити;
- 4) закон, що павутиння: джміль пролетить, муха – зав'язне;
- 5) де закон – там і захист;
- 6) що мені закони, коли судді знайомі.

Свою думку аргументуйте.

2. Як підзаконні акти врегульовують життя громади

Завдання 3. Працюючи в парах, обговоріть, чи вирішує Верховна Рада, як називатимуться вулиці у населеному пункті, де ви живете? Чому? Хто має це робити? Чи приймає Верховна Рада щорічно документ, який визначатиме, з яких предметів проходитимуть державну атестацію учні 9 класу? Чому? Хто повинен це робити?

Органи держави та органи місцевого самоврядування мають право приймати документи, що втілюють у життя і конкретизують положення законів: постанови, накази, інструкції, правила тощо. Ці правові акти створюються на основі й у строгій відповідності до положень законів і називаються **підзаконними актами**. До них належать постанови Верховної Ради, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, акти міністерств і відомств, акти місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, що приймається відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

Разом із законами підзаконні акти є **джерелами права** — документами, з яких ми черпаємо знання змісту правових норм.

Нормативно-правові акти мають офіційну назву (закон, постанова, рішення), містять вказівку на орган, що їх прийняв, дату прийняття та набрання чинності, порядковий номер. Вони складаються з розділів та статей і пишуться юридичною мовою — офіційно суворою, чіткою, зрозумілою. Ця мова вирізняється точністю формулювань, позбавлена різноманітних закликів і гасел та літературних окрас.

3. Де і як знайти юридичний документ

Для того щоб почуватися впевненіше, бути обізнаними з правами та обов'язками у різних правовідносинах, варто знайомитися з приписами, статтями хоча б тих законів, кодексів, указів, рішень, що стосуються конкретних життєвих ситуацій, в які може потрапити людина.

В Україні діє велика кількість нормативно-правових актів, ухвалених різними органами держави та органами місцевого самоврядування. Вони містять відповіді на всі питання щодо відносин, врегульованих нормами права. Однак зорієнтуватися в цьому «документальному морі» досить нелегко.

Якщо потрібна інформація щодо нормативно-правових актів, пам'ятайте:

— усі нормативно-правові акти публікуються у пресі: в офіційних виданнях «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», «Вісник Конституційного Суду України» та ін.;

- тексти законів, указів, постанов, рішень ви можете віднайти на Інтернет-сторінках тих чи тих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Наприклад, на офіційному сайті Верховної ради України www.rada.gov.ua вміщено чинні закони, ті, що вже втратили силу, акти Президента, Кабінету Міністрів України тощо;
- велику допомогу в пошуку юридичного документа надають комп'ютерні інформаційні правові системи, розміщені на спеціальних СД-носіях;
- знайти в Інтернеті або на диску потрібний документ можна не лише за його назвою, а й навіть за ключовим словом чи коротко описаною ситуацією. В комп'ютерних базах даних уміщено також коментарі фахівців, статті з юридичних питань, зразки заяв, скарг, договорів, приклади із судової практики тощо;
- якщо вам, вашим батькам, друзям чи знайомим потрібні не тільки тексти офіційних документів, а й роз'яснення щодо застосування певних положень, варто звернутися за юридичною консультацією до представників юридичних професій (адвоката, нотаріуса тощо);
- можна звернутись також до прокуратури чи міліції усно або надіславши письмове звернення. Фахівці ознайомлять вас зі статтями нормативно-правових актів, нададуть інформацію щодо конкретних положень, розтлумачать їхній зміст.

Завдання 4. 1) Поверніться до казки про Алісу. Якими, на вашу думку, можуть бути наслідки для Аліси, котра не бажала дотримуватися букви Закону, зачитаного Королем?
2) Сформулюйте та запишіть власний висновок, аргументуючи необхідність й важливість дотримання людьми приписів законів.

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке закон? Що таке підзаконний акт? Що називається джерелом права? Що таке вища юридична сила закону? Де і як знайти нормативно-правові акти?

2. Подумайте, чи є джерелом права підручник з конституційного права для студентів юридичного факультету університету? А підручник з практичного курсу правознавства, який ви тримаєте в руках? Свою відповідь обґрунтуйте.

3. Пригадайте, який орган місцевого самоврядування є у вашому селі, місті, районі, області, автономній республіці? Чи видає він підзаконні документи? Чи знаєте ви якісь акти цих органів? Як вони називаються? Спробуйте, користуючись порадами підручника, знайти три-чотири такі документи і запишіть їхні назви.

4. У будь-якій газеті знайдіть інформацію про підзаконні акти, поясніть, хто їх приймав, чого і кого вони стосуються. Коротко запишіть знайдену інформацію в зошит.

4. Чи будуть підлітки залишатися вдома

Завдання 5. Поставте до кожної з наведених статей три-чотири запитання. Зробіть висновок, яке значення мають підзаконні акти для життя людей і суспільства?

...44) 1. ... на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання: встановлення відповідно до законодавства правил з питань благоустрою території, населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти, порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші...

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. На вимогу громадян їм може бути видана копія відповідних актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Рішення ради нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їхнього офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній строк введення цих рішень у дію.

Діяльність щодо розроблення та застосування законів і підзаконних актів – дуже складна і відповідальна робота, яка вимагає певних знань і умінь. Перш ніж приступити до роботи над тим чи іншим законом і підзаконним актом, треба відповісти на запитання: чи є він необхідним? Для цього вивчаються інтереси та потреби окремих людей, населення села, селища, міста, області або країни в цілому, встановлюється, які з них збігаються і є загальними, а між якими існують протиріччя, як можна забезпечити спільні інтереси та узгодити суперечливі.

Завдання 6. Обговоріть у парах: чи обмежують батьки ваше перебування поза межами дому у вечірні години? Чи мають вони на це право? Чи повинні органи державної влади або місцевого самоврядування регулювати це питання?

Завдання 7. Працюючи в загальному колі, прочитайте та проаналізуйте ситуацію в місті Любограді.

Комендантська година для підлітків

У місті Любограді різко зросла кількість правопорушень серед молоді. Збираючись у вечірні години, підлітки «розважаються» тим, що чіпляються до перехожих, гучно ви- гукують лайливі слова, розмальовують стіни будинків, розпивають пиво та слабо- алкогольні напої в улюблених місцях відпочинку городян. Часто підлітки вчиняють крадіжки, бійки, грабежі, вживають наркотики.

Група мешканців міста звернулась до Любоградської міської ради з вимогою прийняти рішення про обмеження перебування підлітків на вулицях у вечірні години. Депутати місцевої ради постановили провести громадські слухання щодо проекту рішення про так звану комендантську годину для неповнолітніх.

На громадські слухання винесено такий проект рішення:

Любоградська міська рада постановляє:

1. Особам, які не досягли 18-річного віку, заборонено виходити з дому з 22.00 до 06.00.
2. Ці обмеження діють з неділі по четвер. За рішенням Ради комендантська година може бути подовжена на п'ятницю та суботу.
3. На збори, дискотеку, заняття у спортивних секціях, на роботу або з роботи підлітків мають супроводжувати їхні батьки.

4. За порушення встановлених правил на батьків неповнолітніх або осіб, які їх замінують, накладається штраф у розмірі 300 гривень.

Розподіліть ролі учасників слухань, які, об'єднавшись у групи, будуть відстоювати запропоновану позицію.

Група 1 – депутати міської ради, які проводять слухання за певною процедурою, ставлячи запитання іншим чотирьом групам. Вони мають вирішити – ухвалити, не ухвалювати чи змінити проект рішення щодо комендантської години для підлітків.

Група 2 – представники місцевої міліції, які виступають проти рішення. Їхні аргументи:

1. Реалізація рішення потребуватиме дуже багато часу, людських ресурсів та коштів.
2. В Україні достатньо законів щодо запобігання насильству, контролю над поширенням наркотиків та вживанням алкогольних напоїв.
3. Дії, пов'язані з накладанням відповідальності на порушників, відволікатимуть співробітників міліції від основної роботи.
4. Працівники міліції не повинні заміняти підліткам батьків.

Група 3 – сім'ї, які мешкають у місті і виступають за рішення. Їхні аргументи:

1. Комендантська година допоможе обмежити насильство, торгівлю наркотиками, хуліганські дії в місті.
2. Міська рада повинна допомогти батькам упоратися з підлітками, які не піддаються контролю.
3. Багато батьків нехтують своїми батьківськими обов'язками. Постанова сприятиме зміцненню сімей, адже батьки і діти будуть більше спілкуватися вдома.
4. Ухвалення рішення сприятиме взаємодії між сім'ями щодо обговорення проблем підліткової злочинності.

Група 4 – Асоціація лубоградських підприємців – проти рішення. Їхні аргументи:

1. Підлітки є потенційними покупцями, відвідувачами кінотеатрів і клубів. Заборона після певної години відвідувати ці місця призведе до банкрутства частини підприємців.
2. Багато батьків працюють у вечірні години і не можуть супроводжувати дітей з роботи або занять.
3. Така постанова порушує право дітей на дозвілля.
4. Міська рада не може приймати рішення щодо обкладання порушників штрафами, адже це повноваження має лише Верховна Рада, що приймає та змінює норми адміністративного законодавства.

Група 5 – адміністрації шкіл міста – за рішення. Їхні аргументи:

1. Підлітки проводять багато часу поза школою, без нагляду, що інколи призводить до їхньої неправомірної поведінки. Рішення сприятиме зниженню підліткової злочинності.
2. Неповнолітні повинні перебувати вдома, готувати домашні завдання. Це сприятиме підвищенню успішності учнів у навчанні.
3. Міська рада повинна впливати на батьків, які приділяють дітям недостатньо уваги.
4. Прийняття постанови припинить залучення дітей з гарною поведінкою до сумнівних компаній і груп бешкетників.

Протягом 5–7 хвилин групи 2–5 мають обговорити ці аргументи, розширити їх та у разі потреби додати свої й підготуватись до представлення, а група 1 – підготувати засідання міської ради.

Протягом 15–20 хвилин проведіть «громадські слухання». Кожна з груп протягом 2–3 хвилин має представити свою позицію та дати відповідь на запитання депутатів міськради (різні учні висуватимуть різні аргументи). У своєму виступі вона має намагатись вплинути на думку депутатів щодо прийняття рішення.

Потім протягом 2–3 хвилин міськрада має розглянути аргументи та ухвалити рішення простою більшістю голосів.

Голова міськради має оголосити прийняте рішення і пояснити, чому воно є таким.

По завершенні «засідання» **обговоріть у загальному колі** такі запитання.

– Який аргумент, на вашу думку, найбільше вплинув на депутатів ради? Чому цей аргумент виявився найсильнішим?

– Чи погоджуєтесь ви з прийнятим рішенням? Чому?

– Чи була процедура ухвалення рішення демократичною?

Консультанти (якщо вони були присутні на уроці) можуть прокоментувати імітацію засідання міськради, порівнюючи її з реальним процесом прийняття подібних рішень.

Завдання 8. Які нові знання ви отримали на уроці? Про що ви хотіли дізнатись більше? Як те, що ви сьогодні обговорювали, пов'язано з вашою роллю громадянина України? Які думки і почуття викликала у вас ця робота?

Словничок до теми: **закон, підзаконний акт, джерела права, кодекс, громадські слухання, комендантська година**

1. Подумайте і дайте відповідь: як називається документ, що обговорювався на уроці? Як приймає рішення сільська, селищна, міська рада? Чи можуть громадяни впливати на рішення органів місцевого самоврядування? Як саме?

2. Спираючись на досвід, отриманий на уроці, напишіть невеличке **есе*** про роль законів і підзаконних актів у житті людини і суспільства.

Тема 5. ЧОМУ КОНСТИТУЦІЯ Є ОСНОВНИМ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, що таке конституція;
- характеризувати Конституцію України як Основний Закон держави;
- розтлумачувати зміст окремих конституційних статей;
- висловлювати судження щодо значення Конституції.

1. Що таке Конституція

Завдання 1. Працюючи в парах, пригадайте, які значення слова «конституція» вам відомі. Обговоріть: що визначає конституцію як закон? Чому в Україні, як і в інших державах, що постали в останні десятиліття XX ст., було прийнято нову Конституцію?

Прочитайте текст преамбули Конституції України та **обговоріть у загальному колі**, у чому була необхідність її прийняття, що можна дізнатись про нашу країну з цього фрагменту.

Із Конституції України

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей,

виражаючи суверенну волю народу,

спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,

дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,

підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,

прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,

усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями,

керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,

приймає цю Конституцію...

Завдання 2. Пригадайте, в якій темі курсу вже згадувалося поняття «конституція». Опрацюючи текст пункту 1, складіть його план.

Термін «конституція» у перекладі з латини означає встановлення, устрій. Тому в медицині під конституцією людини розуміють будову її тіла, фізіологічні особливості організму. У старовину це поняття включало і такі риси, як краса, здоров'я, темперамент, вдача людини. Наприклад, один знаменитий український байкар, розповідаючи про себе, казав: «Конституції я був нервової, вразливої змалку».

У Римській імперії конституціями іменувалися деякі державні акти, що проголошувалися іменем імператорів. У сучасній юридичній науці конституцією називають основний закон країни, який, на відміну від інших законів, має установчий, основоположний, програмний характер.

Змістом Конституції є основи державного життя. Це своєрідний суспільний договір між владою держави та її громадянами. Вона ставить діяльність державних органів, включаючи і вищих посадових осіб, в жорсткі правові рамки, створюючи тим самим юридичні гарантії захисту громадян від свавілля влади держави. Поява такого юридичного акта, як правило, додає правовій системі (й суспільству в цілому) стійкості й стабільності, дає можливість її населенню почуватися громадянами з визначеними правами, свободами і обов'язками.

Конституція – це основний закон держави, що закріплює основи життя суспільства і устрою держави.

Конституція нашої держави містить найважливіші норми права, що встановлюють державний устрій України. Вона визначає, як функціонує держава, встановлюючи зміст її діяльності, принципи організації влади, систему державних органів, їх функції і взаємозв'язок. Вона також врегульовує найважливіші відносини між державою і громадянами, державою і суспільством.

Зверніть увагу на іншу назву Конституції України – Основний Закон, адже вона є фундаментом для всіх законів у нашій державі. Тобто на її основі створюються цивільне, адміністративне, кримінальне законодавство, приймаються окремі закони тощо.

Конституція як закон має найвищу юридичну силу. Це означає, що жодне положення будь-якого закону, тим паче іншого нормативного акта, не може суперечити їй. В Україні, як у багатьох демократичних державах, є Конституційний Суд, який може визнати закон чи певні його положення неконституційними (і, як результат, не чинними) у разі їх невідповідності Конституції України.

Про те, що конституція – закон усіх «законів», свідчить і спеціально визначений порядок її прийняття. Навіть окремі положення, записані в Конституції, можна змінити також лише за особливими правилами (процедурою). Тому Конституцію називають стабільним законом, тобто таким, який нелегко змінити.

У Конституції України, на відміну від інших законів, містяться норми-поняття, норми-принципи, норми-програми, тобто ті, які встановлюють суспільний і державний устрій, а не прописують конкретні правила поведінки учасників правовідносин у конкретних ситуаціях.

Завдання 3. Згадайте правову пам'ятку України «Конституцію» Пилипа Орлика 1710 року, повна назва якої – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким...». Доберіть слово-синонім, яке б відображало зміст цього документа. Поясніть класові, як дібране вами слово пов'язане зі значенням терміна «конституція».

2. Яким є зміст Конституції України

Конституцію України ухвалено Верховною Радою 28 червня 1996 року. Вона складається з Преамбули (вступної статті), основної частини (розділи I–XIII), прикінцевих та перехідних положень (розділи XIV і XV).

Завдання 4. Використайте метод «ажурна пилка»* для засвоєння змісту основних статей Конституції України. Об'єднайтеся у вісім «домашніх» груп по троє-четверо в кожній. Ознайомтеся зі статтями Конституції відповідно до завдання вчителя, складіть їх короткий план-перелік. Підготуйтеся до викладення іншим змісту вивчених вами статей.

Тепер обміняйтеся своїми знаннями, об'єднавшись у три–чотири великі групи. Після вислуховування всіх членів великої («експертної») групи поверніться до своєї «домашньої» групи і обговоріть питання: які основні розділи містить Конституція України, яким є їх загальний зміст? Що нового дізналися ви про цей документ? Чи є він важливим для нашої держави? Чому? Які зі статей ви вважаєте найбільш важливими для себе? Чому?

3. Як Конституція врегульовує життя громадян України

Завдання 5. Працюючи в парах, згадайте кілька розділів Конституції України, які вам вдалося запам'ятати. Перегляньте зміст одного з них і на цьому прикладі поясніть, як Конституція врегульовує життя громадян України. Порівняйте ваші думки з текстом пункту 3. Чи збіглися ваші передбачення?

Основним напрямом свого розвитку наша країна обрала становлення і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Під демократичною розуміють державу, в якій громадяни реально беруть участь в управлінні суспільними справами, впливають на її політику. Соціальна держава створює такі умови, за яких кожна людина має можливість мати гідний рівень життя. Правовою називають державу, котра найвищою цінністю визнає права і свободи людини й відповідає перед людиною за свою діяльність. Отже, Конституція проголошує, що Україна прагне стати такою державою.

Конституція України врегульовує життя держави і кожного окремого громадянина з цих позицій. У ній встановлено принципи, на яких будуються як відносини між державними органами, так і відносини між державою і громадянами, що визначають їхній правовий статус.

Конституція описує повноваження органів законодавчої, виконавчої та судової влади нашої держави, органів місцевого самоврядування, статус і повноваження Президента України, містить норми про державну мову, грошову одиницю, територіальний устрій тощо.

Завдання 6. 1) Працюючи в парах, поверніться до тексту Преамбули Конституції України на початку теми та поставте одне одному три–чотири запитання до нього. Обговоріть відповіді на них. Найцікавіше запитання поставте класу.

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок про значення Конституції України для життя громадян та України, для себе особисто.

.....

Словничок до теми: **Конституція**

.....

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке Конституція? Що розуміють під державним устроєм? Чому Конституцію називають основним законом? Як Конституція врегульовує життя громадян?

2. Поясніть кожну із ознак Конституції України, закінчуючи речення:

1) Конституція має найвищу юридичну силу, що означає...

2) Конституція характеризується підвищеною порівняно з іншими законами стабільністю, що означає...

3) Конституція є базою для розвитку законодавства і прийняття нових законів, що означає...

4) Конституція розробляється і приймається в особливому порядку, що означає...

5) Конституція врегульовує найбільш важливі відносини, що означає...

3. Давньогрецький лікар Гіппократ – основоположник наукової медицини – виділяв «хороші» і «погані», «сильні» і «слабкі» типи конституцій людини. У Стародавній Індії на основі фізіологічних особливостей людини було виокремлено три типи жіночої краси – «лань», «газель» та «слоноподібна корова» (візьміть до уваги, що в Індії корова є священною, а слон – робочою твариною).

Доберіть одне слово, яке пояснює термін «конституція» і в юридичній, і в медичній науках. Обґрунтуйте свій вибір письмово.

4. Оберіть один із розділів Конституції України. Перегляньте вміщені в ньому статті. Зобразіть на окремому аркуші невеличким малюнком (піктограмою), не використовуючи слів та цифр, назву обраного вами розділу. Підготуйтеся презентувати свій малюнок у класі на наступному уроці.

Тема 6. КОЛИ НАСТАЄ ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, що таке правопорушення, описувати його ознаки;
- розрізняти види правопорушень та наводити приклади;
- розтлумачувати поняття «юридична відповідальність», називати її види;
- пояснювати, за яких обставин людина звільняється від юридичної відповідальності, наводити приклади;
- аналізувати правові ситуації щодо правопорушень;
- оцінювати вчинки та поведінку учасників ситуацій з точки зору її правомірності.

1. Яка поведінка є правомірною, яка – протиправною

Завдання 1. Працюючи в парах, пригадайте дві-три життєві ситуації, коли норми права були порушені. Запишіть їх та вкажіть, до яких наслідків це призвело.

Прочитайте фрагмент із книги Миколи Носова «Незнайко в Сонячному місті».

Обговоріть у загальному колі: які дії в Сонячному місті вважалися порушеннями встановлених правил? Як відповідали за свої дії правопорушники? Хто (які) органи були уповноважені карати порушників у Сонячному місті?

«...Колись давно у Сонячному місті, як і в інших містах, траплялося, що деякі коротунчики поводитися погано. Вони билися, кидалися камінням і гряззю, обливалися водою, деякі навіть брали чужі речі і взагалі ображали одне одного. Для боротьби з такими порушниками порядку була створена міліція, яка мала право карати винуватих. Якщо хто-небудь дражнив, показував язика, порушував правила вуличного руху, їздив на автомобілі не там, де треба, обливався водою, плювався або дражнив собак, то міліціонер зобов'язаний був зробити винуватому зауваження і прочитати нотацію тривалістю від п'яти до п'ятдесяти хвилин. Чим більшою була провина, тим довше читалася нотація. За тяжчі провини накладалися суворіші стягнення, наприклад: за удар кулаком у груди, спину, бік або по потилиці належала одна доба арешту; за удар по обличчю або по голові – дві доби арешту; за кидання каменем або удар палицею накладалося три доби. Якщо в результаті удару з'являвся синець або подряпина, то давали вже п'ять діб, а якщо йшла кров, то десять. Якщо хтось брав чуже, то застосовувалася найбільша кара – п'ятнадцять діб».

Завдання 2. Працюючи в парах, обговоріть: що означають, на вашу думку, вирази «зразкова поведінка», «зухвала поведінка», «пристойна поведінка». Наведіть конкретні приклади проявів такої поведінки.

Придумайте приклади поведінки, що регулюються і не регулюються нормами права. Спробуйте на цих прикладах пояснити, що таке правомірна поведінка. Порівняйте свої думки з текстом підручника.

Правомірною називають таку поведінку, що дотримує вимог права, не виходить за його межі.

Задовольняючи власні потреби та інтереси, люди вчиняють конкретні дії або утримуються від якихось дій, тобто певним чином поведуться.

Чи будь-які діяння людини оцінюються правом? Безумовно, ні, адже у суспільстві відносини врегульовуються не лише нормами права. Тому не будь-яка хороша чи навіть корисна поведінка називається **правомірною** й не будь-яка небажана, негарна чи шкідлива поведінка є **протиправною**. Щоби вона була правомірною чи протиправною, поведінка має оцінюватися з позицій відповідності нормам права, тобто юридично. Якщо діяння людини лежать поза межами правового регулювання, якщо відсутня норма права, що слугує зразком певної поведінки, або потреби в такій нормі взагалі немає, навіть суспільно корисна поведінка не називатиметься правомірною.

Як правило, люди добровільно, без примусу дотримуються приписів законів. Однак почасти люди порушують норми права, тобто діють протиправно, наприклад, перевищення швидкості водієм, викрадення чужої речі, запізнення на роботу. Інколи

протиправним діянням може бути й мова, приміром коли йдеться про образу, наклеп чи погрозу. Навіть пасивна поведінка (бездіяльність) може визнаватися протиправною, якщо людина не чинить дій, яких вимагає норма права: наприклад, несплата податків або ненадання допомоги рятувальником постраждалим особам.

2. Що таке правопорушення

Завдання 3. Читаючи текст, випишіть нові поняття в зошит. **Працюючи в парах**, придумайте для кожного поняття власний приклад і запишіть його поруч з поняттям у таблицю.

Поняття	Приклад
---------	---------

Протиправне діяння називається **правопорушенням**. Зміст цього слова показує, що це – порушення норм права. Однак лише цієї ознаки недостатньо для того, щоб віднести певне діяння до правопорушення.

Правопорушення – це винна, протиправна, шкідлива поведінка особи, що має наслідком юридичну відповідальність.

Інша ознака правопорушення – суспільна **школа**, що може бути фізичною, наприклад нанесення тілесних ушкоджень, майновою – пошкодження автомобіля, моральною – приниження честі, гідності людини.

А чи може виникнути ситуація, коли шкоди завдано, а правопорушення немає? Уявімо собі, що водій автобуса знепритомнів від серцевого нападу і пасажирів, падаючи, отримали травми. Чи завдано шкоди? Авжеж. Але чи є в цьому вина водія? Звісно ж ні.

Отже, ознакою правопорушення буде **вина** того, хто його вчинив. Якщо людина розуміє протиправність своїх дій та їх шкідливі наслідки, але бажає чи свідомо допускає настання саме таких наслідків – це умисне правопорушення (наприклад, крадіжка). А от якщо людина легковажно сподівалася уникнути шкідливих наслідків свого діяння або ж навіть і не передбачала їх, хоча мала передбачити – тоді говорять про вчинення правопорушення з необережності (наприклад, виникнення пожежі в лісі внаслідок не погашеного туристами багаття).

Завдання 4. **Працюючи в малих групах**, визначте, чи можна вважати правопорушенням такі діяння:

- 1) Павло перейшов дорогу в невідзначеному місці.
- 2) Раїса не поступилася бабусі місцем в автобусі.
- 3) Двоє підлітків, запускаючи феєрверк на околиці села, випадково запалили стіг сіна.
- 4) Єва не прийшла на урок хімії з поважних причин.
- 5) Любомир на роликівих ковзанах причепився до вантажівки, щоби «покатися».

Представте свою думку класу, аргументуючи її методом «прес»*.

3. Як розрізняють правопорушення

Завдання 5. Прочитайте текст пункту 3. **Працюючи в малих групах**, визначте, у чому різниця між злочинами та проступками. **Обговоріть у загальному колі**, які з наведених діянь є злочинами, а які проступками? До якого виду проступків вони відносяться?

1) За гроші Васі та на його прохання Віра мала купити йому в місті спортивний велосипед відомої фірми. Однак ні грошей, ні велосипеда Вася так і не діждався.

2) Шістнадцятирічний Микола, не маючи посвідчення водія, роз'їжджав на батьковій машині.

3) Компанія підлітків, повернувшись пізно ввечері з футбольного матчу, півночі голосно «раділа» у дворі перемозі улюбленої команди.

4) Іван вихопив з рук перехожого мобільний телефон і зник.

5) Ольга не виконала роботу, яку їй доручив начальник відділу.

6) Ігор їхав у трамваї, не купивши квитка.

Перевірте результати своєї роботи методом «коло ідей»*.

Правопорушення бувають різними за ступенем тяжкості та характером наслідків. Наприклад, не можна однаково ставитися до проїзду в автобусі без квитка і замаху на життя людини.

Юристи розрізняють такі **види правопорушень**:

- **цивільні проступки** – невиконання чи неналежне виконання зобов'язань, заподіяння шкоди майну (наприклад, неповернення позичених грошей, пошкодження автомобіля під час дорожньо-транспортної пригоди) або заподіяння моральної шкоди (потурання честі та гідності людини, її ділової репутації);
- **адміністративні проступки** – посягання на встановлений законом суспільний порядок: громадський спокій, природоохоронні норми, правила дорожнього руху, правила виконавчої та управлінської діяльності (наприклад, безквитковий проїзд у громадському транспорті, перевищення швидкості водієм, невиконання посадових обов'язків державним службовцем);
- **дисциплінарні проступки**, що є порушенням трудових чи службових обов'язків (наприклад, систематичне запізнення працівника на роботу);
- **кримінальні злочини**.

Завдання 6. 1) Поверніться до казки про Незнайка. **Працюючи в парах**, визначте: які діяння є проступками, а які – злочинами? Які види проступків (за галузями права) є в цьому тексті? Які стягнення і покарання призначалися за такі протиправні дії?

2) Сформулюйте і запишіть власний висновок про причини правопорушень та/або їх наслідки для суспільства.

1. Подумайте й дайте відповідь: яку поведінку називають правомірною, а яку – протиправною? Що таке правопорушення? Які ознаки правопорушення? Які є види правопорушень?

2. Придумайте (пригадайте) ситуацію, пов'язану з вчиненням злочину чи будь-якого проступку (цивільного, адміністративного, дисциплінарного) та запишіть її в зошит.

3. Перегляньте дві-три газети чи часопис за минулий тиждень й знайдіть на їх сторінках ситуації, що містять інформацію (опис, повідомлення, репортаж) про випадки правопорушень. Підготуйте короткий огляд за схемою: назва джерела інформації; про яке правопорушення йшлося; якими були наслідки правопорушення; які заходи застосовувалися до підозрюваних чи винуватих осіб (якщо вони були описані).

4. Напишіть невеличке есе «Що треба зробити, щоб люди не порушували норми права».

4. Що називають юридичною відповідальністю

Завдання 7. Обговоріть у загальному колі: що, на вашу думку, означає слово «відповідальність»? Чи однаковий зміст вкладається у слово «відповідати», коли ми говоримо: «відповідати за доручену справу», «відповідати за вчинений злочин»? Свою думку поясніть.

Прочитайте текст і визначте, які є цілі та принципи юридичної відповідальності.

Якщо сталося правопорушення, правопорушникам доведеться зазнати певних обмежень, утисків. Саме такі обмеження, які накладаються на особу в разі вчинення нею правопорушення відповідно до норм законодавства, називають юридичною відповідальністю.

Юридична відповідальність — це застосування до особи, винної у вчиненні правопорушення, передбачених законом заходів примусу.

Метою юридичної відповідальності є не лише кара, а й формування у свідомості винуватого потреби поводитися правомірно, відновлення прав осіб, які потерпіли від протиправних дій, а також попередження вчинення правопорушень у майбутньому як особою, до якої застосовано заходи, так й іншими людьми. Принципи юридичної відповідальності закріплені в Конституції та законах України.

Із Конституції України

Стаття 58

...Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 61

Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне і те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Стаття 68

...Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

5. Коли і як особа відповідає за правопорушення

Завдання 8. Обговоріть у парах: чи впливатиме на відповідальність правопорушників їхній вік? Як визначити, якою буде відповідальність тих, чия поведінка неправомірна? Чи завжди правопорушники відповідають за свою поведінку? Чому?

Порівняйте свої думки з текстом підручника.

Відповідальність, передбачена законом, залежить від того, про яке правопорушення йдеться. Якщо воно пов'язане з невиконанням трудових обов'язків: порушено дисципліну, допущено спізнання на роботу — настає **дисциплінарна відповідальність** (оголошення догани, звільнення з роботи).

Якщо порушуються правила дорожнього руху, не сплачується проїзд у транспорті, людина вживає алкогольні напої в громадських місцях, голосно лає інших, використовуючи нецензурні слова, чіпляється до перехожих, заважаючи їм своєю поведінкою, туристи розпалюють багаття в лісі в заборонених місцях і т. ін. — настає **адміністративна відповідальність**: штраф, попередження, позбавлення спеціальних прав (прав водія, мисливського квитка), адміністративний арешт (до 15 діб) тощо. За адміністративні правопорушення, як правило, відповідальність настає з 16 років, але якщо хтось скоїть адміністративне правопорушення у віці від 14 до 16 років, на його батьків (або тих, хто їх замінює) може бути накладений штраф.

Коли порушення завдає особі чи установі, організації, державі майнової шкоди, йтиметься про **цивільно-правову відповідальність**, в якій головне для потерпілих — відшкодування заподіяних збитків та моральної шкоди, поновлення втраченого. Вона залежить від віку порушника: до 14 років шкода відшкодовуватиметься батьками, з досягненням 14-річного віку підліток, якщо має заробіток чи стипендію, самостійно відшкодовуватиме збитки, а якщо цього не вистачить — відповідатимуть батьки.

За найнебезпечніші правопорушення — злочини (вбивство, тілесні ушкодження, крадіжка, хуліганство тощо) настає **кримінальна відповідальність** у вигляді арешту, позбавлення волі, громадських робіт та ін. За загальним правилом, їй підлягають особи, яким на момент вчинення злочину виповнилось 16 років. Але за деякі злочини підлітки відповідатимуть навіть із 14 років (наприклад, крадіжка, розбій, грабїж, зґвалтування, незаконне заволодіння транспортним засобом).

Отже, у законах ми знайдемо не лише опис тих діянь, які є правопорушеннями, а й заходи державного примусу, що застосовуватимуться до винних осіб від імені держави за вчинення саме цих правопорушень.

Підставами для застосування до правопорушника заходів юридичної відповідальності є:

1) склад правопорушення: має бути встановлено факт учинення протиправного діяння, особу у віці, коли вона вже може нести відповідальність, її вину, має бути доведено й охарактеризоване саме діяння, визначено, які блага чи інтереси постраждали;

2) рішення (вирок) суду (чи уповноваженого державного органу).

Завдання 9. Прочитайте витяги зі статей Кримінального кодексу України. Назвіть обставини, що виключають злочинність діяння, зазначені в них. До кожної статті придумайте приклад. Представте результати своєї роботи класу.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

2. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади...

Стаття 39. Крайня необхідність

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами...

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками...

Завдання 10. Працюючи в малих групах, проаналізуйте ситуації та визначте: які правопорушення вчинили ці люди? Який вид відповідальності передбачено за ці діяння? Чи нестимуть вони відповідальність? Аргументуйте свою думку.

1) Марійка, 10 років, повертаючись із парку, вибігла на проїзну частину вулиці, що спричинило зіткнення автомобілів та їх серйозне пошкодження.

2) Віктор, 15 років, катаючись на велосипеді, збив перехожого, який зламав руку.

3) Катерина, 17 років, поцупила з вітрини магазину дорогі окуляри.

4) Валентина, 16 років, яка працює на пошті сортувальницею, запізнилася на роботу з поважних причин.

5) Мар'ян, 16 років, сперечаючись з однокласником, штовхнув його, той впав і отримав струс мозку.

6) Людмила, 15 років, назбирала в лісі конвалій, що занесені до Червоної книги України, і торгувала ними біля станції метро.

7) Троє підлітків, 14, 15 і 16 років, увечері перепиняли перехожих на центральній площі і наполегливо просили гроші на утримання бездомних собак.

Представте результати роботи груп, використовуючи метод «коло ідей».

Обговоріть у загальному колі, чому законом установлюється мінімальний вік, з якого настає юридична відповідальність? В якому виді відповідальності ви змінили б вікові межі та як саме?

Завдання 11. Обговоріть у загальному колі: що нового ви дізнались про відповідальність особи за правопорушення? Як визначається юридична відповідальність? Чи будуть корисні ці знання у вашому житті?

Словничок до теми: **правомірна поведінка, правопорушення, суспільна небезпека, злочин, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке проступок? Що таке злочин? Що називається юридичною відповідальністю? Які види юридичної відповідальності ви знаєте?

2. Придумайте (пригадайте) ситуацію, пов'язану з настанням певного виду юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, дисциплінарної) та запишіть її у зошит.

3. Перегляньте дві–три газети чи часопис за минулий тиждень і знайдіть на їх сторінках ситуації, що містять інформацію (опис, повідомлення, репортаж) про випадки правопорушень. Підготуйте короткий огляд за схемою: назва джерела інформації, про яке правопорушення йшлося, якою буде відповідальність винних осіб.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ РОЗДІЛ «ПРАВИЛА І ЗАКОНИ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ТВОЄМУ ЖИТТІ»

Завдання 1. Перевірте й оцініть себе. Тестові завдання оцінюються: 1–8 – 1 бал; 9, 10 – 2 бали. Працюючи над завданнями, позначте або випишіть у зошит букву, під якою, на вашу думку, є правильна відповідь. За завданням учителя або власним бажанням ви можете виконати один або всі чотири варіанти тесту.

Варіант 1

1. Яке з визначень відображає юридичний зміст поняття «право»:
А Право – це обґрунтована, виправдана можливість поведінки в суспільстві.
Б Право – це сукупність норм, які прийняті більшістю суспільства як загальнообов'язкові та порушення яких тягне за собою громадський осуд.
В Право – це система встановлених державою загальнообов'язкових, формально визначених норм, що регулюють суспільні відносини.
2. У наведеній ситуації юридичним фактом (фактами) є:
1 Учень В. проспав.
2 Він дуже поспішав до школи, тому перейшов вулицю на червоне світло.
3 Його зупинив міліціонер і зробив попередження
Варіанти відповіді: А 1, 2; Б 2, 3; В 1, 3; Г 1, 2, 3.
3. Три підлітки – 14, 15 і 16 років – увечері зупинили перехожого і відібрали в нього гаманець. У цьому випадку настає відповідальність:
А цивільна; **Б** адміністративна; **В** кримінальна; **Г** дисциплінарна.
4. Конституцію України було прийнято:
А 16 липня 1990 року; **Б** 24 серпня 1991 року; **В** 28 червня 1996 року.
5. Визначте, в якому випадку мало місце правопорушення:
А Громадянин А., захищаючись від збройного нападу, завдав тяжких тілесних ушкоджень одному з нападників.
Б Громадянин Б. відмовився брати участь у голосуванні під час виборів Президента України.
В Громадянин В. брав участь у мітингу-протесті проти прийняття нового закону Верховною Радою України.
Г Громадянин Г. відмовився сплатити податки, посилаючись на фінансові труднощі.
6. Громадянка А. заповіла своє майно дітям. Ця ситуація регулюється нормами права:
А цивільного; **Б** кримінального; **В** адміністративного; **Г** сімейного.
7. Визначте, яка ознака є обов'язковою для норм права:
А схвалення більшістю населення держави;
Б існування у формі офіційних документів;
В прийняття загальнонародним референдумом;
Г кримінальна відповідальність за порушення.

8. Яка із запропонованих характеристик України не відповідає чинній Конституції нашої держави:
А суверенна; **Б** соціальна; **В** демократична; **Г** складна; **Д** правова.
9. Установіть відповідність між галузями права і юридичними нормами, що врегульовують відносини між:
А роботодавцем і працівником;
Б продавцем і покупцем;
В інспектором ДАІ і правопорушником;
Г дітьми і батьками.
1 адміністративне; 2 цивільне; 3 трудове; 4 сімейне; 5 конституційне право.
10. Установіть послідовність етапів прийняття закону:
А законодавча ініціатива;
Б підписання закону Президентом України;
В офіційне оприлюднення закону;
Г обговорення законопроекту на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Варіант 2

1. Які з ознак притаманні нормам права
1 загальнообов'язковий характер;
2 підтримка більшістю членів суспільства;
3 чітке формальне визначення;
4 поступове утвердження в суспільній свідомості.
Варіанти відповіді: **А** 1, 2; **Б** 2, 3; **В** 1, 3; **Г** 2, 4; **Д** 1, 4.
2. У наведеній ситуації юридичним фактом (фактами) є:
1 По дорозі до школи В. знайшов загублену кимось папку.
2 Він відшукав на вулиці міліціонера і віддав йому папку.
3 У результаті він запізнівся на урок на 20 хвилин.
Варіанти відповіді: **А** 1, 2; **Б** 2, 3; **В** 1, 3; **Г** 1, 2, 3.
3. Закони України приймає:
А Президент; **Б** Верховна Рада;
В Голова Верховної Ради; **Г** населення України.
4. Характерними ознаками Конституції є:
1 основа законодавства держави;
2 вища юридична сила;
3 особливий характер розроблення та прийняття;
4 врегулювання всіх суспільних відносин.
Варіанти відповіді: **А** 1, 2, 3; **Б** 2, 3, 4; **В** 1, 3, 4; **Г** 1, 2, 4.
5. Норми права на відміну від норм моралі:
А регулюють усі суспільні відносини;
Б забезпечуються громадською думкою;
В є уявленнями людей про добро і зло;
Г охороняються державою.

6. Запізнення працівника на роботу має наслідком відповідальність:
А цивільну; **Б** кримінальну; **В** адміністративну; **Г** дисциплінарну.
7. Обов'язок людини зазнати певних обмежень у разі вчинення правопорушення – це:
А правова норма; **Б** державне регулювання суспільних відносин;
В помста; **Г** юридична відповідальність.
8. Шістнадцятирічний В., катаючись на велосипеді, збив перехожого з ноутбуком, унаслідок чого ноутбук був пошкоджений. У цьому випадку настає відповідальність:
А цивільна; **Б** адміністративна; **В** кримінальна; **Г** дисциплінарна.
9. Установіть відповідність:
1 Іван С. за підробленим ним документом отримав у банку велику суму грошей;
2 Галина Б. не сплатила кредит за придбаний комп'ютер;
3 Павло П. запізнився на роботу без поважних причин;
4 Валентина М., керуючи авто, перевищила швидкість.
У цих випадках настає відповідальність:
А цивільна; **Б** адміністративна; **В** кримінальна; **Г** дисциплінарна.
10. Які з наведених ознак характеризують правопорушення:
1 суспільна небезпека чи шкода;
2 винність;
3 гарантованість і державна охорона;
4 протиправність;
5 відповідність нормам права.
Варіанти відповіді: А 1, 2, 3; Б 2, 3, 4; В 1, 2, 4; Г 2, 3, 5.

Варіант 3

1. Юридичні факти поділяють на:
А правові та неправові; **Б** події та дії;
В обмежені й необмежені; **Г** суспільні й особисті.
2. Яка ознака не є обов'язковою для правової норми:
А є обов'язковим регулятором поведінки вихованої людини;
Б є обов'язковим правилом поведінки, що встановлює держава;
В за порушення норми до особи застосовують заходи державного примусу;
Г має офіційно визначений письмовий вигляд і чинність у часі та просторі.
3. У наведеній ситуації протиправними діями є:
1 Учень В. проспав.
2 Він дуже поспішав до школи й тому перейшов вулицю на червоне світло.
3 Його зупинив міліціонер і зробив попередження.
Варіанти відповіді: А 1, 2; Б 2, 3; В 1, 3.
4. Сімнадцятирічна К. поцупила з вітрини магазину дорогі окуляри. У цьому разі настає відповідальність:
А цивільна; **Б** адміністративна; **В** кримінальна; **Г** дисциплінарна.

5. Які з наведених нижче визначень характеризують закон:
  - 1 Прийняте державою звичаєве правило поведінки загального характеру.
  - 2 Офіційний документ, прийнятий органом законодавчої влади або референдумом.
  - 3 Обов'язкові правила поведінки загального характеру, встановлені за домовленістю і згодою двох чи більше учасників і забезпечуються державою.
  - 4 Нормативно-правовий акт вищої юридичної сили.

Варіанти відповіді: А 1, 2; Б 2, 3; В 3, 4; Г 2, 4; Д 1, 4.
6. Який вид (види) юридичної відповідальності названо неправильно:

А податкова; **Б** дисциплінарна; **В** трудова; **Г** кримінальна.
7. Правопорушення поділяють на:

А протиправні і правомірні; **Б** винні та невинні;
В проступки і злочини; **Г** припустимі і неприпустимі.
8. Який із перерахованих нормативно-правових актів має вищу юридичну силу:

А Указ Президента України; **Б** Закон України;
В Постанова Кабінету Міністрів України; **Г** наказ Міністра освіти і науки України.
9. Установіть відповідність між визначеннями та термінами:
  - 1 офіційний письмовий документ, який має вищу юридичну силу і приймається законодавчим органом держави;
  - 2 суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких наділені певними правами і обов'язками;
  - 3 правило, вироблене суспільством чи групою людей у процесі спільного життя і діяльності;
  - 4 система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлює й охороняє держава для регулювання відносин у суспільстві.

А підзаконний нормативно-правовий акт; **Б** соціальна норма;
В правовідносини; **Г** закон; **Д** право.
10. Знайдіть помилкове твердження:

А У такому важливому законі, як Конституція, закріплені всі норми права держави.
Б Органи державної влади та місцевого самоврядування, що наділені правом це робити, приймають документи, які втілюють у життя і конкретизують положення законів.
В Вони отримали назву підзаконних актів.
Г Разом із законами вони є джерелами права – документами, з яких ми черпаємо знання про зміст правових норм.

Варіант 4

1. Норми права регулюють:

А почуття людини; **Б** наміри людини;
В переконання людини; **Г** поведінку людини.

2. Що юристи розуміють під правом:
А сукупність норм права;
Б систему загальнообов'язкових норм, що встановлює й охороняє держава для регулювання відносин у суспільстві;
В сукупність уявлень про добро і зло;
Г правила поведінки, що є результатом застосування протягом тривалого часу.
3. Які джерела містять норми права:
А Біблія; **Б** підручники з правознавства;
В закони і підзаконні акти; **Г** звернення лідера політичної партії.
4. У наведеній ситуації юридичними діями є
1 Учень В. проспав.
2 Він дуже поспішав до школи, тому перейшов вулицю на червоне світло.
3 Його зупинив міліціонер і зробив попередження.
Варіанти відповіді: А 1; Б 2, 3; В 1, 3; Г 1, 2, 3.
5. Конкретна життєва обставина, з якою пов'язується виникнення, зміна або припинення правовідносин, називається:
А юридичний документ; **Б** юридичний вчинок;
В юридичний факт; **Г** юридичний акт.
6. Чим злочин відрізняється від проступку
А ступенем суспільної небезпеки; **Б** суворістю покарання;
В мірою громадського осуду; **Г** кількістю учасників.
7. Правило поведінки, зафіксоване в нормативних актах, таке, що охороняється державою і є обов'язковим, називається:
А нормою моралі; **Б** нормою етикету; **В** традицією; **Г** нормою права.
8. Що з перерахованого нижче є прикладом правопорушення:
А Громадянин С. не поступився місцем у громадському транспорті вагітній жінці.
Б Громадянин С. поцупив річ у громадянина Т.
В Громадянин С. відмовився аплодувати виконавцеві музичного твору.
Г Громадянин С. запізнівся на театральну виставу.
9. Установіть відповідність:
1 несвоєчасне отримання паспорта особою, яка досягла 16-річного віку;
2 порушення водієм Правил дорожнього руху, яке призвело до загибелі людини;
3 поява працівника на роботі в нетверезому стані;
4 несвоєчасне виконання умов договору позики.
У цих випадках настає відповідальність:
А кримінальна; **Б** цивільно-правова; **В** адміністративна; **Г** дисциплінарна.
10. Яке слово пропущене у тексті:
Ознакою правопорушення буде ... того, хто його вчинив, у формі умислу чи необережності.
А намір; **Б** караність; **В** вина; **Г** відповідальність.

Завдання 2. Працюючи індивідуально, виконайте одне із наведених завдань. Обміняйтесь зошитами з сусідом чи сусідкою по парті та зробить взаємоперевірку виконаних завдань. Оцініть роботи одне одного, виходячи з того, що кожна позиція оцінюється від 1 до 3 балів. (За необхідності зверніться до підручника.)

1. Поясніть ознаки правової норми, користуючись методом незакінченого речення.
Правова норма встановлюється державою. Це означає...
Правова норма є загальнообов'язковим правилом поведінки. Це означає...
Правова норма має офіційно визначений письмовий вигляд. Це означає...
Правова норма охороняється від порушень заходами державного примусу. Це означає...
2. Закінчіть наведені речення.
Під правом розуміють...
Правова норма – це ...
Юридичний термін, що відбиває спосіб, зовнішню форму існування та закріплення правових норм, це –
Нормативно-правовий акт – це...

Завдання 3. Напишіть невеличкий твір з 8–10 речень на одну з тем, використовуючи наведені опорні слова. Оцініть свою роботу за критеріями – від 0 до 3 балів кожний.

Я правильно застосовував/застосовувала поняття вивченої теми.
Я наводив/наводила приклади, які розкривають сенс понять.
Я дав/давала відповідь на питання, якому присвячено твір.
Я виклав/виклала матеріал у логічній послідовності.

Підрахуйте, у скільки балів ви оцінюєте свої знання з теми. Тепер обміняйтесь зошитами з сусідом або сусідкою по парті та попросіть їх оцінити вашу роботу за тими самими критеріями.

Після завершення обговоріть: чи збіглися ваші оцінки? Як ви думаєте, чому? Чи вмієте ви об'єктивно оцінювати себе та інших? Чого ще вам варто навчитися для удосконалення таких умінь?

Тема 1. У чому важливість вивчення права для людини?

Опорні слова: правила, відносини, врегулювання, захист, конфлікти.

Тема 2. Навіщо нам потрібні закони?

Опорні слова: відносини, врегулювання, потреби, правова норма, захист, конфлікт.

Тема 3. Чому люди порушують приписи законів?

Опорні слова: відносини, почуття, потреби, події, гроші, відповідальність.

Тема 4. Навіщо існує юридична відповідальність?

Опорні слова: протиправна поведінка, правопорушення, проступок, злочин, шкода.

2

Розділ

ТИ – ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН, ОТЖЕ МАЄШ ПРАВА

Тема 7. ЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ МАЄ ЛЮДИНА

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати поняття «права і свободи людини»;
- характеризувати види прав і свобод людини і наводити приклади;
- називати міжнародні документи з прав людини і прав дитини та аналізувати зміст статей Загальної декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини;
- висловлювати власні судження про значення прав людини і дитини.

1. Що таке права і свободи людини

Завдання 1. Працюючи в парах, пригадайте, що таке права людини та в яких документах вони викладені. Прочитайте фрагмент казки Теодора Гейзеля «Слон і пушинка» і обговоріть: чого прагне слонення Хортон для мешканців містечка Хтоськ? У мультфільмі Хортон обіцяє хтоськам забезпечити три основні права, які будуть визначені пізніше. Допоможіть слоненяткові – складіть перелік трьох основних прав і свобод людини. Поділіться своїми думками з класом.

Герой мультфільму слонення на ім'я Хортон має великі-превеликі вуха. Слонення чує голоси, які лунають із пушинки, й дізнається, що на ній існує мініатюрне містечко

Хтоськ, в якому живуть мікроскопічні істоти – хтоськи. Всупереч бажанню та невірі мешканців джунглів Хортон організовує справжню кампанію за те, щоб визнати той не очевидний факт, що в квітках теж живуть крихітні істоти, які мають такі ж права, як і всі інші...

...І тут я малу пушинку помітив.

Зашепотів: – От, чудеса...

Пушинка проста – й зненацька... слова?!

Адже я не чув, та й ви не чували,
Щоб пушинки так гірко зітхали!..
А раптом там справді скоїлось лихо?
Якась особистість просить про втіху.
Її не углядить і око слона –
Манюня – нещасна істота вона.
Крихітка дуже, напевно, боїться
В холодній воді у ставку опиниться.
Хай менша за око мурашки вона,
Усе ж – особистість! – Так думав я...

Порівняйте власні думки з думками авторів підручника.

Людина є біологічною істотою, тому їй потрібні їжа, одяг, житло. Як члену суспільства людині необхідно мати змогу вчитися, працювати, бути вільною і рівноправною з усіма іншими людьми. Оскільки вона живе на території певної держави, їй має бути забезпечена можливість брати участь у житті держави, вимагати від держави захисту від посягань на її права та інтереси. Можливості людини мати певні матеріальні, соціальні, культурні й духовні блага називаються **правами людини**.

Права і свободи людини – це можливості людини, необхідні їй для існування і розвитку.

Права людини властиві самій природі людини як людській істоті. Зміст і обсяг прав людини залежать від рівня соціального, культурного, духовного і насамперед економічного розвитку суспільства.

В юридичній літературі поряд із поняттям «права людини» зустрічається й поняття **«свободи людини»**, як-то свобода слова, свобода думки, свобода віросповідання. Їх слід розрізняти, адже право людини є можливістю, реалізацію якої держава гарантує, а свобода – простором, у який держава не може втручатися. Тому зазвичай кажуть «права та свободи людини».

Права та свободи людині має гарантувати і забезпечити держава. Тому, хоча сім'я, любов, дружба, стосунки із сусідами теж пов'язані з певними правами і відповідальністю, поняття прав людини щодо них не застосовується. Права людини стосуються лише відносин людини і держави, яка закріплює їх у законах та інших правових актах і захищає.

Завдання 2. Працюючи в парах, обговоріть, чи відрізняється за значенням слово «право» у таких судженнях:

- 1) право громадян на працю гарантовано Конституцією;
- 2) укладення договору регламентується нормами цивільного права;
- 3) одним із предметів, що вивчають студенти, є історія держави і права;
- 4) міліція – це правоохоронний орган;
- 5) в усьому світі існують організації із захисту прав людини – правозахисні.

В яких із них, на вашу думку, слово «право» має один і той самий зміст, чому?

2. Які основні права і свободи проголошує Загальна декларація прав людини

Завдання 3. Спираючись на текст підручника і статті документа, **обговоріть у загальному колі:** про що йдеться у статтях Загальної декларації прав людини? Коли у людини з'являються її права? Що означає «люди народжуються рівними у своїй гідності і правах»? Що означає непорушність прав людини?

Із Загальної декларації прав людини

Стаття 1

Всі люди народжуються рівними у своїй гідності і правах. Вони наділені розумом і совістю і мають поступати по відношенню один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить...

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 30

Не може бути надано будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або чинити дії, спрямовані на ліквідацію прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Оскільки права людини стосуються самого факту людського існування, їх не можна відняти чи втратити. Тому більшість прав людини є невід'ємними. Вони не можуть кимось відбиратися або скасовуватися, на них не може спокуситися держава. Ані найнижчий соціальний статус людини, ані вчинення злочину і засудження до найсуворішого покарання, ані фізичні вади або інтелектуальна обмеженість, ані будь-які інші особисті риси не можуть позбавити людину її прав і свобод. Неможливо і самій людині позбавити себе своїх прав, як неможливо перестати бути людиною. Навіть якщо хтось добровільно відмовиться від своїх прав, наприклад від права на судовий захист, така відмова не матиме правової сили – держава не може скористатися цим і призначити покарання без судового розгляду справи. Права людини не можна продати чи купити, подарувати чи обміняти.

Якщо держава чи, скажімо, державний чиновник порушить чиїсь права або свободи, громадянин може звернутися до суду – місцевого, апеляційного, Верховного Суду України, до Президента України, державних органів, наприклад, прокуратури, до Уповноваженого з прав людини Верховної Ради, правозахисних громадських

організацій. Громадяни різних держав можуть захищати свої права і на міжнародному рівні, наприклад у Європейському суді з прав людини.

Завдання 4. Працюючи в малих групах, протягом кількох хвилин по черзі називайте права і свободи людини, не повторючись. Робіть відповідні помітки у зошиті. Підрахуйте, скільки прав і свобод ви назвали. **Обговоріть у загальному колі**, в які групи можна об'єднати ці права і свободи. Порівняйте ваші думки з текстом підручника.

Почуття свободи, рівності, власної гідності проявлялись та закріплювались у документах поступово — від античного уявлення про нерівність людей до філософії природних прав людини епохи Просвітництва, «Білля про права» у США та «Декларації прав людини і громадянина» у Франції.

Після Другої світової війни, яка продемонструвала жакливі факти порушення прав людини, знищення цілих груп за ознаками расової чи національної належності, релігійних переконань, у багатьох країнах утверджувалася думка про те, що необхідні спільні зусилля для забезпечення прав і свобод людини на міжнародному рівні. У 1945 році було створено комісію Організації Об'єднаних Націй (ООН) з прав людини, яка підготувала міжнародні документи, що визначали права і свободи людини, а 10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила перший такий документ — **Загальну декларацію прав людини** (ЗДПЛ). Вона містить 30 статей, в яких визначено основні права і свободи людини:

громадянські (особисті) — право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу від тортур і рабства та ін.;

політичні — свобода слова, право брати участь у державному житті, свобода мирних зборів тощо;

економічні, соціальні та культурні — право на працю, на гідний рівень життя, освіту і свободу культурної діяльності та ін.*

Положення Загальної декларації прав людини розвинуто і конкретизовано у двох Міжнародних пактах — про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські й політичні права. На відміну від Загальної декларації, ці договори мають обов'язкову силу для держав, які їх підписали, зокрема для України.

Задекларовані у ЗДПЛ права і свободи людини увійшли у тексти міжнародних договорів, конвенцій, у тому числі Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини, та конституцій багатьох держав.

3. Що закріплює Конвенція ООН про права дитини

Завдання 5. Обговоріть у парах: чи поширюються положення Загальної декларації прав людини та інших міжнародних документів на дітей? Чи потрібні дитині особливі права? Чому?

*Скорочений текст ЗДПЛ ви можете знайти в додатку до підручника.

Виберіть із наведеного переліку те, що, на вашу думку, закріплено у міжнародних документах як права дитини:

- 1) перебувати в колі своєї сім'ї чи з тими людьми, які найкраще опікуватимуться ними;
  - 2) дивитись мультфільми та розважатись цілий день;
  - 3) мати достатню кількість харчів і питної води;
  - 4) лягати спати незалежно від волі батьків;
  - 5) не ходити до школи;
  - 6) бути захищеними від заподіяння шкоди та жорстокого поводження;
  - 7) висловлювати власні думки та збиратися з метою висловлювання своїх поглядів.
- Свою думку обґрунтуйте.

У 1989 р. ООН ухвалила **Конвенцію про права дитини**, що відобразила прагнення людей планети у захисті дітей. Вона є не стільки переліком прав дитини, скільки всеосяжним переліком обов'язків держав щодо дітей. Ці обов'язки можуть бути прямими, наприклад, надання можливості для отримання освіти або забезпечення належного відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, або непрямыми, коли вони стосуються виконання обов'язків вихователів та захисників інтересів дитини батьками, іншими членами родини або опікунами чи піклувальниками. Основні права дитини необхідно реалізовувати, не відокремлюючи одне «більш важливе» право від інших, адже всі права забезпечують виживання та розвиток дітей.

Відповідно до статті першої Конвенції **дитиною** вважається кожна людина до досягнення 18-річного віку. Ви, дев'ятикласники, вже заявляєте про свою дорослість, обстоюєте своє право приймати власні рішення. Важливо, щоб ваші батьки і вчителі поважали вашу самостійність, давали можливість навчитися робити вибір і нести за це відповідальність. Однак юридично кожен і кожна з вас залишається дитиною і потребує захисту своїх прав з боку батьків і держави.

Конвенція виходить з того, що діти є рівноправними учасниками суспільного життя, а не лише майбутніми дорослими, проте «дитина внаслідок її фізичної розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження». Незалежно від раси, статі, мови, релігії, національності, майнового стану, стану здоров'я, народження у шлюбі та поза ним кожна дитина має рівні з усіма іншими дітьми права.

Права дитини — це спеціальні можливості, необхідні людині віком до 18 років, для існування і досягнення зрілості.

Права дитини, задекларовані Конвенцією, можна поділити на такі:

- особисті (на життя, ім'я, громадянство, на піклування з боку батьків, на збереження своєї індивідуальності),
- політичні (право висловлювати власні думки та збиратися з метою висловлювання своїх поглядів),
- соціальні (право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я, благами соціального забезпечення, на рівень життя),
- культурні (право на освіту, на користування культурними цінностями).

Визначивши основні права дітей, Конвенція зобов'язала держави, що її підписали, забезпечити законодавчу гарантію цих прав. Для здійснення міжнародного контролю за дотриманням прав дитини та виконанням зобов'язань, взятих на себе державами, створено Комітет з прав дитини ООН, який складається з десяти незалежних експертів. Кожні п'ять років держави-учасниці готують доповіді про впровадження положень Конвенції у національне законодавство, що оцінюються Комітетом для визначення прогресу в реалізації Конвенції та планування наступних кроків в інтересах дітей.

В Україні правами дітей та захистом їхніх інтересів опікуються різні органи та установи, наприклад Служба у справах дітей, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, органи опіки та піклування при місцевих органах виконавчої влади тощо.

Якщо комусь із ваших однолітків чи особисто вам потрібна допомога, слухна порада щодо ваших прав або ви почуваетесь у небезпеці, звертайтеся до:

- дорослих осіб, яким довіряєте;
- міліції за телефоном **102**;
- психолога в школі;
- психологічної служби за телефоном довіри;
- опікунської ради вашого району або міста;
- служби у справах дітей;
- громадських організацій, що опікуються порушеннями та захистом прав дитини.

Завдання 6. Усі положення Конвенції ООН про права дитини* умовно можна розділити на три групи: Provision – забезпечення; Protection – захист; Participation – участь. **Працюючи в парах**, проаналізуйте текст Конвенції з додатку до підручника та доберіть до кожної з цих груп відповідні приклади прав дитини.

Завдання 7. 1) **Обговоріть у загальному колі:** як ви тепер розумієте, чому Хортон говорить: «Хай менша за око мурашки вона, все ж є особистість!»? Яким буде суспільство, якщо кожен і кожна погодяться з тим, що права людини дуже важливі? Чи може це бути здійснено?

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок про значення захисту прав людини і громадянина в Україні.

Словничок до теми: **права і свободи людини, права дитини**

*Скорочений текст Конвенції про права дитини ви знайдете у додатку до підручника.

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке права людини? Що таке свободи людини? Які групи прав людини вам відомі? Кого називають людиною? Які права дитини ви знаєте?

2. Складіть «абетку прав і свобод людини», вишикувавши за літерами алфавіту права і свободи, що закріплені в ЗДПЛ. Зафіксуйте результат своєї роботи в зошиті.

3. Виберіть на власний розсуд одну зі статей Конвенції ООН про права дитини і зобразіть малюнком зміст цієї статті. Покажіть свій малюнок класу і поясніть, як ви розумієте це право.

4. Прочитайте статті 1–5 Конвенції ООН про права дитини. За змістом цих статей складіть план виступу перед молодшими школярами.

Тема 8. ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСТВО

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- розтлумачувати поняття «громадянство»;
- розрізняти статус громадянина, іноземця, особи без громадянства;
- називати підстави набуття й припинення громадянства України;
- розв'язувати правові ситуації щодо набуття громадянства дітьми;
- оцінювати важливість та правове значення юридичного зв'язку людини і держави.

1. Що означає бути громадянином держави

Завдання 1. Працюючи в парах, пригадайте, що означає термін «громадянство»? Чи маєте ви статус громадянина або громадянки? Якщо так, то який документ це підтверджує?

Прочитайте фрагмент казки Джанні Родарі «Пригоди Чіполліно», обговоріть що збирається зробити Чіполліно як чесний громадянин.

«...натопи захвилювався, як вода в діжечці. Не витримавши натиску, старий Чіполлоне завертівся, як дзиґа, й ненавмисно наступив на ногу самому принцові Лимону. Його величність, на ногах якого були неабиякі мозолі, відразу побачив усі зорі на небі без допомоги придворного астронома. Десять солдат-лимончиків кинулися з усіх боків на нещасного Чіполлоне і замкнули на ньому кайданки...

...старого Чіполлоне засудили до тюремного ув'язнення...

Чіполліно добився побачення зі старим й міцно обійняв його:

– Бідний ти, мій батьку! Тебе засадили в буцегарню як злочинця разом із злодіями і бандитами!..

– Що ти, що ти, синку, – лагідно перебив його батько, – адже у в'язниці повнісінько чесних людей!

– А за що ж вони сидять? Що поганого вони зробили?

– Рівно нічого, синку. Ось за це їх і засадили. Принцові Лимону порядні люди не до душі.

Чіполліно замислився.

– Значить, потрапити до в'язниці – це велика честь? – запитав він.

– Виходить, що так. В'язниці збудовані для тих, хто краде і вбиває, але у принца Лимона все навпаки: злодії і вбивці у нього в палаці, а у в'язниці сидять чесні громадяни.

– Я теж хочу бути чесним громадянином, – заявив Чіполліно, – але у в'язницю потрапляти не хочу. Потерпи трохи, я повернуся сюди і всіх вас звільню!..»

Люди, які живуть на певній території, утворюють державу – організацію для вирішення спільних справ. Її складають громадяни (у монархіях – піддані). У публічних промовах, художніх творах поняття «**громадянин**» вживають у широкому значенні слова, говорячи, що це – людина, яка бере активну участь у вирішенні спільних справ громади і житті держави. Однак у цього поняття є й юридичний зміст. Громадянство – взаємозв'язок людини з державою, що визначає основу її правового статусу.

Громадянство – стійкий правовий зв'язок людини з конкретною державою.

Цей зв'язок виражається у взаємних правах, обов'язках і відповідальності людини перед державою, а держави – перед людиною. Держава гарантує громадянину забезпечення його прав, свобод, законних інтересів та їх захист, а громадянин зобов'язаний дотримуватися законів держави та виконувати обов'язки, ними визначені.

Із Конституції України

Стаття 25

Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Більшість мешканців нашої держави – громадяни України. Однак на території кожної держави є люди, які є громадянами інших держав – їх називають **іноземцями**. Тих, хто через певні обставини не має громадянства чи підданства жодної держави, називають особами без громадянства, або **апатридами**, а тих, хто є громадянами двох або більше держав, – **біпатридами**.

Правовий статус громадян відрізняється від правового статусу іноземців та апатридів. Наприклад, громадяни, на відміну від іноземців чи осіб без громадянства,

мають право стати державними службовцями, обирати або бути обраними до органів державної влади чи місцевого самоврядування, заснувати політичну партію або бути її членами тощо. Іноземці та апатриди не мають обов'язку захищати Україну.

Завдання 2. Прочитайте статтю і поясніть, що таке єдине громадянство, чому переважна більшість держав не надають своїм громадянам можливості стати біпатридами.

Із Конституції України

Стаття 4

В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства в Україні визначаються законом.

2. Як набути громадянства України

Усі громадяни України мають рівні права і свободи, незалежно від часу та підстав набуття громадянства, визначених законом.

Набути громадянства України можна через:

- походження дитини від батьків, які є громадянами України;
- народження на території України;
- прийняття до громадянства (за умов: проживання на території України протягом п'яти років, знання державної мови, визнання й виконання Конституції та законів України, обов'язок вийти з попереднього громадянства);
- поновлення в громадянстві України;
- усиновлення громадянами України тощо.

Питання щодо зміни громадянства дитини вирішують батьки, однак у віці дитини від 14 років вони мають отримати на це її згоду.

Завдання 3. Працюючи у малих групах, оберіть 2–3 ситуації, сформулюйте закінчення речень та поясніть підстави набуття громадянства України в кожній із них.

1. Семирічний Вася народився в сім'ї громадян України. Одного разу він запитав у вчительки: «Маріє Іванівно, у мене ж нема паспорта, то що – я не громадянин України?» Вчителька відповіла ...

2. Громадянин Естонії звернувся до Президента України з проханням надати йому громадянство України й отримав відповідь, що, згідно з законодавством України ...

3. Колишня громадянка України після семи років проживання в Ізраїлі повернулася в Україну. Комісія при Президенті України з питань громадянства задовольнила її прохання, й вона ...

4. У пари апатридів, які проживають в Україні, народилась дитина. Батьки збентежені – невже й їхня дитина залишатиметься особою без громадянства, аж доки вони не набудуть громадянства України. Юрист їм відповів ...

5. Мойсеєнко Валентина – громадянка України, народила двох дівчаток. Батько дітей – громадянин Сирії Аль Махмед постійно проживає в Україні. Він упевнений, що його доньки стануть громадянками ...

6. Під час відвідування батьків, які проживають у Білорусі, у громадян України Іваненків народилася донька. Вони вважають її громадянкою ...

7. Хлопчика Петрика у пологовому будинку покинула мати – громадянка Молдови. Хлопчик виховувався в Будинку дитини. У віці трьох років його усиновило подружжя – громадяни України. В новому свідоцтві про народження вони записали, що він є громадянином ...

3. За яких підстав припиняється громадянство України

Завдання 4. Працюючи в парах, розгляньте схему і поясніть, як ви розумієте кожне з положень. Визначте, у чому різниця між втратою громадянства і виходом з громадянства. Які органи влади, на вашу думку, вирішують питання громадянства в Україні?

Рішення про вихід із громадянства (як і про втрату, набуття чи поновлення) приймає Президент України, видаючи указ. З клопотанням про це слід звернутися до Комісії з питань громадянства при Президенті України.

Завдання 5. Працюючи у парах, оберіть одну з двох наведених нижче ситуацій та проаналізуйте її. Обговоріть і взаємно оцініть результати роботи одне одного. Порівняйте їх із результатами аналізу ситуацій іншими учнями.

1) До виборчої дільниці завітала Наталя Сорока й забажала проголосувати. Однак виявилось, що вона досі має паспорт громадянки СРСР (держави, яка перестала існувати у 1991 році) й не набула громадянства України.

Чи має Наталя право голосу? Відповідь обґрунтуйте.

2) Громадянин Польщі Григор Терещенко у 65-річному віці виїхав на постійне місце проживання до України. Він звернувся до органів української влади з проханням нарахувати йому пенсію на підставі його тридцятирічного трудового стажу в Польщі.

Чи мав він на це право? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 6. 1) Поверніться до фрагменту казки Джанні Родарі. В якому значенні вживає термін «громадянин» Чіполліно? Визначте, Чіполлоне – батько Чіполліно – є підданим чи громадянином казкової держави. Чим відрізняються ці терміни?

2) Сформулюйте та запишіть короткий висновок про те, яке значення для людини має наявність у неї громадянства. За потреби скористайтесь статтею 25 Конституції України.

Словничок до теми: **громадянин, громадянство, іноземці, апатриди, біпатриди**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке громадянство? Чим відрізняються апатриди від біпатридів? Які підстави набуття громадянства в Україні? Які підстави припинення громадянства в Україні?

2. Дайте письмову відповідь на запитання: чи використовували ви коли-небудь своє свідоцтво про народження і як? Навіщо вам потрібно отримувати паспорт, якщо ви вже маєте свідоцтво про народження?

3. Знайдіть у тексті розділу II Конституції України ті статті, які починаються зі словосполучень «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати» і ті, в яких вживаються слова «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується». Чим відрізняються ці статті? Чому розділ II Конституції України називається «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»?

Тема 9. ЯКІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ МАЮТЬ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати основні права і свободи людини та громадянина;
- коментувати статті II розділу Конституції України, пояснюючи зміст конституційних прав та свобод людини і громадянина;
- описувати конституційні обов'язки громадян України;
- аналізувати правові ситуації щодо дотримання чи порушення основних прав та свобод людини і громадянина;
- оцінювати важливість конституційних прав і свобод та обов'язків для громадянина і держави.

1. Якими є конституційні права і свободи людини і громадянина

Завдання 1. Прочитайте казку Василя Сухомлинського «Віл і Садівник». **Працюючи в парах**, обговоріть: у чому полягає головна думка (мораль) цієї казки? Як ви розумієте висновок Садівника: «Той, кого заставляють працювати хомут і батіг, не може бачити майбутнього»?

«У полі працювали Віл і Садівник. Віл, запряжений в плуг, орав поле. Повільно сунув він по землі – тягти було нелегко. Та Віл звик коритися господареві. Він знав: як тільки стане, то господар боляче вперіщить його бато́гом та ще й сіна дасть менше увечері.

А Садівник скопав невелику кам'янисту грядочку, підготував на виноградник. Віл уранці чув розмову господаря і Садівника. Тоді Садівник сказав: «Ця кам'яниста грядка навіть волів не під силу». Тепер Віл вухам своїм не вірить: копає Садівник грядку й співає. Із нього піт тече, а він співає, і очі у нього веселі, радісні.

– Садівниче, тобі важко? – питає Віл, порівнявшись із ним.

– Ой, як важко... – відповідає Садівник.

– То чого ж ти співаєш і очі у тебе такі радісні?

– Бо я бачу цю мертву кам'янисту діляночку вже скопаною. Бачу на ній виноградні грона. Бачу радість в очах людей.

– Як же ти все це бачиш? – питає здивований Віл. – Цього ж немає.

– Якби людина бачила тільки те, що є, вона не була б Людиною. Людина бачить своє майбутнє.

– Навчи мене, Садівниче, бачити те, чого ще немає.

– Добре, – каже Садівник, – зараз я визволю тебе з хому́та.

– Але ж без хому́та і бато́га я не зможу працювати, – благає Віл.

Садівник тільки розвів руками й подумав: «Той, кого заставляють працювати хомут і баті́г, не може бачити майбутнього». Та він цього не сказав, бо Віл все одно нічого б не збагнув».

Завдання 2. Працюючи в парах з текстом II розділу Конституції України з додатка до підручника, заповніть таблицю.

Права і свободи людини	Статті Конституції України
Громадянські (особисті)	
Політичні	
Економічні	
Соціальні	
Культурні	

Обговоріть у загальному колі, чому права і свободи людини закріплені в Конституції України і називаються основними.

Завдання 3. Працюючи в парах, обговоріть ситуацію та запишіть відповідь до неї у зошит.

Готуючись до уроку, Сергій прочитав кілька статей II розділу Конституції України й помітив, що у статті 27 записано: «Кожна людина має невід’ємне право на життя», а у статті 39 – «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї...» Він звернувся до своєї однокласниці Марії із запитанням: чому в одних статтях мова йде про кожну людину, а в інших – тільки про громадян?

Як ви думаєте, що відповіла Марія Сергію?

2. Які основні обов’язки громадян закріплює Конституція України

Завдання 4. Прочитайте статті 65–68 Конституції України та обговоріть у загальному колі: що об’єднує ці статті та у чому їх значення.

Конституційні обов’язки є такими ж важливими складовими правового статусу громадянина, як його права і свободи.

Нехтування конституційними обов’язками не позбавляє людину конституційних прав і свобод, однак, як правило, тягне за собою юридичну відповідальність, що може бути пов’язана з певним обмеженням цих прав і свобод. Наприклад, якщо людина ухиляється від сплати податків, у дію вступають відповідні норми адміністративного чи кримінального права, відповідно до яких до людини застосовується передбачене цими нормами стягнення чи покарання.

Конституційні обов’язки — це необхідні для виконання дії людини, закріплені Конституцією України.

Завдання 5. 1) Прочитайте справу «Чи служитиме Василь в армії» і положення нормативно-правових актів та викладіть сусіду або сусідці по партії основні факти справи так, ніби він чи вона нічого не знають про зміст справи. Вам допоможуть питання схеми аналізу правової ситуації*.

2) **Обговоріть у загальному колі:** якими є конституційні права і обов’язки Василя, як вирішиться ця ситуація?

3) **Подумайте і обговоріть у парах:** чи потребує змін законодавство щодо альтернативної служби. Сформулюйте по три аргументи «за» і «проти» позиції, яку ви обрали.

4) Проведіть **загальнокласну дискусію*** з поставленого питання.

Чи служитиме Василь в армії

Василь мріяв стати ветеринаром, однак після закінчення середньої школи не пройшов до університету за конкурсом. Тоді він влаштувався на роботу до зоопарку доглядати тварин. Весною, згідно із законом про військовий обов’язок, його мали призвати на військову службу. Отримавши повістку, Василь прийшов до районного військового комісаріату й подав заяву, в якій просив направити його на невійськову службу, наприклад, на роботу у міський шпиталь або у приймальник

для бездоглядних собак і котів, аргументувавши це тим, що служити в армії не зможе, оскільки вже два роки є членом пацифістської* молодіжної організації «Прощай, зброе!».

Із Конституції України

Стаття 34

Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

...Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 65

Захист Вітчизни... є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають службу відповідно до закону.

Із Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»

Захист України — конституційний обов'язок кожного її громадянина...

...Військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина України...

...На строкову військову службу в мирний час призиваються придатні до неї за станом здоров'я і віком громадяни, яким... виповнилося 18 років.

Із закону України «Про альтернативну службу»

Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають при наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах.

Завдання 6. 1) Поверніться до казки Василя Сухомлинського «Віл і Садівник» та визначте, як пов'язана казка з темою уроку. Порівняйте свої думки з думками однокласників.

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок про важливість реалізації громадянином конституційних прав та свобод і виконання обов'язків.

Словничок до теми: **конституційні права і свободи, конституційні обов'язки**

1. Подумайте і дайте відповідь: які права називають конституційними? Які конституційні права громадян України вам відомі? Які конституційні обов'язки вам відомі?

2. Напишіть коротке есе з питання: чи є, на ваш погляд, обов'язки обмеженнями ваших прав? Чому?

*Пацифізм — політична та громадська течія, прихильники якої засуджують будь-які війни, негативно ставляться до використання зброї, проповідують мир.

3. Поміркуйте, чому Конституція України містить такий невеликий перелік обов'язків людини і громадянина.

4. Як ви розумієте положення статті 22 Конституції України: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод»?

Тема 10. ЯК ГРОМАДЯНИ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ЖИТТІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- розповідати про способи впливу громадян на політику демократичної держави та форми їхньої участі у суспільному житті;
- розтлумачувати поняття «самоврядування»;
- оцінювати важливість участі громадян у вирішенні загальнодержавних питань та проблем життя громади;
- розповідати про діяльність дитячих і громадських організацій в Україні;
- моделювати демократичні процедури прийняття колективних рішень;
- висловлювати власну позицію щодо громадянської активності особи.

1. Як громадяни впливають на політику держави

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Теодора Гейзеля «Слон і пушинка» і обговоріть: для чого мер міста Хтось зібрав мітинг? Як ви розумієте термін «народ»? Чого вдалося добитись хтоськам, залучивши всіх громадян до спричинення галасу?

...Загальне зібрання мешканців джунглів постановляє: щоб припинити негативний вплив на дітей вигадок Хортонна про існування крихітних істот у квітці конюшини, зварити цю квітку в горіховій олії! І тоді у містечку Хтось...

«...Мер міста людний мітинг зібрав.

І хтось-народ що є сили кричав.

Напевно, цілих п'ятнадцять хвилин
Всі Хтоськи кричали:

– Ми – Хтось! Ми – живі!..

...– Послухай-но, хлопче! – мер закричав.

– Час чорний для нас наразі настав.

Тільки лиш грюкіт світового значення
може врятувати нас від кип'ячення.

І якщо не роззявиш ти свого рота,
Загинуть всі Хтоськи! Не стане Народу!

І трапилось диво! І сталося диво!

Урешті Кенгуру той галас почула!

– Боже! – зойкнула вона з хвилювання.

– Там люди! Особистості! Населення!..

Віднині я їх під захист візьму! –
зворушливо мовила мати-кенгуру.
Який симпатичний у них голосок!
Дзвінкий! Веселий! Ти чуєш, синок?
– Я чув! І готовий я їх берегти
від спеки, від дощиків, від холодів!
Нехай особистість з мурашчине око,
Однак особистість вона!
Так думаю я!..»

Завдання 2. Працюючи в парах, обговоріть, чи відрізняється за значенням слово «демократичний» у таких словосполученнях:

- 1) демократичний одяг;
- 2) демократичні вибори;
- 3) демократичні процедури;
- 4) демократичний політичний режим;
- 5) демократичний стиль життя.

Обговоріть у загальному колі, що таке демократія. Зберіть усі можливі варіанти визначення цього терміна та узагальніть їх.

Завдання 3. Прочитайте текст і подумайте, які з наведених форм впливу на політику держави та активності громадян видаються вам найефективнішими, чому? Свою думку обґрунтуйте прикладами з життя.

Громадянам України гарантується **право на участь у державному управлінні**, що передбачає:

- участь у веденні державних справ безпосередньо — через референдум, громадські слухання, дорадчі опитування та ін.;
- можливість обирати та бути обраними до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування;
- рівний доступ громадян до державної служби.

Здійснення цього права допомагає громадянам почуватися господарями своєї країни.

Якщо громадяни бажають вплинути на вирішення якогось питання чи проблеми суспільного життя, вони можуть скористатися конституційним правом **збиратися мирно без зброї**. Формами реалізації цього права є:

- збори і мітинги — організовані мирні масові зібрання громадян в означеному місці із зазначеною метою;
- походи — організовані довготривалі з перервами для мітингів, пікетувань, відпочинку мирні масові рухи за певним маршрутом;
- демонстрації — організовані мирні масові проходження громадян по тротуару або проїжджій частині дороги з політичними вимогами і гаслами;
- пікетування — прилюдне виявлення громадянами своїх соціально-політичних, економічних та інших інтересів, що проводиться, як правило, біля будинків органів влади.

Громадяни можуть вдаватися й до проведення інших акцій як протестного (голодування, наметове містечко, бойкоту), так і не протестного характеру (велo- чи автопробіг, естафета, конференція, фестиваль та ін.).

Завдання 4. Працюючи в малих групах, визначіть, про яке право або права громадян ідеться у кожній наведеній нижче ситуації. Підтвердіть свою думку відповідними статтями розділу II Конституції України.

1) У день голосування громадянин Микита Чайченко завітав до виборчої дільниці й віддав свій голос за кандидата у депутати від однієї з партій.

2) Центральна виборча комісія оприлюднила результати консультативного референдуму щодо двопалатного парламенту: «за» висловилися 68 відсотків виборців, які взяли участь у референдумі.

3) Мешканці селища Лугове обрали Світлану Марочко головою селищної ради.

4) Мешканці центральної вулиці містечка звернулися до органів місцевого самоврядування з пропозицією провести місцевий референдум щодо перейменування їхньої вулиці у «Паркову».

5) За результатами конкурсного відбору Олексій Петренко був призначений на посаду директора департаменту одного з міністерств.

6) Громадяни міста Калинівка провели на центральному майдані мітинг проти будівництва на околиці міста сміттєпереробного підприємства.

Представте результати роботи іншій групі. Порівняйте свої думки з текстом підручника.

2. Що таке самоврядування

Громадяни України — це народ держави, а жителі села, селища або міста, об'єднані за місцем постійного проживання, складають *територіальну громаду*, яка має право здійснювати *місцеве самоврядування* — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Із Конституції України

Стаття 7

В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 140

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — мешканців села чи добровільного об'єднання у сільську громаду мешканців кількох сіл, селища чи міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

... Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Стаття 141

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються мешканцями... на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на засіданнях.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Отже, так само як громадяни держави передають владні повноваження обраному ними парламенту та Президенту, так і певна територіальна громада обирає свої місцеві органи самоврядування: депутатів сільських, селищних, міських рад та сільського, селищного, міського голову, який керує відповідною радою. Інтереси кількох територіальних громад представляють районні та обласні ради. Вони теж є виборними представницькими органами і складаються з депутатів. Голови цих рад обираються з їхнього складу на засіданнях рад.

Ради видають місцеві підзаконні акти — рішення (наприклад, про введення місцевого податку, правила утримання собак, паркування автотранспорту тощо).

Із Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»

Стаття 26

До компетенції місцевих рад народних депутатів належить установлення відповідно до законодавства правил з питань благоустрою території, населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти, порядку, торгівлі на ринках, за додержання тиші яких передбачено адміністративну відповідальність.

Самоврядування здійснюється також через органи самоорганізації населення, наприклад, через будинкові, вуличні чи квартальні комітети, товариства тощо.

3. Чи будуватимуть через селище кільцеву дорогу

Завдання 5. Працюючи в малих групах, прочитайте та проаналізуйте правову ситуацію про селище Урожайне. Обговоріть запитання до ситуації, спробуйте дійти спільної думки з кожного з них. Представте результати роботи класу.

Які органи місцевого самоврядування існують в Урожайному та які в них повноваження?

Що обмежує впливовість органів місцевого самоврядування у цій ситуації?

Які дії реалізували мешканці селища для розв'язання ситуації і які наслідки вони мали?

Що потрібно зробити, щоб вона була розв'язана? Що б ви порадили мешканцям Урожайного?

Чи почують мешканців Урожайного в парламенті

Мешканці Урожайного дуже пишалися тим, що їх затишне зелене селище розташоване лише за 30 км від столиці. Аж раптом в один день їхнє життя змінилося: урядом було прийнято рішення про будівництво столичної об'їзної кільцевої дороги, яка має пролягати через Урожайне, поділивши його навпіл.

Мешканці селища були одностайні у своєму проханні — віддалити дорогу від Урожайного. Однак влада навіть не вислухала групу громадян, які приїхали до столиці, щоб вирішити це питання.

Тоді селищна рада організувала й провела місцевий референдум. Мешканці Урожайного знову були одностайними: 99 % проголосувало за віддалення кільцевої дороги.

Активісти громадської організації «З віддалення дороги від Урожайного», що нещодавно виникла, у своєму зверненні до влади заявили: мешканці не проти дороги, вони розуміють проблеми з транзитним транспортом у столиці, однак для збереження їхнього затишного селища вимагають розглянути інший проект будівництва, наприклад підземного тунелю. Занепокоєні й екологи, адже селище опиниться в «газовому котлі», а рівень забруднення навколишнього середовища в селищі зросте у 5–7 разів!

Голова селищної ради Урожайного заявив: «Територіальна громада тест на громадянську зрілість склала, справа за тим, — чи почують нас у парламенті...».

Завдання 6. Які нові знання ви отримали на уроці? Про що ви хотіли б дізнатись більше? Як те, що ви сьогодні обговорювали, пов'язане з вашою роллю громадянина України? Які думки, почуття викликала у вас ця тема?

1. Подумайте і дайте відповідь: у чому полягає право громадян на участь у державному управлінні? Що означає право громадян збиратися мирно без зброї? Що називають територіальною громадою? Що таке місцеве самоврядування? Які права сприяють активності громадян України у суспільному житті?

2. Пригадайте або знайдіть у ЗМІ ситуацію, коли громадяни, зібравшись разом, намагалися вирішити те чи те питання. Чи вдалося їм це зробити? Чому?

3. Чи погоджуєтесь ви з тим, як кажуть у народі: люди не звертаються до влади у двох випадках: тоді, коли все добре, і тоді, коли вони їй не довіряють. Думку обґрунтуйте.

4. Як створюються і діють громадські об'єднання та молодіжні і дитячі організації

Завдання 7. Працюючи в загальному колі, обговоріть: навіщо громадяни об'єднуються? Які форми об'єднання громадян ви знаєте? Що означає конституційне право громадян на об'єднання?

Із Конституції України

Стаття 36

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів...

Кожна людина має право об'єднатися з іншими для задоволення, реалізації, захисту своїх інтересів (наприклад, спортивних, екологічних, художніх тощо). Такі об'єднання необхідні людині, якщо вона не в змозі вчинити певні дії чи досягти бажаного власними силами або прагне діяти спільно з однодумцями. Вони дуже різноманітні, як й інтереси людей: одних об'єднує любов до домашніх тварин, інші занепокоєні станом навколишнього середовища і спільними зусиллями намагаються вирішити ці проблеми, є й ті, хто бажають брати активну участь у політичному житті суспільства.

Об'єднання громадян — це добровільні, самоврядні союзи, створені за ініціативою громадян на ґрунті їхніх спільних інтересів для досягнення спільної мети, заявленої у **статуті** такого об'єднання.

В Україні діють чисельні недержавні організації, асоціації та добровільні групи, що називаються **громадськими організаціями**. Це, наприклад, кооперативи, творчі, наукові, професійні спілки, благодійні організації, групи, що опікуються охороною навколишнього середовища чи освітою, недержавні установи та організації різного спрямування, недержавні засоби масової інформації тощо. Залежно від території, на якій діє організація, розрізняють регіональні (місцеві), загальнодержавні та міжнародні громадські організації. Громадяни України також мають право бути засновниками або членами **політичних партій**.

Окремим законом регулюється утворення і діяльність **молодіжних і дитячих організацій**. Це воєнно-патріотичні клуби, спортивні організації, клуби за інтересами (наприклад, юних журналістів, юних підприємців, екологічні рухи тощо).

Завдання 8. Об'єднайтесь у п'ять малих груп і прочитайте положення законодавства, наведені нижче. Перші чотири групи «створюватимуть» молодіжну або дитячу громадську організацію, а п'ята представлятиме громадян поза громадськими організаціями.

Завдання для першої–четвертої груп:

- визначте, яке саме об'єднання створюватиметься;
- придумайте його назву;
- складіть перелік основних положень статуту;
- придумайте символіку (емблему, логотип, девіз організації);
- визначте, якою є процедура легалізації, та складіть заяву чи повідомлення;
- підготуйтеся до яскравого і привабливого представлення результатів своєї роботи класу, під час якого бажано завітати та залучити «вільних від членства громадян» до своїх організацій.

Завдання для п'ятої групи:

- підготуйте запитання для оцінювання результатів роботи інших груп, що ставитимуться під час презентації. Не забувайте, що ваші запитання мають ґрунтуватися на положеннях законодавства;
- коли перша–четверта групи представлятимуть свої організації, оберіть одну з організацій, до якої ви хотіли б вступити. Обґрунтуйте свій вибір.

Із Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»

Стаття 2

...молодіжні громадські організації – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів...

...дитячі громадські організації – об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства...

Стаття 4

Засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 15-річного віку. ...

Стаття 5

...Індивідуальними членами молодіжних громадських організацій можуть бути особи віком від 14 до 35 років, індивідуальними членами дитячих громадських організацій – особи віком від 6 до 18 років. Вступ неповнолітніх віком до 10 років до дитячих громадських організацій здійснюється за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників. ...

Стаття 6

Статус молодіжних та дитячих громадських організацій і їх спілок визначається відповідно до цього Закону та Закону України «Про об'єднання громадян»

Із Закону України «Про об'єднання громадян»

Стаття 9

Об'єднання громадян України утворюються і діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом....

Стаття 10

Рішення про заснування об'єднань громадян приймаються установчим з'їздом (конференцією) або загальними зборами.

Стаття 13

...Статутний документ об'єднання громадян повинен містити:

- 1) назву об'єднання громадян, його статус, юридичну адресу;
- 2) мету та завдання об'єднання громадян;
- 3) умови і порядок прийому в члени об'єднання громадян, вибуття з нього;
- 4) права і обов'язки членів (учасників) об'єднання;

...

б) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна об'єднання, ...

Стаття 14

Легалізація (офіційне визнання) об'єднань громадян є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. ...

Стаття 15

Для реєстрації об'єднання громадян його засновники подають заяву.

Стаття 18

Об'єднання громадян можуть використовувати власну символіку. Символіка об'єднання громадян затверджується відповідно до його статуту.

Завдання 9. 1) Як те, що ви сьогодні обговорювали, пов'язане з вашою роллю громадянина України? Чи вдалося вам дізнатись більше про те, як і для чого громадяни об'єднуються? Про що ви хотіли б дізнатися більше?

2) Поверніться до казки про Хортон. Обміркуйте: чому голос однієї людинки вирішив долю містечка Хтось?

3) Сформулюйте і запишіть короткий висновок про те, яке значення для людини має її активна участь у житті держави, громади.

Словничок до теми: **територіальна громада, місцеве самоврядування, громадська організація, молодіжні організації, дитячі організації, політична партія, статут**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке об'єднання громадян? Що таке громадська організація? Чим громадська організація відрізняється від політичної партії? Що таке статут?

2. Термін «політика» у перекладі з грецької мови означає «державна діяльність», інколи його тлумачать як уміння (мистецтво) управляти. Поясніть, чому. Як ви це розумієте?

3. Як громадяни України долучені до управління державою? А місцевими справами? Свою думку аргументуйте.

4. Чи є, на вашу думку, надання громадянам країни права вільно створювати об'єднання та бути членами різних об'єднань тестом держави на демократію? Чому?

Тема 11. ЯКИЙ ЗМІСТ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати зміст права на освіту в Україні та висловлювати судження щодо його важливості для людини;
- називати учасників навчально-виховного процесу, описувати, використовуючи положення нормативних актів, їхні права та обов'язки і розв'язувати відповідні правові ситуації;
- досліджувати демократичні процеси в житті навчального закладу, функціонування органів учнівського самоврядування.

1. Чи важливе для мене право на освіту

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Карло Коллоді «Пригоди Піноккіо» і обговоріть, яку велику правду повідав Цвіркун та що відповів Піноккіо. Чому Цвіркунові шкода Піноккіо? Яку людину можна назвати освіченою?

«– Я не піду, – заперечив Цвіркун, – перш, ніж не скажу тобі велику правду.

– Говори велику правду, лише скоріше.

– Горе дітям, які повстають проти своїх батьків і покидають через непорозуміння свій отчий дім! Погано їм буде на світі, і вони рано чи пізно гірко пошкодують про це.

– Я, в усякому разі, знаю, що вже завтра удосвіта мене тут не буде. Якщо я залишуся, мені доведеться жити так само нудно, як і всім іншим дітям: мене випроводять до школи, змусять вчитися,

хочу я цього чи ні. А... у мене немає ані найменшого бажання вчитися. Набагато приємніше бігати за метеликами, лазити по деревах й красти з гнізд пташенят.

– Бідлашний дурнику! То хіба ти не розумієш, що так ти перетворишся на справжнісінького віслиюка й ніхто тебе ані в гріш не ставитиме?.. А якщо тобі не до вподоби ходити до школи, то чом би не навчитися якому-небудь ремеслу і чесно заробляти свій хліб?

– Сказати тобі, чому?.. Тому що з усіх ремесел на світі лише одне мені справді до душі.

– І що ж це за ремесло?

– Їсти, пити, спати, насолоджуватися і з ранку до вечора вештатися.

– Зарубай собі на носі, – сказав Цвіркун, що говорить... – усі, хто займається цим ремеслом, завжди закінчують життя в лікарні або у в'язниці... Бідний Піноккіо, мені тебе справді дуже шкода!

– Чому тобі мене шкода?

– Тому що ти – Дерев'яний Чоловічок і що в тебе дерев'яна голова!..»

Завдання 2. Обговоріть у загальному колі: чи збігаються значення термінів «освіта» і «навчання»? Якщо ні, то як вони співвідносяться? Який рівень освіти ви вважаєте для себе достатнім і чому?

У парах прочитайте статтю Конституції України щодо права на освіту. З тексту статті випишіть положення про обов'язковий рівень, принципи та гарантії освіти. Представте результати своєї роботи іншій парі та порівняйте їх.

Для того щоб бути культурною людиною, знайти хорошу роботу й реалізувати себе, потрібно отримати якісну освіту, постійно поповнювати свої знання, удосконалювати вміння й навички.

Знання допомагають людині реалізувати власні здібності й нахили, роблять її потрібною в суспільстві. Сучасне життя вимагає ерудованих людей, професіоналів своєї справи. Освіта пов'язана й з можливостями досягти престижу в суспільстві та добробуту для себе і своєї сім'ї.

Із Конституції України

Стаття 53

Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання...

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови...

Завдання 3. Прочитайте наведену нижче ситуацію, визначте її дійових осіб. Розподіліть ролі та **розіграйте ситуацію*** бесіди класного керівника з родиною Марійки.

Працюючи в малих групах, проаналізуйте ситуацію за відомою вам схемою та зробіть висновки.

Неповнолітня няня

Марійка живе у невеличкому селищі на Закарпатті. Їй чотирнадцять років, вона закінчила дев'ять класів. У родині Марійки ще троє дітей — трирічна Настя та двоє півторарічних близнюків — Володя і Вадим. Батько дівчини — водій міжнародного автобусного маршруту. Однак його заробітку не вистачає для утримання сім'ї, тому мама Марійки з травня працює на фермі зоотехніком. Батьки Марійки вирішили, що дочка не відвідуватиме 10-й клас, а доглядатиме сестричку й братиків і поратиметься по господарству.

Класний керівник Надія Митрофанівна відвідала родину Марійки. У розмові батьки повідомили, що хисту, особливих здібностей та бажання вчитись у Марійки немає, а здобути освіту вона може у будь-якому віці, якщо сама цього забажає. Батьки додали, що дочка не сумує за однокласниками та вчителями, з якими почасти у неї виникали конфлікти, а вдома потрібна няня та робочі руки. Хатня робота теж не дуже до вподоби Марійці, а ось братиків і сестричку вона дуже любить і турботливо їх доглядає.

Із Закону України «Про загальну середню освіту»

Стаття 3

1. ...Це право забезпечується:

розгалуженою мережею навчальних закладів, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;

...

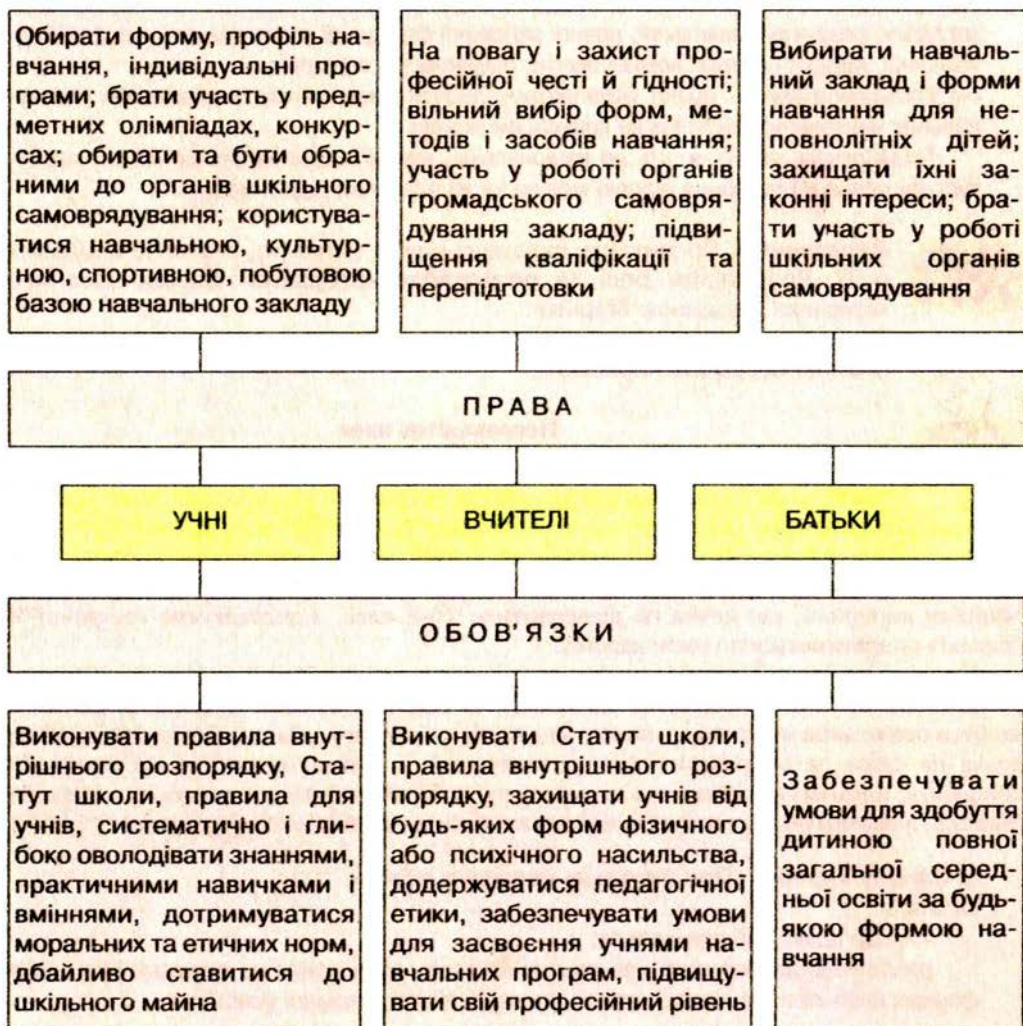
різними формами навчання — очною, вечірньою, заочною, екстернатом...

2. Якими є права та обов'язки учнів, учителів і батьків

Завдання 4. Обговоріть у загальному колі питання: що означає словосполучення «навчально-виховний процес»? Хто є його учасниками? Якими є, на вашу думку, їхні права та обов'язки? Порівняйте ваші відповіді зі схемою підручника.

У *навчально-виховному процесі* головними «дійовими особами» є учні (вихованці), керівники, педагогічні працівники, психологи, бібліотекарі, батьки або особи, які їх замінюють. Закони про освіту, Статuti шкіл визначають їхні права і обов'язки.

3. Як працює учнівське самоврядування

Завдання 5. Уявіть, що у невеличкому місті Доброполі 1 вересня відкрито нову школу. Учні 9-го класу вирішили створити органи учнівського самоврядування. Допоможіть їм у цій справі.

Працюючи у малих групах, складіть перелік органів учнівського самоврядування з коротким описом їх повноважень; визначте спосіб утворення того чи іншого органу – обрання, призначення чи жеребкування. Представте результати своєї роботи класу.

Обговоріть у загальному колі: чи важлива для учнів можливість впливати на життя школи, класу? Чи ефективно працює самоврядування у вашій школі? Чому?

Завдання 6. 1) **Працюючи в парах,** поверніться до фрагменту казки Карло Колоді «Пригоди Пінокіо». Обговоріть питання: чи погоджуєтеся ви з думкою Цвіркуна, що Пінокіо перетвориться на віслика, якщо не ходитиме до школи.

2) Сформулюйте та запишіть висновок про важливість освіти для людини, необхідність забезпечення високого рівня освіти для суспільства, держави.

.....
Словничок до теми: **право на освіту**
.....

1. Подумайте і дайте відповідь: який освітній рівень в Україні є обов'язковим? У чому полягає право громадян на освіту? Хто є учасниками навчально-виховного процесу? Які є їхні права та обов'язки?

2. Уявіть себе через 12–15 років. Пофантазуйте, яку освіту ви здобули, яку професію обрали. Чи вплине здобута вами освіта на ваші кар'єру та добробут? Обговоріть свої міркування з батьками або іншими повнолітніми членами вашої родини. Чи збіглися ваші думки щодо проблеми необхідності здобуття освіти?

3. Пройдіться вулицями свого населеного пункту та запишіть у зошит перелік навчальних закладів, що надають середню та вищу освіту. Обговоріть результати свого дослідження з батьками та однокласниками.

4. У міжнародних документах обов'язковою та безоплатною початковою освітою. У Конституції України закріплена обов'язковість загальної середньої освіти. Як ви думаєте, чому наша держава бере на себе такі високі зобов'язання? Сформулюйте та запишіть коротку аргументовану відповідь.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ РОЗДІЛ «ТИ – ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН, ОТЖЕ МАЄШ ПРАВА»

Спробуйте виконати комплексні завдання, наведені нижче. Кожне із завдань охоплює матеріал, що дає можливість перевірити засвоєння однієї з тем розділу 2.

Завдання оцінюватимуться так: перший рівень – 1 бал; другий рівень – 2 бали; третій рівень – 4 бали; четвертий рівень – 5 балів. Загальна сума балів, яку ви можете отримати за одне виконане завдання, становить 12.

Завдання 1

Прочитайте висловлювання, яке інколи можна почути у дискусіях щодо прав людини: «Не потрібно розповідати підліткам та молоді про права людини. Їх мають дотримуватись дорослі, особливо державні чиновники», і сформулюйте свою позицію щодо нього.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: про яке поняття йдеться у висловлюванні?

Другий рівень: поясніть, що означає це поняття і в яких документах воно згадується.

Третій рівень: назвіть важливі для вас два–три права людини і наведіть приклади того, як ви реалізуєте їх у своєму житті.

Четвертий рівень: дайте власну оцінку змісту висловлювання. Наведіть два–три аргументи на підтвердження своєї думки.

Завдання 2

Проаналізуйте статтю 25 Конституції України і поясніть, чи є громадянство важливим для вас.

Стаття 25

Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: про яке поняття йдеться у висловлюванні?

Другий рівень: поясніть, що означає це поняття.

Третій рівень: які права і свободи громадян закріплює стаття Конституції? Чи є вони важливими для людини, чому?

Четвертий рівень: чи є громадянство важливим для вас особисто? Наведіть два–три аргументи на підтримку своєї позиції.

Завдання 3

Поміркуйте та поясніть суть статті 22 Конституції України.

Стаття 22

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на питання:

Перший рівень: про які поняття йдеться у висловлюванні?

Другий рівень: поясніть, що означає «обсяг прав і свобод людини і громадянина».

Третій рівень: які три–чотири права людини і громадянина, закріплені в Конституції України, є, на вашу думку, найважливішими, чому? Чи є перелік прав і свобод у Конституції України вичерпним?

Четвертий рівень: що таке звуження змісту і обсягу існуючих прав та свобод людини і громадянина? Чому це заборонено Конституцією України?

Завдання 4

Прочитайте висловлювання Кофі Аннана і сформулюйте свою позицію щодо нього: «Жодна людина не народжується хорошим громадянином, жодна держава не народжується демократичною. І той і інший випадок – це процес розвитку, що триває протягом усього життя».

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на питання:

Перший рівень: про які поняття йдеться у висловлюванні?

Другий рівень: поясніть, що означають ці поняття і в яких документах вони згадуються?

Третій рівень: які права і свободи людини та громадянина, закріплені в Конституції України, є, на вашу думку, важливими для громадянина?

Четвертий рівень: дайте власну оцінку змісту висловлювання. Наведіть два–три аргументи на підтримку своєї позиції.

Завдання 5

Поміркуйте над текстом статті 26 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на освіту... Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і збільшення поваги до прав людини і основних свобод...» та поясніть, чому в тексті статті поєднані поняття «розвиток особистості» та «права людини».

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на питання:

Перший рівень: про які поняття йдеться у висловлюванні?

Другий рівень: поясніть, у чому бачить стаття ЗДПЛ мету освіти.

Третій рівень: чи співвідноситься дане положення ЗДПЛ з положеннями Конституції України і як саме?

Четвертий рівень: чому, на вашу думку, у Загальній декларації прав людини поняття розвиток особистості та права людини поєднані? Наведіть два–три аргументи на підтримку своєї думки.

3

Розділ

ТИ

І ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Тема 12. ЧОМУ ПРАВО ВЛАСНОСТІ Є ОСНОВОЮ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, що таке право власності, як людина стає власником та реалізовує право власності;
- розповідати, як діти стають власниками і як вони можуть розпорядитися належним їм майном;
- розрізняти форми власності, наводити приклади права володіння, користування, розпорядження майном;
- аналізувати правові ситуації на підставі положень цивільного законодавства;
- оцінювати важливість для людини права бути власником.

1. Що таке право власності

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент твору Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» та дайте відповіді на запитання: як розуміє право власності Ділок? Чи можуть перебувати у приватній власності конкретної людини зірки, моря, океани, гори? Чому?

Четверта планета належала Ділкові...

«...– Добридень, – сказав Маленький принц...

– Три та два – п'ять. П'ять та сім – дванадцять. Дванадцять та три – п'ятнадцять. Добридень... А всього виходить п'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять один.

– П'ятсот мільйонів чого?

– ...П'ятсот мільйонів... уже не знаю чого... У мене стільки роботи! Я людина поважна, мені нема коли язиком молоти!..

– П'ятсот мільйонів чого? – повторив Маленький принц...
 ...Ділок зрозумів, що йому не дадуть спокою.
 – Отих маленьких штучок, що їх іноді можна бачити в повітрі...
 – ...П'ятсот мільйонів зірок? А що ж ти з ними робиш?..
 – ...Нічого. Я ними володію.
 – ...А нащо тобі володіти зірками?
 – Щоб багатим бути.
 – А нащо бути багатим?
 – Щоб купувати ще нові зірки, якщо їх там хтось відкриє...
 – ...А як можна володіти зірками?
 – Зірки, вони чий? – буркотливо спитав Ділок.
 – Не знаю. Нічий.
 – Отже, вони мої, бо я перший до цього додумався.
 – І цього досить?
 – Авжеж. Коли ти знайдеш діамант, який не належить нікому, то він твій. Коли ти знайдеш острів, який не належить нікому, то він твій. Коли тобі першому спаде якась думка, ти береш на неї патент: вона твоя. Я володію зорями, бо до мене ніхто не здогадався ними заволодіти.
 – Оце правда, – мовив Маленький принц. – І що ж ти з ними робиш?
 – Завідаю ними, – відказав Ділок. – Лічу їх і перелічую...
 – Якщо я маю шовкову хустинку, я можу пов'язати її на шию й забрати з собою, – мовив Маленький принц. – Якщо я маю квітку, я можу її зірвати і взяти з собою. А ти ж не можеш забрати зорі?
 – Ні, зате я можу покласти їх у банк... пишу на папірці, скільки в мене зірок. Потім кладу цього папірця в шухляду й замикаю її на ключ.
 – ..Я маю квітку, – сказав Маленький принц, – і щоранку її поливаю. У мене три вулкани, я щотижня їх прочищаю. Усі прочищаю: і діючі, і погаслий. Мало що може статися. І моїм вулканам, і моїй квітці корисно, що я ними володію. А зорям від тебе нема ніякої користі...»

Завдання 2. Прочитайте текст пункту 1. **Працюючи в парах**, наведіть приклади майна, власниками якого є ваші батьки, та поясніть, що означає бути власником.

Норми цивільного права врегульовують дуже широке коло приватних відносин у суспільстві. Серед них відносини, пов'язані з майном, – право власності, порядок успадкування майна, укладання різних договорів та особисті немайнові відносини, пов'язані з правом особи на честь, гідність, ділову репутацію, власне ім'я, власне зображення, охорону здоров'я та ін. Норми, що врегульовують такі відносини, містяться у Цивільному кодексі України.

Основою цивільного права є **право власності**, адже немає жодної людини у світі, яка хоч чимось не володіла би. Якщо ця річ моя, вона є моєю власністю, а я її власником. Для інших людей ця річ чужа, і вони зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на неї.

Із Конституції України

Стаття 41

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 316. Поняття права власності

1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Стаття 317. Зміст права власності

1. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном.

2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місце знаходження майна.

Стаття 321

1. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні...

Коли говорять про **право особи володіти майном**, це означає, що вона має його у себе (але не обов'язково при собі), у своєму господарському підпорядкуванні. Наприклад, якщо власний підручник сьогодні залишився вдома, він продовжує перебувати у вашому володінні.

Склад, кількість і вартість майна, якими може володіти людина, не обмежуються, крім випадків, передбачених законом. Такі обмеження встановлені, зокрема, щодо зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотичних, психотропних, лікарських засобів та ін. Наприклад, сильнодіючі отрути згідно із законом взагалі не можуть бути привласнені людьми, а отримати у приватну власність вогнепальну зброю можна лише за наявності дозволу.

Право користування — це закріплена в законі можливість власника вилучати (здобувати) з речей, які йому належать, їхні корисні властивості для задоволення своїх потреб. Нерідко одна і та ж річ може задовольняти одночасно як особисті, так і майнові потреби власника. Наприклад, домашні меблі можуть купуватися для того, щоб покращити інтер'єр у кімнаті та використовуватися для зберігання у них іншого майна.

А от визначення долі майна (скажімо, передання у дар, продаж, споживання тощо) означатиме **право розпоряджатися** ним.

Право власності — це правові можливості власника володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном на свій розсуд у межах, встановлених законом.

Лише власникові належать усі три можливості. Інші ж люди можуть володіти і користуватися чужим майном (наприклад, орендувати земельну ділянку чи автомобіль, наймати квартиру), однак не можуть ним розпорядитися.

Стати власником можна у будь-якому віці, однак право людини розпоряджатися майном залежить від досягнення нею певного віку.

Дитина до 14 років є малолітньою, і цивільним законодавством передбачено, що належним їй майном розпоряджаються батьки в її інтересах.

А от у віці від 14 до 18 років дитина дістає право самостійно розпоряджатися своєю стипендією, заробітком, гонораром, банківським рахунком (у разі внесення коштів на нього дитиною особисто), але не речами, що придбані за ці кошти. Визначати долю таких речей неповнолітні можуть лише зі згоди батьків.

Без будь-яких обмежень розпоряджатися своїм майном повністю (продавати, дарувати, обмінювати, заповідати) можна лише з повноліття (18 років).

Завдання 3. Працюючи в малих групах, прочитайте кожен із наведених нижче висловів. Вирішіть, чи відповідає він положенням цивільного законодавства. Свою думку обґрунтуйте.

1) Вік, з досягненням якого неповнолітні мають право розпоряджатися самостійно своїм заробітком чи стипендією, настає з 14 років.

2) Неповнолітні, які придбали річ за свій заробіток, стипендію чи інший дохід, можуть розпоряджатися нею без згоди батьків.

3) У випадку купівлі іншою людиною якоїсь речі у малолітньої дитини батьки останньої мають право вимагати повернення цієї речі.

4) Неповнолітні, яким виповнилося 16 років, можуть подарувати людині, яка їм подобається, будь-яку річ, що їм належить.

5) Законодавство не встановлює вікових обмежень для розпорядження людиною своїм майном.

6) Законодавство чітко визначає, які дії можуть чинити з майном неповнолітні.

2. Хто і як може стати власником

Законодавство передбачає різні способи набуття права власності на майно. Якусь річ можна купити чи обміняти, майно можна прийняти в подарунок, квартиру чи земельну ділянку можна приватизувати, річ може бути виготовлена для себе або ж знайдена, можна зібрати плоди або отримати доходи від певної речі.

Стати власником майна можна й успадкувавши його. Цивільне законодавство передбачає два способи спадкування – за заповітом і за законом.

Спадкування – перехід прав і обов'язків щодо майна від особи, яка померла (спадкодавця) до спадкоємців.

Заповіт – письмове розпорядження людини щодо долі свого майна на випадок її смерті, посвідчене у встановленому законом порядку.

Будь-якій людині (незалежно від віку) або групі людей (подружжю, батькам і дітям, членам фермерського господарства) – суб'єктам права власності – можуть належати не лише речі особистого вжитку, а й будь-які цінності – квартири, земельні

ділянки, дачі, гроші, акції тощо. Юристи називають це **правом приватної власності**. Кількість майна, що перебуває у приватній власності, законом не обмежена.

Якщо мова заходить про **право державної власності** (наприклад, державні заводи, газопроводи тощо), це означає, що власником майна є держава. А от **право комунальної власності** на земельні ділянки, приміщення навчальних закладів, комунальні підприємства та інше майно належить територіальній громаді (мешканцям села, селища чи міста). Користуватися цим майном для задоволення своїх потреб може будь-яка людина. А от розпоряджатися ним у першому випадку будуть органи державної влади, а у другому – органи місцевого самоврядування.

Із Конституції України

Стаття 13

...Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. ...Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 41

...Право приватної власності набувається у порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Завдання 4. На основі тексту пункту та статей Конституції складіть список з двох–трьох речей, які є вашою власністю. Визначте у кожному конкретному випадку, як виникло ваше право власності на ці речі.

Додайте до вашого списку ті об'єкти державної та комунальної власності (два–три), якими ви користуєтесь для задоволення власних потреб.

Додайте тепер приклади двох–трьох речей, якими ваша родина володіє на правах приватної власності.

Завершіть складання списку, додавши ті дві–три речі, якими ви володієте та користуєтесь, але вони є приватною власністю інших осіб чи груп людей.

3. Як реалізувати право власності

Власник на свій розсуд має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону: використовувати належне йому майно для ведення господарської діяльності, передавати його у тимчасове користування, відчувувати іншим громадянам, юридичним особам, державі та територіальним громадам.

Здійснення власником правових можливостей щодо володіння, користування та розпорядження належним йому майном називається **реалізацією права власності**.

Завдання 5. Як ви розумієте наведені положення Цивільного кодексу. Які межі реалізації права власності встановлює законодавство? Чи не суперечать одне одному пункти 1 і 4 статті 319?

Із Цивільного кодексу України

Стаття 319. Здійснення права власності

1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.
  2. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.
- При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.
3. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав.
  4. Власність зобов'язує.
  5. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.
  6. Держава не втручається у здійснення власником права власності...

Завдання 6. 1) Поверніться до фрагменту казки про Маленького принца та поміркуйте, хто правильніше розуміє право володіння річчю – Маленький принц чи Ділок?

2) Скориставшись **уявним мікрофоном**, поділіться своїми думками, в яких життєвих ситуаціях вам можуть стати у пригоді знання, отримані на уроці. Складіть спільний перелік таких ситуацій.

Словничок до теми: **право власності, власник, право володіння, користування, розпорядження майном, спадкування, заповіт**

1. Подумайте і дайте відповідь: що означає реалізація права власності? Хто такі малолітні, неповнолітні та повнолітні? Як можуть реалізувати право власності неповнолітні? Як можуть реалізувати право власності малолітні? Що таке приватна власність? Яку власність називають комунальною та державною?

2. Чи можна сказати, що ви володієте:

- словником, який ви дали тимчасово своєму товаришу;
- зимовим взуттям, що зберігається у коробці до настання відповідного сезону;
- комп'ютером, про який ви мрієте.

Чи можна сказати, що ви користуєтесь:

- картиною художника, яку ви побачили на виставці;
- триколісним велосипедом, який ви залишили у бабусі в селі 10 років тому;
- підручником, готуючи домашнє завдання.

Чи можна сказати, що ви розпоряджаєтесь:

- яблуком, яке їсте;
- власно заробленими грошима, купуючи на них цукерки;
- комп'ютером, який ви перенесли з однієї кімнати до іншої.

3. Пригадайте сюжет роману Д. Дефо «Робінзон Крузо», подумайте: кому належали речі, якими користувався Робінзон на безлюдному острові? Чи вважав він їх своїми? Що змінилось із появою П'ятниці? Чому Робінзон нервувався, коли П'ятниця намагався скористатися чимось із його речей?

4. Пригадайте історичні події, у центрі яких стояло питання власності. Підготуйтеся до обговорення в класі ходу цих подій та їхніх наслідків.

Тема 13. ЩО ТАКЕ ДОГОВОРІ ТА ЯК ВОНИ УКЛАДАЮТЬСЯ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, що таке договір та які існують види цивільно-правових договорів;
- розповідати, хто і як укладає договори;
- аналізувати зразок типового договору щодо його предмета, сторін і змісту;
- моделювати процедуру укладання договору та розв'язувати ситуації, що можуть виникнути при укладанні договорів неповнолітніми;
- висловлювати власне ставлення до важливості дотримання умов цивільно-правових договорів.

Завдання 1. Працюючи в парах, обговоріть: чи доводилось вам особисто щось купувати? Що саме? Опишіть, як зазвичай відбувається купівля-продаж.

Прочитайте в ролях фрагмент зі сценарію мультфільму за книгою Едуарда Успенського «Трое з Простоквашина» і подумайте: навіщо трьом друзям гроші? Які варіанти вирішення проблеми пропонувались?

...А дядько Федір – герой відомого мультфільму, між іншим, зовсім аж ніяк не дядько, а хлопчик років дванадцяти. Мама не дозволила йому тримати вдома kota Матроскіна, тож дядько Федір поїхав з ним у село Простоквашино, де до них приєднався й пес Шарик. І будиночок вони разом знайшли чудовий, прибрали його і ось там, за чаєм...

«...Матроскін: Що це ми всі без молока і без молока... Так і померти можна! Треба б корову купити.

дядько Федір: Треба б, та грошей де взяти?

Шарик: А може, позичити? У сусідів...

Матроскін: А чим віддавати будемо? Віддавати треба...

Шарик: А віддавати будемо молоком!

Матроскін: Якщо молоком віддавати, навіщо тоді корова?!

Шарик: Значить, треба що-небудь продати.

Матроскін: А що?..

Шарик: Що-небудь непотрібне...

дядько Федір: Щоб продати що-небудь непотрібне, потрібно спочатку купити що-небудь непотрібне. А у нас грошей зась...

Матроскін: А давай-но, Шарику, ми тебе продамо!

Шарик: Як це – мене?!!

дядько Федір: Нікого ми продавати не будемо. Ми скарб шукати підемо!..»

Завдання 2. 1) Працюючи методом «ажурна пилка»*, вивчіть зміст теми.

Для цього об'єднайтесь у чотири (вісім) «домашні» групи. Опрацюйте фрагменти змісту теми, наведені нижче. Якщо груп буде вісім, то кожен фрагмент опрацьовуватиметься двома групами.

Підготуйтеся до навчання інших груп.

Перейдіть в «експертні» групи і навчіть цього змісту своїх однокласників.

По завершенні роботи «експертних» груп поверніться у «домашні» й повторіть, відповідаючи на запитання:

Що називається договором?

Що є предметом договору?

Які умови є істотними, а які – звичайними?

Як укладаються договори?

Які види договорів ви знаєте?

Які договори можуть укладати неповнолітні особи?

2) **Обговоріть у загальному колі:** які нові знання ви отримали? З якими новими поняттями ознайомилися? Як і де ви можете використати ці знання у житті? Як працювали групи? Чи можна працювати методом «ажурної пилки» ефективніше?

1. Які договори є цивільно-правовими

Кожен з вас бодай раз у своєму житті про щось домовлявся з іншими. Наприклад, ви просили в однокласника хрестоматію із зарубіжної літератури для користування чи зверталися до продавця з проханням продати вам шкільне приладдя або ж приймали на свій день народження в подарунок від батьків, наприклад, плеєр. Усе це і багато інших наших дій, які є результатом домовленості з приводу якихось речей, називається **договорами**. Вони регулюються нормами цивільного права і називаються цивільно-правовими. Це, наприклад, договори купівлі-продажу, дарування, позички тощо. Сторонами договору можуть бути і люди, й організації, і підприємства та установи.

Договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 627

1. ...сторони є вільними в укладенні договору, ...визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Стаття 629

1. Договір є обов'язковим для виконання сторонами...

2. Якими є види договорів

У Цивільному кодексі України описано велику кількість видів договорів. Найпоширенішими є договори купівлі-продажу, найму (оренди), дарування, позички, схову, позики та ін.

За **договором купівлі-продажу** одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає майно (товар) і сплачує за нього певну грошову суму.

За **договором майнового найму** (оренди) наймодавець передає або зобов'язується надати наймачеві майно у тимчасове користування за плату. Різновидами такого договору можуть бути: договір прокату, за яким одна сторона надає другій стороні у тимчасове користування за плату предмети домашнього вжитку, музичні інструменти тощо; договір найму житлового приміщення; договір оренди майна; договір оренди транспортних засобів тощо.

За **договором позики** одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність гроші або речі, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку саму суму грошей або рівну кількість речей такого самого роду і якості.

За **договором дарування** одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати у майбутньому другій стороні (обдарованому) безоплатно майно (дарунок) у власність.

3. Які є форма і зміст договору

Договори можуть бути укладені у письмовій чи усній формі. Для деяких договорів законодавство вимагає нотаріального посвідчення та державної реєстрації (наприклад, купівля-продаж квартири, дачного будиночка, авто).

Із Цивільного кодексу України

Стаття 639

1. ...Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом...

Щоб укласти договір, тобто домовитись, потрібні бажання і певні дії кожної сторони. Зазвичай одна сторона пропонує укласти договір, а інша — приймає цю пропозицію. Тільки у цьому випадку договір є укладеним. Інакше, якщо пропозиція не буде прийнята, то й договір не виникне.

Змістом будь-якого договору є умови, визначені сторонами. Це, як правило, предмет договору, строк і ціна. Ці основні умови, без яких договір не буде укладений, називаються істотними.

Предметом договору є конкретна річ, робота чи послуга, яку одна сторона надає іншій. Наприклад, якщо укладається договір найму (оренди) кімнати, то ця кімната й буде предметом договору. І як тільки людина досягне домовленості щодо ціни та строку користування кімнатою, договір набуває сили й стає обов'язковим для сторін, що його уклали.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 631

1. Строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору.

2. Договір набирає чинності з моменту його укладення. ...

Крім істотних, у договорі містяться й ті умови, що передбачені законодавством для цього виду договору. Наприклад, Цивільний кодекс передбачає, що поточний ремонт орендованої речі здійснює наймач власним коштом. Якщо при укладенні договору оренди, наприклад кімнати, сторони не визначалися з ремонтом, то набере сили це положення закону, і обов'язок ремонту кімнати покладатиметься на її наймача.

4. Які договори можуть укладати малолітні та неповнолітні

Укласти цивільно-правовий договір може будь-яка повнолітня особа. Якщо вік людини менший за 18 років, то законодавство встановлює певні обмеження щодо можливості укладати договори.

Наприклад, малолітня дитина може вчиняти тільки ті дії, які задовольняють її побутові потреби, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість (наприклад, купівля олівців, зошитів тощо).

Дитині у віці від 14 до 18 років цивільне законодавство дає можливість укладати усні або прості письмові договори зі згоди своїх батьків або усиновлювачів. Наприклад, якщо батьки не заперечують, підліток може обмінятися з однокласником подарованими речами (наприклад, велосипедом чи мобільним телефоном) за умови, що батьки останнього теж дали згоду на це. Однак укладати договори щодо нерухомого майна, які потребують нотаріального посвідчення чи державної реєстрації, дитина не може.

За наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування дитина віком від 16-ти років може бути зареєстрована як підприємець. З моменту державної реєстрації її як підприємця вона може укладати ті самі договори, що й повнолітні особи.

Завдання 4. 1) Поверніться до героїв з Простоквашина. Визначте та назвіть види договорів, про які йдеться в уривку.

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок щодо важливості дотримання сторонами умов укладеного договору.

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке цивільно-правовий договір? Що таке форма договору? Які види договорів вам відомі? Що є змістом цивільно-правового договору?

2. Пригадайте, як відбувається купівля, наприклад, книги (відео-диска) в магазині та дайте відповіді на запитання: хто є сторонами такого договору? Про що мали домовитися сторони, щоб договір уважався укладеним? Як називається такий договір?

3. Визначте, які дії є правомірними, а які – ні. Поясніть, чому.

1) 13-річна Олена прийняла в дарунок від родичів комп'ютер.

2) 14-річний Іван без згоди батьків обміняв свій плеєр на диск із популярною комп'ютерною грою.

3) 16-річний Степан за гонорар, отриманий від видання збірки його віршів, придбав велику ілюстровану енциклопедію з історії вогнепальної зброї.

4) 15-річна Світлана гроші, що дали їй батьки для придбання посібника і словника з іноземної мови, витратила на купівлю папуги, про якого давно мріяла.

Тема 14. ЯК ЗДІЙСНИТИ І ЗАХИСТИТИ ЦИВІЛЬНІ ПРАВА

Після цього уроку ви зможете:

- називати підстави цивільно-правової відповідальності;
- скласти за зразком позовну заяву;
- аналізувати правові ситуації щодо цивільної відповідальності малолітніх і неповнолітніх осіб;
- висловлювати оцінки вчинків і поведінки неповнолітніх, пов'язаних з цивільно-правовою відповідальністю.

1. Як реалізувати цивільні права

Завдання 1. Працюючи в парах, проаналізуйте фрагмент англійської казки про трьох поросят та дайте відповідь на питання: чим володіли Ніф-Ніф, Нуф-Нуф і Наф-Наф? Що сталося з будиночками поросят? На які права посягнув злий вовк?

Ненажерливий злий вовк, знищивши будиночок одного з братів-поросят, переодягнувся вівцею й намагався хитрістю заманити у свої лабеті Ніф-Ніфа, Нуф-Нуфа і Наф-Нафа...

«...Вовк дуже розсердився. Йому не вдалося перехитрити поросят!

– Ну, зачекайте ж! Від цього будинку зараз нічого не залишиться!

І він почав дмухати. Будинок трохи покосився. Вовк дмухнув удруге, потім утретє, потім учетверте. З даху злітало листя, стіни тремтіли, однак будинок усе ще стояв. І лише коли вовк дмухнув уп'яте, будинок захитався і розвалився...

З жаху кинулися поросята бігти. Від страху у них віднімалися ноги, кожна щетина тремтіла, носи пересохли. Брати мчалися до будинку Наф-Нафа...

Брат відразу ж впустив їх у будинок. Бідні поросята були такі налякані, що нічого не могли сказати. Вони мовчки кинулися під ліжку і там причаїлися. Наф-Наф одразу здогадався, що за ними женеться вовк. Але йому нічого було боятися у своєму кам'яному будинку...

Аж тут якраз постукали у двері.

– Хто стукає? – спокійним голосом запитав Наф-Наф.

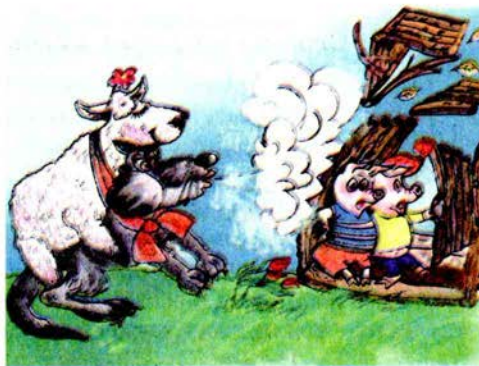
– Відкривай зараз же! – пролунав грубий голос вовка.

– Аякже! І не подумаю! – твердим голосом відповів Наф-Наф.

– Ах так! Ну, тримайтеся! Тепер я з'їм усіх трьох!

– Спробуй! – відповів із-за дверей Наф-Наф... Він знав, що йому і братам нічого боятися в міцному кам'яному будинку.

Тоді вовк втягнув у себе побільше повітря і дмухнув щосили! Однак скільки він не дмухав, жоден, навіть найменший, камінець не зрушив з місця. Вовк посинів від натуги. Будинок стояв як фортеця. Тоді вовк став трясти двері. Але двері теж не піддавалися. Вовк став від злості дряпати кігтями стіни будинку й гризти камені, з яких вони були складені, але він лише обламав собі кігті й зіпсував зуби. Голодному і злому вовкові нічого не лишилося, як забиратися геть...»

Завдання 2. Працюючи в малих групах, прочитайте текст пункту і положення законодавства, оберіть одне-два запитання, поясніть свої відповіді на прикладах:

- 1) що означає здійснювати цивільні права на власний розсуд;
- 2) чому деякі цивільні права є й обов'язками;
- 3) як людина може відмовитися від майнового права чи передати його;
- 4) що означає добросовісна і розумна поведінка особи у цивільних відносинах;
- 5) які обмеження і чому встановлені законодавством у здійсненні цивільних прав.

Власник майна може сам користуватися ним, передати в оренду чи вреншті-решт дарувати, тобто здійснювати свої цивільні права шляхом учинення активних дій. Реалізацією цивільних прав можуть бути й інші дії. Так, щоб користуватися чужим майном, наприклад на правах оренди, орендар має право вимагати від зобов'язаних осіб відповідної поведінки, наприклад, передання йому майна орендодавцем.

І люди, й установи, і фірми та організації мають право **здійснювати свої цивільні права** на власний розсуд. Приміром, позикодавець сам вирішує, вимагати чи не

вимагати від позичальника сплати позики при настанні строку платежу або зменшити суму, яку заборгував останній.

Однак деякі цивільні права водночас є й обов'язками. Так, право опікуна укладати договори від імені людини, визнаної судом нездатною до таких дій унаслідок розладу психіки, є його обов'язком (у разі необхідності укласти договір в інтересах цієї людини).

Людина не може повністю чи частково відмовитися від своїх цивільних прав. Навіть якщо сторони письмово обумовили у тексті договору, що вони не звертатимуться до суду у випадку його порушення, такий пункт не матиме жодної юридичної сили й не позбавлятиме сторони такої можливості. А ось звертатися до суду чи ні – кожна сторона (людина, організація) вирішуватиме самостійно.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 12

1. Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд.
2. Нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом.
3. Особа може відмовитися від свого майнового права. Відмова від права власності на транспортні засоби, тварин, нерухомі речі здійснюється у порядку, встановленому актами цивільного законодавства....

Законодавство встановлює певні обмеження щодо здійснення людиною цивільних прав. Так, строк позовної давності – період тривалістю три роки, протягом якого людина може звернутися до суду по захист своїх прав; право прийняти спадщину теж має певні часові обмеження – спадкоємець має про це заявити протягом шести місяців з дня її відкриття тощо.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 13

1. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.
2. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.
3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.
4. При здійсненні цивільних прав особа повинна дотримуватися моральних засад суспільства...

2. Як захистити свої цивільні права

Завдання 3. На основі тексту, наведеного нижче, поясніть кожен із названих способів захисту цивільних прав на прикладах.

Учасники правовідносин можуть захищати як свої особисті немайнові, так і майнові права. Наприклад, з права власності людини випливає її невід'ємне право на захист свого майна від зазіхань на нього інших осіб.

Інколи право на захист можна реалізувати за допомогою власних дій: відмовитись від передання речі, якщо за неї не сплачено гроші. Однак така можливість існує тільки в межах закону — наприклад, відібрати майно, передане в оренду, самостійно не можна, навіть якщо орендатор не сплачує орендної плати.

Право на захист може бути реалізоване й через подання особою, чії права порушені, **позовної заяви** до суду. Особа, яка звертається із заявою, називається **позивачем**, а та, яка, на думку позивача, порушила його права, — **відповідачем**. Цивільні позови можуть містити, наприклад, вимогу власника повернути його майно з чужого незаконного володіння; усунути перешкоди, що заважають здійснювати його право на власність; відшкодувати заподіяну шкоду чи відновити пошкоджену або зіпсовану річ коштом заподіювача шкоди, визнати за особою право власності тощо.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 16

1. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

2. Способами захисту цивільних прав та інтересів є:

визнання права;

визнання правочину недійсним;

припинення дії, яка порушує право;

відновлення становища, яке існувало до порушення;

примусове виконання обов'язку в натурі;

зміна правовідношення;

припинення правовідношення;

відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади або органу місцевого самоврядування.

Завдання 4. Працюючи в малих групах, проаналізуйте текст позовної заяви. Визначте, з яких частин вона складається. Розробіть коротку пам'ятку «Як скласти позовну заяву». Представте результати своєї роботи класу.

У Дніпровський районний суд м. Києва
позивач: Золотаренко Ігор Павлович,
який мешкає за адресою
м. Київ, вул. Північна, 40, кв. 12
відповідач: Яковенко Анастас Іванович,
який мешкає за адресою
м. Київ, вул. Північна, 140, кв. 11

Позовна заява

У липні 2007 р. мною був куплений у магазині «Електрон» по вул. Васильківській, 4, переносний магнітофон «Соні» № 1454412. Даний магнітофон перебуває у моїй власності з моменту вчинення договору купівлі-продажу і знаходився в моїй квартирі за адресою: м. Київ, вул. Північна, 40, кв. 12.

01 вересня 2008 р. я передав магнітофон для тимчасового користування своєму другові Приходьку Григорію Петровичу, який 16 вересня 2008 р. забув його на дискотеці. Таким чином магнітофон вибув з моєї власності поза мою волю.

У даний час мені стало відомо, що спірне майно перебуває у володінні відповідача.

Моє звернення до відповідача розв'язати спір мировою угодою та передати мені майно, що належить мені на праві власності, відповідачем відхилено. Останній заявив, що магнітофон йому подаровано на день народження.

Моє право на спірне майно підтверджується паспортом № 1454412 на магнітофон «Соні» із зазначенням дня купівлі-продажу, комплектуючими деталями, що видаються до нього, чеком про сплату його вартості.

Наявність оспорюваного майна у відповідача документально не підтверджується.

прошу:

Зобов'язати відповідача передати належний мені на праві приватної власності магнітофон «Соні» № 1454412.

На підтвердження викладеного викликати свідків:

1. Приходька Григорія Петровича – м. Київ, вул. Північна, 140, кв. 15.
2. Солодова Петра Павловича – м. Київ, вул. Північна, 140, кв. 11.

До заяви додаю:

1. Паспорт на магнітофон «Соні» № 1454412.
2. Чек магазину про сплату вартості магнітофона від 17.07.07 р.
3. Докази про наявність спірного майна.
4. Копію позовної заяви.
5. Квитанцію про сплату державного мита.

20.10.2008 р.

Підпис _____ (Золотаренко І. П.)

3. Що таке цивільно-правова відповідальність

Завдання 4. Прочитайте назву цього пункту і **обговоріть у загальному колі**, що ви вже знаєте про юридичну відповідальність та запитання щодо того, про що вам хотілося б дізнатися. Цю роботу поступово відображайте у таблиці. Прочитайте текст пункту і закінчіть таблицю.

Що знаємо?	Про що хочемо дізнатись?	Про що дізналися?
------------	--------------------------	-------------------

Якщо будь-який учасник цивільних відносин не виконує зобов'язань чи заподіює майнову шкоду або якщо хтось посягне на немайнові права людини як-то гідність, ділова репутація, він нестиме **цивільно-правову відповідальність**. Змістом її є компенсація й повне відшкодування збитків (реальних втрат, неотриманих доходів), тобто шкоди, вираженої у грошовій формі.

Відшкодування збитків не звільняє особу від виконання обов'язків, які вона має виконати, наприклад за договором. Так, продавець, який не передав товар покупцеві у передбачений договором термін, зобов'язаний не тільки відшкодувати збитки, а й

передати йому товар. Окрім відшкодування збитків, можуть сплачуватися, наприклад, штраф чи пеня. Цивільне законодавство передбачає також відшкодування моральної шкоди.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 23

1. Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

2. Моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

3. Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом...

При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

4. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди...

На відміну від кримінальної чи адміністративної, цивільно-правова відповідальність може наставати і без вини, приміром, внаслідок діяльності, пов'язаної з предметом, що не піддається повному контролю людини, а тому становить підвищену небезпеку для оточення (транспортні засоби, механізми, вибухові речовини, домашні тварини тощо). Завдану таким предметом шкоду і збитки відшкодовує, як правило, його власник.

Якщо шкоди завдано за обставин, які не можна передбачити — землетрус, повінь, лісова пожежа, військові дії, страйк та ін., — відповідальність не настає.

Неповнолітні відповідають за заподіяну шкоду в особливому порядку. Розрізняють відповідальність осіб до 14 років, з 14 до 18 років, а також у певних ситуаціях з 16 до 18 років.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1178

1. Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи...

Стаття 1179

1. Неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах.

2. У разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в пов-

ному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

3. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Стаття 1180

... 2. У разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником... Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Завдання 5. Працюючи в парах, визначте, хто буде нести відповідальність у наведених ситуаціях, та поясніть, спираючись на положення законодавства, особливості відповідальності людей різних вікових груп.

1) 13-річний Микола узяв у свого друга Петра велосипед і, катаючись, серйозно пошкодив його.

2) 15-річна Мар'яна, бажаючи скоротити шлях до школи, перескочила через паркан ботанічного парку й випадково розтоптала рідкісні квіти.

3) Троє хлопців, 9, 10 і 14 років, граючи м'ячем, «влучили» у вітрину магазину одягу і розбили скло.

4) 17-річний Андрій, який працює диск-жокеєм у барі, пошкодив відеомагнітофон, що належить власникові бару.

5) 17-річна Уляна заробляла гроші від продажу косметики відомої фірми. Одного дня вона необачно залишила сумку з продукцією для реалізації в таксі.

Завдання 6. 1) Працюючи в парах, поверніться до казки про трьох поросят. Уявіть, що ця ситуація врегульовується цивільним законодавством України, а поросята і вовк – учасники цивільних відносин. Які права, передбачені цивільним законодавством, порушені? Порадьте, як саме Ніф-Ніф, Нуф-Нуф та Наф-Наф можуть захистити свої майнові права та відшкодувати завдані збитки. Скориставшись зразком заяви, складіть перелік основних позовних вимог від імені Ніф-Ніфа чи Нуф-Нуфа – поросят, чиї будиночки зруйнував вовк.

2) Сформулюйте і запишіть власний короткий висновок про особливості цивільно-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності. Обміняйтеся думками з іншими учнями. Складіть загальний перелік таких особливостей.

Словничок до теми: **позов, позивач, відповідач, цивільно-правова відповідальність**

1. Подумайте і дайте відповідь: що розуміють під здійсненням цивільних прав? Що таке позовна заява, хто і коли її складає? Хто такі позивач і відповідач? Які особливості цивільно-правової відповідальності? У чому особливий порядок цивільно-правової відповідальності неповнолітніх?

2. Закінчіть речення:

Цивільно-правова відповідальність – це... Вона настає у повному обсязі з ... років.

Позов – це... Він подається у випадку...

3. Які особливості цивільно-правової відповідальності дітей ви можете назвати? Порівняйте, заповнюючи таблицю, як змінюється порядок і обсяг цивільно-правової відповідальності залежно від віку.

Малолітні (до 14 років)	Неповнолітні (14–18 років)	Повнолітні
-------------------------	----------------------------	------------

Тема 15. ЯКІ ПРАВА МАЮТЬ СПОЖИВАЧІ В УКРАЇНІ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- розповідати, хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці;
- називати нормативні акти, що закріплюють права споживачів, та коментувати їх положення;
- наводити приклади порушення прав споживача з власного життя чи життя членів родини;
- пропонувати варіанти розв'язання ситуацій порушення прав споживачів;
- описувати порядок дій споживача щодо захисту порушених прав, скласти за зразком відповідну скаргу (претензію);
- висловлювати власне ставлення щодо захисту прав споживача.

1. Хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці

Завдання 1. Працюючи в парах, дайте відповіді на запитання: чи доводилося вам користуватись якимись послугами? Як ви це робили?

Прочитайте фрагмент казки Ганса Крістіана Андерсена «Нове вбрання короля» та обговоріть: що запропонували горе-шевці королю? Чи виконали вони обіцяне? Чому?

«Багато років тому жив король, який так любив красиво одягатися, що всі гроші витрачав на гарне вбрання.

Одного разу прийшли в те місто два пройдисвіти. Вони удавали з себе ткачів і казали, що вміють ткати найчудовішу тканину... – ...убрання, пошиті з цієї тканини, має дивну властивість – воно невидиме людям, непридатним для своїх посад або занадто дурним.

«Та це ж чудове вбрання! – подумав король. – Якби я мав таке, то міг би дізнатися, які люди в моїй державі не придатні для своїх посад. Я б відрізнив розумних

від дурнів. Треба одразу ж наткати для мене цієї тканини!»

І він дав обом шахраям великий завдаток, щоб вони могли почати роботу.

Справді, вони поставили два ткацькі верстати й удавали, ніби працюють. Але на верстатах у них нічогосінько не було... Одразу ж вони наказали дати собі найтоншого шовку і найкращого золота. Усе це шахраї поховали в свої власні кишені, а самі до пізньої ночі працювали на порожніх верстатах...

...Усі могли бачити, як вони завзято працюють, поспішаючи закінчити нове вбрання короля.

Шахраї удавали, ніби знімають тканину з верстатів, різали величезними ножицями в порожньому повітрі, шили голками без ниток і сказали нарешті:

– От убрання й готове!

Король сам прийшов до них зі своїми знатними царедворцями одягнутися. Шахраї підвели руки вгору, ніби щось тримали, і сказали:

– Дивіться, ось – штани, ось – мундир, ось – мантія! Все таке легке, як павутиння. Можна подумати, що нічого немає на тілі, але в цьому і є вся краса!

– О! Звичайно! – казали всі придворні, але нічого не могли побачити, бо нічого ж і не було.

...виступав король у процесії під розкішним балдахіном, і всі люди на вулиці і з вікон кричали:

– О! Нове вбрання короля незрівнянне! Який чудовий шлейф його мантії, як чудово лежить!

Ніхто не хотів показати, що він нічого не бачить. Адже це означало б, що він непридатний для своєї посади або страшенно дурний. Жодне вбрання короля не мало такого успіху, як це...

Раптом якийсь маленький хлопчик закричав:

– Та він же зовсім голий!

– Та він же зовсім голий! – закричав, нарешті, весь народ...»

Щодня багатьом людям доводиться купувати продукти харчування, інші речі в магазині чи на ринку, користуватись водою та електроенергією, громадським транспортом. Ми здаємо одяг чи взуття в ремонт, відвідуємо кінотеатри й концерти, відпочиваємо за туристичними путівками, користуємось послугами перукарні чи хімічної чистки. В усіх цих випадках мова йде про **споживачів**.

Споживач – людина, яка купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги) для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю та отриманням прибутку.

Окрім споживачів, участь у цих відносинах беруть і **продавці** – підприємства, установи, організації або громадяни, які реалізують товари; **виконавці** – підприємства чи люди, які виконують роботи або надають послуги, та **виробники** – ті, хто виробляють товари для реалізації.

Коли продавець або виконавець на прохання споживача погоджується йому щось продати, надати послугу чи виконати певну роботу, а споживач – оплатити товар (роботу, послугу), то між ними досягається домовленість щодо якості, строку, ціни й інших умов, за якими здійснюється купівля-продаж, виконується робота чи надається послуга. Така домовленість зазвичай оформляється квитанцією, договором, товарним чи касовим чеком.

Завдання 2. Працюючи в парах, наведіть приклади ситуацій, коли між собою вступають у відносини: споживач–продавець, споживач–виконавець, споживач–виробник.

2. Які права та обов'язки споживачів закріплені у законодавстві України

Завдання 3. Працюючи індивідуально, відповідайте на питання чесно, робіть олівцем необхідні позначки. Обирайте відповідь «так» чи «ні», а там, де стоять цифри, позначте одну з них (врахуйте, що 1 – це «ніколи», 2 – «інколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»).

Пам'ятайте, що це – не змагання. Тут немає «правильних» чи «неправильних» відповідей – тільки правдиві і неправдиві.

Не витрачайте багато часу на обмірковування. Якщо вам питання не зрозумілі – зверніться до вчителя.

Чи думаю я перед тим, як щось купити?

Купуючи щось, я впевнений/впевнена, що ця річ необхідна	так / ні
Інколи після обдумування я відмовляюсь від покупки	так / ні
Я дізнаюсь, де можна купити таку чи подібну річ дешевше	1 2 3 4 5
Я перевіряю етикетки, щоб дізнатись про якість товару	1 2 3 4 5
Я намагаюсь дізнатись про обраний товар якомога більше	1 2 3 4 5
Я намагаюсь обійти кілька магазинів, де продаються подібні товари, щоб знайти дешевший	1 2 3 4 5
Я вимагаю від продавця надати інформацію (інструкцію) про товар (роботи, послуги) мовою, якою я володію	1 2 3 4 5

Чи уважно я купую продукти харчування?

Я дізнаюсь про склад і вміст шкідливих для здоров'я речовин	1 2 3 4 5
Я звертаю увагу на дату виготовлення товару	1 2 3 4 5
Я дізнаюсь про строк придатності товару	1 2 3 4 5

Як ми купуємо промислові товари чи прилади?

Обираємо найбільш економічні (щодо енергії) прилади	1 2 3 4 5
Вивчаємо правила користування товаром перед його використанням	1 2 3 4 5
Дізнаємося про гарантійні зобов'язання виробника (виконавця)	1 2 3 4 5

Перед покупкою намагаємося дізнатись, чи потрібне додаткове обслуговування товару і як дбати про нього	1 2 3 4 5
Дізнаємося найменування та адресу продавця (виробника) і підприємства, що проводить ремонт, технічне обслуговування, приймає претензії від споживачів	1 2 3 4 5

Що я роблю, коли щось купую?

Я вимагаю у продавця відрегулювати ваги, якщо вони дають відхилення (неправильно показують)	1 2 3 4 5
Я перевіряю правильність названої продавцем (виконавцем) суми, нарахованої за придбаний товар (роботи, послуги)	1 2 3 4 5
Я перевіряю гроші, що передаю, а одержавши здачу, перераховую її в присутності продавця (виконавця)	1 2 3 4 5
Я беру квитанцію, товарний чи касовий чек або ж інший письмовий документ, що посвідчує факт купівлі, а щодо товарів (робіт, послуг), на які встановлено гарантійний термін, – технічний паспорт або інший документ, що його замінює	1 2 3 4 5
Я дізнаюся, чи можна повернути продавцеві товар	1 2 3 4 5

Що я і члени моєї родини робимо у разі придбання неякісного товару?

Ми нічого не робимо	так / ні
Ми вимагаємо обміну товару	1 2 3 4 5
Ми вимагаємо повернення грошей	1 2 3 4 5
Ми вимагаємо відшкодування збитків	1 2 3 4 5

Після завершення індивідуальної роботи **обговоріть у загальному колі:** які думки та почуття викликала у вас ця робота? Які питання виявились для вас легкими, які важкими і незрозумілими? Як ви думаєте, з якою метою вам були запропоновані ці питання? Чи врегульовані вони законодавством?

Відносини споживачів і продавців (виконавців, виробників) регулюються багатьма нормативно-правовими актами, основним з яких є Закон України «Про захист прав споживачів».

Завдання 4. Прочитайте пункт 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» та поясніть, як ви розумієте кожне з її положень. Запишіть результати роботи у таблицю.

Положення статті	Це означає, що...
------------------	-------------------

Із Закону «Про захист прав споживачів»

Стаття 4

1. Споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції ... для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;

- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Закон України «Про захист прав споживачів» наголошує, що в разі виникнення складної ситуації, пов'язаної з порушенням прав споживача, останній має бути захищений державою, наприклад, шляхом обміну ним товару на потрібніший або якісніший, поверненням йому витрачених грошей чи їх відшкодуванням тощо.

Під час купівлі споживач має право вимагати від продавця, щоб якість придбаного товару (виконаної роботи, наданої послуги) відповідала певним вимогам (наприклад, продукти харчування мають бути свіжими, послуга надана своєчасно і така, про яку домовлялися). У продавця повинні бути документи, що посвідчують якість товару, а споживач може перевірити такі документи.

Товари (роботи, послуги) мають бути безпечними для життя, здоров'я людей, навколишнього природного середовища, а також не завдавати шкоди майну споживача. Для медикаментів, харчових продуктів, виробів побутової хімії, парфумерно-косметичних товарів, властивості яких можуть із часом погіршуватись і становити небезпеку для життя, здоров'я, майна і навколишнього природного середовища, встановлюється не гарантійний строк, а строк придатності. Якщо по закінченні строку придатності товар може стати небезпечним, продавець зобов'язаний попередити про це споживача.

Споживач має право на перевірку якості, ваги, ціни товарів, які купує, демонстрацію безпечного і правильного їх використання. Інформацію про товар (роботу, послугу) доводить до відома споживачів продавець або виконавець у технічній документації, що додається до товарів, на етикетці чи іншим способом. Надання інформації іноземною мовою без перекладу слід розцінювати як відсутність необхідної інформації.

Якщо споживачеві завдано збитків товарами або послугами неналежної якості, він має право на їх відшкодування протягом гарантійного строку, що повинен зазначатися в паспорті на товар (послугу) або на його етикетці чи в будь-якому іншому документі, що додається.

Якщо життю, здоров'ю або майну споживача заподіяно шкоду придбаними товарами, що мають конструктивні, виробничі, рецептурні або інші вади, він має право на відшкодування у повному обсязі. Право вимагати відшкодування зберігається протягом установленого строку служби товару, а в разі його відсутності – протягом 10 років із часу виготовлення товару (прийняття роботи, послуги).

Закон захищає інтереси споживача, навіть якщо він придбав товар належної якості, проте виявив, що такий товар не влаштовує його через форму, габарити, фасон,

колір, розмір чи з будь-яких інших причин. Він має право обміняти якісний товар на подібний у продавця, у якого товар був придбаний. Обміняти товар можна, якщо:

- він є непродуктовим (не підлягають обміну непродовольчі товари, перелік яких встановлено Кабінетом Міністрів України: парфумерно-косметичні вироби, дитячі іграшки – м'які, гумові й надувні, зубні щітки, гребінці та щітки масажні, друковані видання і т. д.);
- вимогу щодо обміну заявлено протягом 14-ти днів від дня його придбання, не рахуючи дня купівлі;
- товар не споживався і збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики;
- є документ (товарний чи касовий чек, інші документи), що видавався разом із проданим товаром.
- метою захисту своїх законних прав та інтересів громадяни мають право об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів), а в разі порушення прав – звертатися до суду з позовом.

Якщо ви вирішили придбати товар чи замовити роботу або послугу:

- подумайте, чи справді вам потрібен цей товар, оцініть, наскільки він відповідає вашим потребам сьогодні;
- віднайдіть інформацію про подібні товари (послуги), порівняйте аналогічні вироби різних моделей у різних магазинах вашого району, уважно вивчіть ціни на них;
- з'ясуйте основні споживчі властивості товару (роботи, послуги), а щодо продуктів харчування – склад і вміст шкідливих для здоров'я речовин; дату виготовлення товару; гарантійні зобов'язання виробника (виконавця); строк придатності товару; правила користування товаром. Дізнайтесь, чи потрібне додаткове обслуговування товару (роботи, послуги) і як дбати про нього; найменування та адресу продавця (виробника) і підприємства, що проводить ремонт, технічне обслуговування, приймає претензії від споживача;
- вимагайте надати вам інформацію (інструкцію) про товар (роботи, послуги) мовою, якою ви володієте;
- узгодьте умови купівлі (замовлення): з передоплатою, в кредит, з доставкою і т. д.;
- під час здійснення покупки перевірте гроші, що передаєте, а одержавши здачу, перерахуйте її в присутності продавця (виконавця);
- обов'язково візьміть квитанцію, товарний чи касовий чек або ж інший письмовий документ, що посвідчує факт купівлі, а щодо товарів (робіт, послуг), на які встановлено гарантійний строк, – технічний паспорт або інший документ, що його заступає;
- дізнайтесь, чи можна повернути товар продавцеві.

Завдання 5. Працюючи в парах, прочитайте положення статті та обговоріть, чому законодавством визначаються не лише права, а й обов'язки споживача.

Із Закону «Про захист прав споживачів»

Стаття 4

... 3. Споживачі зобов'язані:

1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;

2) в разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником в товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Завдання 6. 1) **Працюючи в малих групах**, складіть короткий із трьох–п'яти правил: «Кодекс поведінки продавців» або «Кодекс поведінки покупців» на вибір і представте їх класу.

2) **Обговоріть у загальному колі**: що нового ви дізналися про права та обов'язки споживачів? Чи були у вашому житті або у житті ваших батьків випадки, коли вам зашкодило саме те, що ви їх не знали? Яким чином?

1. Спираючись на матеріал уроку, назвіть ролі, в яких виступають герої відомих дитячих казок і віршів: дід і золота рибка (казка О. Пушкіна); муха-цокотуха, купуючи на базарі самовар (вірш К. Чуковського); Кирило Кожум'яка (українська народна казка).

2. Проведіть невеличке практичне дослідження «Про що «говорять» етикетка та упаковка?», проаналізувавши інформацію, що зазначена на етикетці чи упаковці будь-якого товару.

3. Чи погоджуєтесь ви з крилатим висловом: «Споживач завжди правий!». Свою відповідь обґрунтуйте.

4. Напишіть невеличке есе на тему «Реклама: інформація чи умовлення». Використайте приклади з телепрограм чи ЗМІ.

3. Як захистити права споживачів

Завдання 7. Працюючи в парах, обговоріть, чи потрапляли ви (ваші батьки) в ситуацію, коли порушувалися права споживача. Чому це траплялося? Як ви або ваші батьки чи знайомі діяли у таких ситуаціях? Чи допомогло це вирішити проблему?

Вочевидь, у ситуаціях, коли придбано неякісний товар або послугу, кожному спадає на думку: а чи можна уникнути таких неприємностей? Якби кожен споживач завжди чи у більшості випадків був обачним і обстоював свої права, це б значно покращило якість товарів (робіт, послуг), рівень обслуговування і наше життя в цілому.

У разі порушення своїх прав споживач може обрати один із варіантів поведінки, передбачений Законом України «Про захист прав споживачів».

Те саме стосується і випадків, коли споживач протягом гарантійного строку виявляє вади у виконаній роботі чи наданій послугі. Він може на свій вибір вимагати від виконавця: зменшення винагороди за роботу (послугу), безоплатного усунення цих вад або відшкодування витрат на їх виправлення своїми силами.

Якщо в роботах чи послугах наявні істотні недоліки (такі, що унеможливають їх використання за призначенням або знову проявляються після їх усунення), споживач може вимагати розірвання договору та відшкодування заподіяних збитків.

При виявленні вад у товарах (роботах, послугах), на які гарантійні строки не встановлено, законодавство надає споживачеві право протягом шести місяців висунути продавцеві (виконавцеві, виробникові) відповідні вимоги. Водночас такі вимоги залишаться без задоволення, якщо продавець (виробник) доведе, що вади товару виникли внаслідок порушення споживачем правил користування товаром або його зберігання.

Якщо ви придбали товар неналежної якості:

- переконайтеся, що вади товару виникли не через порушення вами правил користування товаром або його зберігання;
- підготуйте письмові документи, що засвідчують факт купівлі (квитанцію, товарний чи касовий чек). Пам'ятайте, що втрата цих документів, неодержання їх під час придбання чи неможливість їх відновлення не позбавляє вас права доводити факт купівлі за допомогою свідків;
- якщо на товар встановлено гарантійний строк, візьміть технічний паспорт чи інший документ, що його заступає;

- повернутися з товаром неналежної якості туди, де ви його придбали;
- звернутися до продавця, пояснити йому суть вашої вимоги і показати підготовлені вами документи;
- якщо продавець відмовиться задовольнити ваші вимоги, звернутися зі скаргою (претензією) до власника товару чи директора магазину;
- у скарзі чітко сформулюйте, чим саме ви незадоволені та чого вимагаєте;
- скаргу (претензію) складіть у двох примірниках, вимагайте, аби вашу скаргу зареєстрували, собі лишити другий примірник із позначкою про прийняття скарги;
- до скарги (претензії) долучить копії підготовлених вами документів;
- у разі відмови прийняти у вас скаргу (претензію) відправте її на адресу продавця (виконавця, виробника) рекомендованим листом (поштовою квитанцією збережіть);
- якщо протягом встановленого законом строку ви не отримаєте відповіді чи у задоволенні вашої вимоги буде відмовлено, зверніться з позовом до суду.

Завдання 8. Прочитайте наведену ситуацію, визначте дійових осіб. Розподіліть ролі та розіграйте її.

Працюючи в малих групах, проаналізуйте ситуацію за питаннями: чи допускалися помилок покупець і продавець під час купівлі-продажу товару? Яких саме? Чи підлягає вимога Світлани задоволенню? Чи правомірною є відмова продавця? Як діяти Світлані в такій ситуації?

Зіпсований відпочинок

Світлана Мандрівникова, збираючись у туристичний похід, вирішила придбати намет і попрямувала до магазину «Спорттовари» разом з двома подругами. Голосно й емоційно усі троє розмовляли, обговорюючи запланований похід. Коли Світлана купувала намет, вона не оглянула товар і не уточнила, чи встановлено на нього гарантійний строк. Не було їй діла й до чека, що його простягнув продавець.

За кілька днів дівчата разом з однокласниками відправилися на відпочинок. Встановлюючи намет, вони виявили його неякісність: розірваний, погано пофарбований. Настрій і відпочинок подруг було зіпсовано. Адже до цього моменту дівчата намет не використовували, зберігали в нормальних умовах й гадки не мали, який він!

Повернувшись з походу, Мандрівникова відразу поспішила до магазину «Спорттовари». Там вона звернулася до продавця й розповіла, що трапилося, пояснила, у чому вади намету, показала товар і попросила замінити його на такий самий належної якості. Однак продавець категорично відмовив Світлані у її вимозі, пояснивши, що намет уже використовувався та й чека Світлана надати не змогла.

Завдання 9. Працюючи в парах, складіть скаргу (претензію) щодо однієї із пропонованих ситуацій:

- 1) ви купили в магазині молоко у пакунку тривалого зберігання, яке виявилось кислим наступного ранку;
- 2) у вашій квартирі вже тиждень немає без будь-яких причин гарячої води;
- 3) ви купили новий годинник з написом «протиударний», але за три дні він упав на підлогу й зупинився;

4) ви запросили майстра сервіс-центру, який відремонтував ваш телевізор, однак увечері під час перегляду фільму екран телевізора погаснув;

5) ви прийшли на концерт відомого співака, аж раптом вам повідомили про його хворобу й заміну іншим артистом, про якого ви й гадки не маєте;

6) ви допомагаєте Світлані Мандрівниковій у ситуації з неякісним наметом. Скористайтеся поданим зразком скарги та порадами. Презентуйте класу результати своєї роботи.

Директору магазину _____
(повне найменування та юридична адреса)

_____
(прізвище, ім'я та по батькові,
адреса, телефон споживача)

Претензія (скарга)

« ____ » _____ 200_ року у Вашому магазині я придбав/придбала _____
_____, вартістю _____ гривень.
(найменування товару)

Через _____ після покупки _____
(найменування товару)

вийшов з ладу (інше) _____

Згідно з п. 1 ст. 14 Закону України «Про захист прав споживачів» вимагаю заміни неякісного _____ на новий доброякісний негайно, якщо аналогічних товарів немає в продажу – протягом місяця.

У разі відмови у моїй законній вимозі залишаю за собою право звернутися до суду з позовною заявою про примусову заміну _____,
(найменування товару)

а також про стягнення моральної шкоди, заподіяної мені вашими незаконними діями.

Про прийняття рішення прошу повідомити мене письмово в установлений законом строк.

Дата _____

Підпис _____

4. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав

Законодавство надає споживачам можливість захищати свої права, звернувшись безпосередньо до суду, й не передбачає обов'язку попередньо подати письмову претензію продавцеві чи виконавцю. Аби подати позов до суду, підліткам слід звернутися по допомогу до батьків (усиновителів), опікуна чи піклувальника або до юриста.

Якщо порушенням прав споживача, наприклад, грубістю чи образою з боку продавця (виконавця), йому заподіяно моральних чи фізичних страждань, то окрім майнових збитків суд може ухвалити рішення й про відшкодування моральної шко-

ди, розмір якої встановлюється судом за пропозицією споживача і ґрунтується на характері та обсязі моральних і фізичних страждань, заподіяних споживачеві у кожному конкретному випадку.

Із Закону «Про захист прав споживачів»

Стаття 22

1. Захист прав споживачів, передбачених законодавством, здійснюється судом.
2. При задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди.
3. Споживачі звільняються від сплати державного мита за позовами, що пов'язані з порушенням їх прав.

З метою захисту своїх порушених прав споживач може також звернутися до управлінь у справах захисту прав споживачів, Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України, до органів та установ державного санітарного нагляду України, до органів місцевого самоврядування, на які покладено функції з контролю за якістю та безпекою товарів (робіт, послуг).

Завдання 10. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до казки про новий одяг короля. Уявіть, що ця ситуація регулюється законодавством України. Порадьте королю, як він може захистити свої права споживача.

2) **Обговоріть у загальному колі:** яку нову інформацію відносно захисту своїх прав ви отримали? Чи є вона важливою для вас, чому? Чи змінилося ваше ставлення до захисту своїх прав споживача? Як саме?

.....
Словничок до теми: **споживач, продавець, виробник, виконавець**
.....

1. Дайте письмову відповідь на запитання: чи змінилося ваше ставлення до захисту ваших прав споживача після вивчення теми? Як саме? Поясніть.

2. Придумайте або пригадайте коротку ситуацію зі свого життя, пов'язану із захистом прав споживача, опишіть її, запропонуйте спосіб її вирішення за законом.

3. Уявіть, що ви – видавець спеціального журналу для споживачів. Складіть список тем, які обов'язково висвітлюватимуться у вашому журналі. Запишіть їх для представлення та обґрунтування в класі.

Тема 16. ЯК ЗАКОН РЕГУЛЮЄ СІМЕЙНІ
ТА ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- розтлумачувати поняття «сім'я» і «шлюб»;
- пояснювати, використовуючи положення статей Сімейного кодексу України, умови укладання шлюбу, порядок укладання шлюбу неповнолітньою особою;
- називати окремі особисті немайнові права та обов'язки подружжя і характеризувати їх на конкретних прикладах;
- аналізувати правові ситуації і пропонувати шляхи їх розв'язання на підставі норм сімейного права;
- висловлювати власні думки щодо важливості створення сім'ї.

1. Що таке сім'я

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Ганса Крістіана Андерсена «Дюймовочка». Поставте одне одному запитання до тексту і дайте відповіді на них.

Висловіть власну думку: чому люди беруть шлюб, створюють сім'ї? Наскільки це важливо для людини?

В однієї жінки була дівчинка маленька, як зернятко ячменю, яку назвали Дюймовочкою. Аж якось її викрала жаба, і почалися пригоди...

«...Стара жаба... сказала:

– Ось мій синок, він буде твоїм чоловіком, і ви чудово житимете з ним внизу, в баговинні.

– Коакс, коакс! Брекке-ке-кекс! – от і все, що міг сказати синок.

...Дюймовочка сиділа й плакала одна на зеленому листку, тому що вона не хотіла жити з бридкою жабою і виходити заміж за її потворного сина...»

Вона втекла від жаби й опинилася в іншій країні, у норі миші.

«Дюймовочка стала робити все, що наказувала добра стара миша...

– Влітку ти повинна пошити придане! – мовила польова миша Дюймовочці, тому що їхній сусід, нудний кріт в оксамитовій шубці, посватав її...

Щовечора з візитом приходив крім і все говорив про те, що ... коли мине літо, вони справлять з Дюймовочкою весілля...

Коли знову надійшла осінь, усе придане Дюймовочки було готове.

– За чотири тижні буде твоє весілля! – повідомила їй польова миша. Та Дюймовочка заплакала і сказала, що не хоче йти за нудного крота.

– Дурниці! – сказала польова миша. – Не пручайся, не то вкушу тебе своїм білим зубом! У тебе буде прекрасний чоловік. Навіть у самої королеви нема такої чорної оксамитової шуби! Усі комори та льохи у нього повнісінькі добра. Ти повинна дякувати долю за такого чоловіка!..»

І знову Дюймовочці довелося подорожувати. В один із днів вона зустріла крихітного, як сама, чоловічка-принца.

«А маленький принц ..., коли глянув на Дюймовочку, він був просто захоплений – такої гарненької дівчинки йому ще не доводилось бачити. Тому він зняв з себе корону й одяг на Дюймовочку. Потім принц спитав, як її звуть і чи не хоче вона вийти за нього заміж і бути королевою над усіма квітами!

Так, це був справжній наречений, не те що син жаби або крім в оксамитовій шубі! Тому Дюймовочка дала свою згоду чудовому принцу».

Завдання 2. Проаналізуйте та поясніть, як визначає поняття сім'ї законодавство. Визначте на основі тексту пункту 1, які з наведених положень, на вашу думку, є правовими, які – моральними нормами чи традиціями:

- 1) людина може створити власну сім'ю тоді, коли вона у змозі забезпечити її матеріально;
- 2) шлюбний вік в Україні – 18 років для чоловіків і 17 років для жінок;
- 3) якщо чоловік старший віком за жінку, це сприяє створенню міцної сім'ї;
- 4) перед реєстрацією шлюбу майбутнє подружжя може укласти шлюбний договір;
- 5) сукня нареченої має бути білого кольору.

У чому відмінність між цими правилами? Як ви думаєте, які норми більше впливають на життя сім'ї?

Сім'я відіграє важливу роль у житті кожної людини, оскільки в сім'ях народжується і виховується більшість дітей. Виростаючи, вони створюють власні сім'ї.

В юридичній науці **сім'єю** називають людей, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Право на створення сім'ї є одним із найважливіших прав людини. Тому сім'ї приділяють увагу і суспільство, і держава, адже сім'я – це основа їхнього майбутнього.

Відносини між членами сім'ї називаються сімейними. Вони регулюються нормами сімейного права, а також традиціями, мораллю, звичаями, релігією. Правові норми щодо сім'ї містяться в Конституції України, Сімейному кодексі України (СКУ), міжнародних документах.

Із Загальної декларації прав людини

Стаття 16

Сім'я є природним і основним осередком суспільства.

Чоловіки і жінки мають право одружуватися і засновувати сім'ю.

Із Конституції України

Стаття 51

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою...

Із Сімейного кодексу України

Стаття 3

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно...

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

2. Як укласти шлюб

Шлюб (у перекладі зі старослов'янської мови — «обіцянка») — це союз, що реєструється у державному органі реєстрації актів цивільного стану й є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя. Щоб укласти шлюб, слід дотриматися умов, визначених Сімейним кодексом України.

Шлюб — це сімейний союз чоловіка і жінки, що реєструється у порядку, визначеному законом.

Завдання 3. Працюючи у парі, прочитайте положення сімейного законодавства, визначте і коротко запишіть умови укладання шлюбу.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 22. Шлюбний вік

1. Шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка — у вісімнадцять років.

2. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу.

Стаття 24. Добровільність шлюбу

1. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка.

Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

Стаття 25. Одношлюбність

1. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі...

Стаття 26

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.
2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.
3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.
4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.
5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Законодавством не встановлено максимальної межі шлюбного віку й не обмежено кількість шлюбів, що може взяти людина протягом свого життя. Немає значення і різниця у віці між особами, які укладають шлюб.

Якщо бажання укласти шлюб не суперечить вимогам, що висуває до майбутнього подружжя законодавство, наречені звертаються із заявою до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором. Якщо хтось із майбутнього подружжя відмовиться від шлюбу після подання заяви, закон вимагає відшкодувати іншій стороні затрати, пов'язані з приготуванням до весілля.

За загальним правилом, за місяць відбувається урочиста реєстрація шлюбу. Особиста присутність наречених обов'язкова. У паспортах подружжя робиться відмітка про реєстрацію шлюбу й видається Свідчення про шлюб.

Якщо ж укласти шлюб забажає неповнолітня особа (у віці від 14 років), вона має звернутися за дозволом до суду. Суд з'ясовуватиме, наскільки укладання шлюбу відповідатиме інтересам особи, яка бажає його укласти. Після розгляду заяви і визнання причин вагомими (наприклад, вагітність жінки, народження дитини, фактичні сімейні відносини) видається дозвіл на одруження. Шоправда, палке кохання у законі як поважна причина не значиться.

З моменту укладення шлюбу неповнолітні перестають бути дітьми за законом і несуть відповідальність за свої дії на рівні з повнолітніми особами.

Дитина, молодша за 14 років, укласти шлюб не може.

Завдання 4. Працюючи в малих групах, проаналізуйте ситуацію за відомою вам схемою, враховуючи положення тексту пункту 2 підручника. Після розгляду ситуації обговоріть:

Чи вважаєте ви справедливим, що на шлюб неповнолітніх законом не вимагається згода батьків? До яких наслідків призведуть запропоновані вами рішення?

Чи буде укладено шлюб Романа і Марії

Марія, якій виповнилось 16 років, закохана у Романа й бажає одружитися з ним. Вони знайомі майже рік, Марія вагітна.

Роману 20 років. Він учиться на юридичному факультеті Київського університету й мешкає в гуртожитку. Шовечора підробляє в піцерії офіціантом. Батьки Романа – пенсіонери, вони живуть у невеличкому селі, матеріально допомогти йому не можуть. Роман до нестями закоханий у Марію й хоче одружитися з нею. Він сподівається, що врешті-решт знайде добре оплачувану роботу й продовжуватиме навчання заочно. Роман упевнений, що зароблених грошей вистачатиме для утримання майбутньої сім'ї та оплати квартири, яку вони з Марією найматимуть. Однак поки що ані роботи, ані квартири він не знайшов.

Батьки Марії проти шлюбу доньки. Вони не заперечують проти народження дитини Марією, обіцяють якнайкраще піклуватися про обох та залишити доньку жити з немовлям в їхній квартирі. Після довгих розмов з батьками Марія звернулася із заявою про дозвіл на шлюб до місцевого суду.

3. Які особисті немайнові та майнові права і обов'язки має подружжя

Завдання 5. Складіть короткий з трьох–чотирьох пунктів перелік особистих немайнових і майнових прав і обов'язків подружжя. Порівняйте свої думки з думками однокласників та текстом підручника.

Законодавство захищає інтереси як сім'ї в цілому, так і кожного з подружжя. До особистих немайнових прав Сімейний кодекс України відносить право на материнство, право на батьківство, право на повагу до своєї індивідуальності, на особисту свободу, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, право вирішити долю свого майбутнього прізвища при укладенні шлюбу (прізвище одного з них як спільне для обох, збереження дошлюбних прізвищ, подвійне прізвище). Найважливішим серед немайнових обов'язків подружжя є обов'язок турбуватися про сім'ю.

Регулює закон і майнові права подружжя: право на майно і право на утримання. Відповідно до закону подружжя можуть мати речі як в особистій приватній власності – подаровані, успадковані або придбані до шлюбу, так і у спільній сумісній власності – майно, набуте подружжям у шлюбі.

Законодавством передбачено матеріальну підтримку подружжям одне одного. Якщо хтось із подружжя не в змозі заробити гроші на своє утримання (є непрацездатним за станом здоров'я або досяг пенсійного віку), він має право через суд вимагати стягнення аліментів на своє утримання з другого з подружжя. В установленних законом випадках таке право на аліменти зберігається деякий час і після розірвання шлюбу.

Завдання 6. 1) Поверніться до казки про Дюймовочку і, **працюючи в парах**, обговоріть: які умови укладання шлюбу порушувалися жабою та кротом? Уявіть, що Дюймовочка – сирота й не досягла повноліття. Якби ви були суддею, чи дали б Дюймовочці дозвіл на шлюб з ельфом? Чому?

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок щодо того, чи важливою є, на вашу думку, державна реєстрація шлюбу.

Словничок до теми: **сім'я, шлюб**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке сім'я? Що таке шлюб? Які є особисті немайнові права і обов'язки подружжя? Які є майнові права і обов'язки подружжя?

2. Ознайомтеся із зразком заяви на укладання шлюбу. Які основні відомості до неї вносяться? Чи достатньо, на вашу думку, цих відомостей? Чому?

Реєстрація шлюбу призначена на
... 2008 р. о ... год ... хв.
Підпис службової особи,
яка прийняла заяву
Шлюб зареєстровано ... 2008 р.
актовий запис №... відділу реєстрації
актів громадянського стану ... р-ну м. ...

	Він	Вона
1. Прізвище до шлюбу		
2. Ім'я		
3. По батькові		
4. Час народження, вік		
5. Місце народження (місто, район, область)		
6. Національність		
7. Де і ким працює (якщо не працює, то вказати джерело існування)		
8. Освіта		
9. Сімейний стан		
10. Відомості про спільних дітей (ім'я, рік народження)		
11. Місце постійного проживання (з якого року)		

Перешкод до укладання шлюбу у нас немає.

Висловлюючи взаємну згоду на укладання шлюбу, просимо зареєструвати його в установленому законом порядку. Після реєстрації шлюбу бажаємо мати прізвище (спільне або свої)...

З умовами та порядком реєстрації шлюбу ознайомлені та взаємно обізнані про стан здоров'я і сімейний стан одне одного. Права і обов'язки як майбутнього подружжя і батьків нам роз'яснені.

Ми попереджені про відповідальність за приховування перешкод до вступу в шлюб.

Дата

Підпис

Він

Вона

3. Складіть коротку пам'ятку для тих, хто укладатиме шлюб. Порадьтеся з цього приводу з батьками.

Тема 17. ЧОМУ ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ Є ВЗАЄМНИМИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, чому права та обов'язки батьків і дітей є взаємними;
- наводити приклади прав батьків і дітей;
- описувати обов'язки матері й батька утримувати дитину та обов'язки повнолітніх дітей утримувати батьків;
- моделювати і розв'язувати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками батьків і дітей;
- висловлювати власне ставлення до взаємних прав і обов'язків батьків і дітей.

1. На чому ґрунтуються права та обов'язки батьків і дітей

Завдання 1. Працюючи в парах, обговоріть, які є права і обов'язки батьків щодо дітей, та на чому, на вашу думку, вони ґрунтуються. Прочитайте фрагмент сценарію мультиплікаційного фільму «Трое з Простоквашина» Едуарда Успенського і поясніть, як слід розуміти слова листоноші Печкіна про те, що діти обов'язково чийсь?

«... – А ти, хлопчику, чий? – прискіпливо й голосно запитав листоноша Печкін. – Ти звідки до нас у село потрапив?

– Я нічийний. Я сам по собі хлопчик. Я свій власний хлопчик, – відповів бадьоро дядько Федір. І додав: – Я з міста приїхав.

– Так не буває, щоб діти самі по собі були. Діти обов'язково чийсь...– зауважив листоноша Печкін, й підняв строго вказівного пальця...»

Завдання 2. Працюючи в парах, поясніть на основі тексту пункту 1, чому права і обов'язки батьків і дітей є взаємними.

Батьки і діти пов'язані **взаємними правами і обов'язками**, що означає, що і батьки, і діти мають здійснювати одне щодо одного визначену законом можливу та необхідну поведінку.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 141

1. Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

2. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Стаття 142

1. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

Взаємні права та обов'язки ґрунтуються на походженні дитини від батьків. Якщо батьки перебувають у шлюбі, то згідно із законодавством дитина вважається такою, що походить від цього подружжя. А от якщо дитина народжена від тих, хто не перебуває у шлюбі між собою, то ці люди можуть звернутися зі спільною заявою до органу реєстрації актів цивільного стану щодо визначення батьківства. Законодавство надає також право чоловікові, який вважає себе батьком дитини, звернутися з такою заявою особисто. Батьківство може встановлюватись і за рішенням суду — позов про визнання батьківства може бути пред'явлений тим, хто вважає себе батьком дитини.

2. Що таке особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків і дітей

Права та обов'язки батьків і дітей можуть бути *особистого немайнового та майнового характеру*.

До особистих немайнових прав і обов'язків належить:

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку і не пізніше одного місяця з дня народження зареєструвати її;
- право та обов'язок батьків визначати прізвище, ім'я і по батькові дитини, що вписується у *Свідцтво про народження дитини*;
- право визначити місце проживання дітей. Діти, які досягли 10 років, визначають своє місце проживання спільно з батьками, з 14 років — у разі проживання їхніх батьків окремо можуть вирішувати це питання самостійно;
- право батьків спільно вирішувати питання виховання дітей. Якщо дитина проживає з одним із батьків, вона має право вільно зустрічатися і спілкуватися з іншим.

Якщо батьки не можуть дійти взаємної згоди в одному з названих питань, його вирішуватиме орган опіки та піклування або суд. При вирішенні спору між батьками щодо виховання, місця проживання дитини, управління її майном дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана в суді. Проте суд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Завдання 3. Працюючи на основі тексту пункту 2 та статей законодавства, оберіть одну із наведених ситуацій, проаналізуйте її та аргументовано поясніть, як вона повинна бути розв'язана.

1) Оксана й Олег розлучилися. Вони мають трирічного сина Андрія, якого виховують батьки Олега. Бабуся і дідусь відмовляються віддати Оксані дитину і не дозволяють їй відвідувати сина.

2) Кирило, якому 15 років, посварився з батьками. Він поїхав до своїх родичів в інше місто і не хоче повертатися додому. Родичі, не маючи дітей, дали згоду Кирилу на його проживання у них.

3) Мар'ян і Наталія вже місяць не можуть домовитись про ім'я новонародженого сина. Мама Наталії сказала, що вона сама зареєструє дитину.

4) Галина й Антон збираються розлучитися і не живуть разом уже півроку. Їхня донька Ганна, якій 12 років, живе з мамою. Але вона дуже любить батька і хоче жити разом з ним та його батьками. Антон готовий забрати дитину, але Галина відмовляє йому, говорячи, що вона сама знає, як їй виховувати доньку.

Права та обов'язки, що виникають з приводу майна, яким володіє сім'я та її члени, а також з приводу утримання дітей та батьків, є майновими.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 173

1. Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.

2. При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Стаття 174

1. Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини.

Стаття 175

1. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Стаття 177

1. Батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах.

До досягнення дітьми повноліття батьки повинні утримувати їх. Інколи цей обов'язок зберігається й пізніше, наприклад, якщо дитина є непрацездатною або ж вона навчається і у зв'язку з цим потребує матеріальної допомоги. У випадках, коли батьки добровільно не виконують обов'язку щодо утримання своїх дітей, їх може зобов'язати це робити суд. Немає значення, чи працює особа, з якої стягуються **аліменти** — кошти на утримання дитини.

Неповнолітні діти, які мають самостійний заробіток, можуть надавати батькам матеріальну допомогу, однак це лише їхнє моральне зобов'язання. А от повнолітніх дітей закон зобов'язує утримувати своїх непрацездатних і нужденних батьків. Якщо діти не виконують цього обов'язку, суд рішенням може стягувати аліменти з дітей, однак лише за умови, що мати, батько потребують матеріальної допомоги, а діти мають можливість таку допомогу надавати.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 202

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги...

Стаття 203

1. Дочка, син, крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Стаття 204

1. Дочка, син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилилися від виконання своїх батьківських обов'язків.

У виняткових випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більш як три роки.

Стаття 206

1. У виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина ... має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними.

Завдання 4. У загальному колі проаналізуйте ситуацію з громадянином Григорієм Терещенком. **Об'єднайтесь у три (шість) групи** і відповідно до ролі, наданої вам учителем, протягом п'яти хвилин обміркуйте: 1) якщо ви є захисником інтересів Ольги та Богдана в суді, які

аргументи ви б висунули на захист своєї позиції; 2) якщо ви є захисником інтересів Григорія Терещенка в суді, які аргументи ви б висунули на захист своєї позиції; 3) якщо ви суддя і мусите винести рішення у цій справі, то якими положеннями законодавства ви б керувалися у цій ситуації? Які запитання ви поставили б кожній із сторін?

Створіть нові групи по троє, у кожній з яких будуть захисник Ольги і Богдана, захисник Г. Терещенка, суддя. Протягом шести-семи хвилин проведіть **імітацію судового розгляду справи***.

У загальному колі вислухайте рішення суддів та обговоріть: чи вважаєте ви таке рішення справедливим? Які аргументи справили на вас найбільше враження? Чи збіглася ваша роль з вашою власною позицією щодо справи Г. Терещенка? Чи є закон кращим засобом розв'язання цієї ситуації? Які інші способи вирішення цієї ситуації ви б запропонували?

Чи отримуватиме аліменти Григорій Терещенко

Григорію Терещенку 70 років, він має двох повнолітніх дітей: дочку Ольгу 43 років і сина Богдана 39 років. Ольга працює лікарем-терапевтом приватної клініки, вона одружена, у неї двоє неповнолітніх дітей, яких виховує разом із чоловіком. Богдан — директор фірми з ремонту побутової техніки, він має сім'ю: дружину і трьох неповнолітніх дітей. Ольга і Богдан непогано заробляють.

Григорій Терещенко розлучився зі своєю дружиною Світлою, коли Ользі було всього сім років, а Богдану — три. З дітьми Григорій не спілкувався, морально їх не підтримував, хоча аліменти, призначені судом, сплачував регулярно. Щоб утримувати неповнолітніх дітей, мати працювала на двох роботах. Зараз Світлана — пенсіонерка, живе неподалік від міста у приватному будинку, має своє господарство — садок, город, кролів. Богдан та Ольга допомагають їй матеріально.

Терещенко більше не одружувався. Він живе самотньо у невеличкій квартирі. З лютого минулого року за станом здоров'я (Григорій хворий на діабет) покинув роботу. Терещенко отримує пенсію за віком. Вряди-годи він підробляє, реалізуючи свої акварельні малюнки.

У січні цього року Григорій Терещенко звернувся до суду із заявою, в якій просить призначити аліменти зі своїх дітей у зв'язку з важким матеріальним становищем.

Завдання 5. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до сценарію мультфільму «Троє з Простоквашина». Чому для Печкіна таким важливим видається визначити, «чий» дядько Федір?

2) Сформулюйте закінчення речення: Права і обов'язки батьків і дітей є взаємними, тому що...

Словничок до теми: **аліменти, особисті немайнові права, майнові права, майнові права батьків і дітей**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке взаємні права батьків і дітей? Що таке взаємні обов'язки батьків і дітей? Які права та обов'язки батьків і дітей називають особистими немайновими? Які права та обов'язки батьків і дітей є майновими? Що таке аліменти?

2. Розгляньте ваше Свідоцтво про народження. Які відомості воно містить? Навіщо потрібний цей документ?

3. Які права та обов'язки мають ваші батьки щодо вас? А якими є ваші права та обов'язки щодо батьків? Запишіть їх короткі переліки. Обговоріть з батьками складені вами переліки. Доповніть їх у разі потреби.

4. Напишіть невеличке есе на тему «Чи повинна держава втручатись у сімейні відносини».

5. Проаналізуйте ситуацію за відомою схемою і прийміть рішення: чи може Валентина змусити Віктора одружитися з нею? Чи повинен Віктор утримувати дитину? Як діяти Валентині у цій ситуації?

Чи допоможе Валентині закон

Валентині 17 років, вона чекає дитину. Валентина впевнена, що її 18-річний друг Віктор – батько дитини. Однак Віктор це заперечує, відмовляється одружитися з Валентиною й утримувати дитину після її народження.

Тема 18. ЯК ДІЯТИ, ЯКЩО ДИТИНА ПОТРЕБУЄ ЗАХИСТУ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати державні органи та установи, що опікуються правами дитини;
- оцінювати ситуації порушення прав дитини в сім'ї;
- розповідати про підстави і процедуру позбавлення батьківських прав;
- розрізняти усиновлення та опіку і піклування;
- моделювати та розв'язувати правові ситуації;
- висловлювати судження щодо важливості і значення виховання дитини в сім'ї.

1. Як держава захищає права дитини в сім'ї

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Шарля Перро «Попелюшка» і дайте відповіді на питання: як ставилася мачуха до Попелюшки? Чому Попелюшка була нещасливою? Як мають ставитися батьки до своїх дітей?

«...жила-була молода дівчина. Вона була нещаслива, бо її мати померла, а батько взяв за дружину іншу жінку, вдову з двома дочками. Мачуха ненавиділа свою падчерку.

Добрі слова, лагідні обійми, смачна їжа, красиве вбрання, м'яка постіль – усе це було для її власних дочок. А для бідної бідолашної дівчини – нічого.

Ніяких суконь – тільки обноски її зведених сестер. Ніяких смачних страв – тільки недоїдки. Ніякого відпочинку та розваг.

Цілісінький день бідолашна дівчина виконувала хатню роботу, і тільки з настанням вечора їй дозволяли посидіти трохи біля вогню, поряд з попелом. Ось звідки вона отримала таке прізвисько – Попелюшка...»

Завдання 2. Прочитайте текст пункту і положення законодавства та, **працюючи в парах,** обговоріть питання: які є заходи щодо захисту дітей? Чи достатньо таких норм у законодавстві для повноцінного захисту дитини? Які ще норми ви додали б для захисту дитини від психічного та

фізичного насильства? Чи повинні в законодавстві, на вашу думку, бути передбачені заходи примусу (штрафи, позбавлення волі тощо) для батьків, які жорстоко поведуться зі своїми дітьми?

Споконвіку основною функцією сім'ї було продовження роду й виховання дітей. Сучасні юридичні документи називають сім'ю природним й основним осередком суспільства і вважають виховання дитини в сім'ї таким, що відповідає її інтересам.

У ситуаціях сімейного життя досить важко визначити, чи належно батьки поведуться з дітьми, адже сімейні відносини регулюються не лише правовими нормами; на них впливають звичаї, традиції, релігійні приписи. Недаремно стосунки між дітьми та батьками називають вічним питанням. Проте у деяких сім'ях права та інтереси дитини порушуються, батьки недостатньо піклуються про неї, зловживають своїми правами, експлуатують чи жорстоко поведуться з дитиною, застосовують насильство. Тоді виникає потреба захищати дітей від самих батьків. На захист прав та інтересів дітей можуть стати родичі або той із батьків, який належно виконує свої обов'язки. Права та інтереси дітей захищають також **органи опіки і піклування**, прокуратура, суд.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 151

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини...

3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Стаття 150

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 152

... 2. Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї.

3. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 10

... Держава здійснює захист дитини від:

усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання...;

втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних речовин...;

залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо...

У випадках, коли батьки не забрали дитину з пологового будинку без поважної причини, ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо її виховання чи жорстоко поводяться з нею, вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини або примушують її до жебракування та бродяжництва, суд може **позбавити їх батьківських прав**.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 165

1. Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний заклад або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Якщо батьківських прав позбавлено одного з батьків, дитина передається на виховання іншому з них, якщо обох – родичам чи органам опіки і піклування. Батьки, позбавлені батьківських прав, не звільняються від обов'язку утримувати своїх дітей. Однак вони не можуть успадкувати майно дітей, а також не можуть одержати право на утримання від дитини. Побачення з дітьми їм може дозволити лише суд.

Якщо відносини між батьками й дитиною нестерпні і перебування дитини в сім'ї є небезпечним для неї, суд, орган опіки та піклування або прокурор може постановити відібрати дитину у батьків.

У разі усвідомлення батьками своєї хибної поведінки і виправлення її, вони можуть бути поновлені у своїх правах рішенням суду.

Окрім суду, органів опіки та піклування на захист дитини у складній ситуації стають служби у справах дітей, державні соціальні служби, що існують при місцевих державних адміністраціях, громадські організації, що опікуються проблемами захисту прав дітей.

Завдання 3. Працюючи в парах, проаналізуйте ситуації та, використовуючи наведені вище положення законодавства, дайте відповіді на запитання: чи мають місце порушення інтересів дитини в кожній ситуації? Які саме? Які правові рішення, на ваш погляд, мають бути прийняті?

1) Батьки 11-річної Марійки часто випивають, приводять додому з собою «товаришів по пляшці». Марійка зачинається у своїй кімнаті, оскільки боїться п'яних батьків та їхніх друзів. Їй дуже важко виконувати домашні завдання через постійний гамір.

2) Батько 9-річного Сергія покинув сім'ю й ніякої матеріальної допомоги не надає. Мати Сергія ніде не працює, вона жебракує в метрополітені й примушує Сергія стояти поруч. Якщо він відмовляється, мати лякає його тим, що перестане годувати його і вижене з дому.

3) Валентина сама виховує двох дітей – Петра семи років і Оксану трьох років. Ідучи на роботу, вона залишає їх удома без нагляду.

4) 15-річна Катерина живе з мамою. Вона добре вчиться. Мати, бажаючи, щоб дочка стала студенткою престижного навчального закладу, забороняє Катерині спілкуватися з подругами, ходити на дискотеки, відвідувати секцію шейпінгу і навіть носити модний одяг. Коли Катерина сперечається з матір'ю, та просто закриває її у кімнаті, щоб дочка подумала над своєю поведінкою.

Щоб захистити свої права та інтереси в гострій чи конфліктній ситуації в сім'ї:

- не залишайтеся наодинці зі своїми проблемами, пам'ятайте, що поруч із вами обов'язково є доросла людина – вчитель, шкільний психолог, ваш родич, знайомий або старший друг, якому ви довіряєте. Поговоріть з ним і разом вирішіть, як варто вчинити;
- запишіть у записничок номери «телефонів довіри», за якими ви зможете одержати пораду у складній життєвій ситуації (вам їх може повідомити вчитель чи шкільний психолог);
- дізнайтеся адреси та телефони служб вашого міста (району), що опікуються проблемами дітей, через довідкову службу або від учителя;
- скористайтеся допомогою соціальної служби для дітей і молоді при місцевій державній адміністрації, що забезпечує юридичний захист, психолого-педагогічну підтримку дітей;
- телефонуйте у міліцію (102) у разі небезпеки або відвідайте дільничного міліціонера;
- зверніться до суду за захистом своїх прав та інтересів. У цьому разі:
  - поговоріть із секретарем суду;
  - заповніть за зразком позовну заяву;
  - прикладіть до заяви необхідні документи і довідки (або їх копії);
  - оплатіть державний збір та необхідні витрати на ведення справи в суді;
- заздалегідь подумайте про те, що ви розповідатимете, звернувшись по допомогу до сторонніх людей. Будьте готовими докладно й відверто розповісти про ваші проблеми. Якщо вашу справу розглядатиме суд, розповідь має підкріплюватися фактами, аргументами і конкретними доказами.

2. Що таке усиновлення, опіка та піклування

Завдання 4. Прочитайте текст пункту, виписуючи в зошит два–три ключові слова для кожного абзацу.

Сформулюйте на основі цих слів одне–два запитання до кожного абзацу, продумайте можливі відповіді.

Обов'язок турбуватися про дітей, позбавлених батьківського піклування, бере на себе держава. Сімейне законодавство визначає і регулює шляхи влаштування таких дітей – це усиновлення, опіка та піклування.

Усиновленням називають прийняття дитини у сім'ю на правах дочки або сина, що встановлюється рішенням суду. Ухвалюючи рішення про усиновлення, суд враховує:

- щодо усиновлювачів — матеріальний і сімейний стан людини, стан її здоров'я, умови проживання, ставлення до виховання дитини, мотиви, на підставі яких людина бажає усиновити дитину;
- щодо дитини — її ставлення до майбутнього усиновлювача, особу самої дитини, стан її здоров'я, наявність її згоди у формі, що відповідає її вікові.

В усиновлювачів щодо дітей виникають такі самі права та обов'язки, як і у біологічних батьків. Усиновлювачі мають право на таємницю усиновлення.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 211

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.

2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років.

Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

3. Усиновлювачами можуть бути подружжя...

Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

...7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Для виховання та захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей, які залишилися без батьків (внаслідок смерті, хвороби або позбавлення батьківських прав) встановлюються опіка (над дітьми до 14 років) і піклування (над дітьми від 14 до 18 років). При цьому орган опіки та піклування враховує особисті якості опікуна або піклувальника, їх здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати.

Дитина, над якою встановлено опіку чи піклування, має право

- на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника,
- на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання,
- на повагу до її людської гідності,
- на збереження права користування житлом, у якому вона проживала,
- на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Завдання 5. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до казки про Попелюшку. Які поради ви могли б дати дівчині, якби зустріли її зараз?
2) Сформулюйте і запишіть власний висновок щодо того, чому для дитини є надзвичайно важливим зростати та виховуватися в сім'ї.

1. Подумайте і дайте відповідь: в яких життєвих ситуаціях дитина потребує захисту? Що означає «позбавити батьківських прав»? Що таке усиновлення? Чим відрізняється встановлення опіки над дитиною від піклування?

2. Прочитайте та поясніть, як ви розумієте зміст українських народних приказок:

- 1) *Не та мати, що народила, а та, яка виховала й вигодувала.*
- 2) *З хати по нитці – сироті свитина.*
- 3) *Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів.*
- 4) *Сирітська сльоза не капає дарма.*
- 5) *Ніхто не бачить і не чує, як сирота плаче й горює.*

3. Проаналізуйте ситуацію за схемою. Оберіть, кого з її учасників ви захищатимете. Продумайте й запишіть аргументи на користь своєї позиції.

З ким залишиться Софійка

Олена та Микола мають 5-річну доньку Софійку. Після відпустки по догляду за дитиною Олена втратила роботу у зв'язку зі закриттям фабрики, де вона раніше працювала комірницею. Разом з подругою Олена поїхала до Італії, де нелегально влаштувалась на роботу гувернанткою.

Маленька Софійка залишилась з батьком та бабунею 55 років, які доглядали та виховували її весь цей час.

Перший рік Олена кожного тижня дзвонила і надсилала невеличкі грошові суми на утримання дитини. За рік вона перестала дзвонити, а ще через рік – і надсилати гроші. Микола не розшукував дружину, оскільки на той час Софійка важко захворіла, і батько віддавав їй усю увагу, сили й час.

Олена щойно повернулась з Італії, де пропрацювала три роки. Вона заявила Миколі, що виходить заміж за заможного італійця, який кохає її й має намір усиновити Софійку й опікуватися нею як власною донькою.

Микола стверджує, що він нікому не віддасть Софійки, оскільки він дуже її любить і це його донька. Крім того, його заробітку лікаря районної лікарні та пенсії його матері-вчительки вистачить на те, щоб прожити разом з дитиною й належно її утримувати.

Олена стверджує, що вона дуже любить свою доньку і всі ці роки важко працювала заради неї. Крім того, це безглуздзя – залишити дитину батькові, який ледь може утримати себе та стареньку матір, коли є можливість дати дитині добре матеріальне забезпечення, материнську любов та достойне майбутнє. Олена також стверджує, що у розмові з Софійкою остання виявила бажання бути з нею, матір'ю, й жити в новій сім'ї.

5

Розділ

ТВОЇ ПРАВА У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Тема 19. ЯК ЗАКОНОДАВСТВО РЕГУЛЮЄ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати зміст права на працю і наводити приклади відносин, що регулюються нормами трудового права;
- описувати шляхи пошуку роботи й оцінювати їх ефективність;
- пояснювати, що таке трудовий договір, називати його сторони;
- розповідати про порядок прийому на роботу та звільнення з роботи і складати відповідні заяви;
- пояснювати, що таке підприємницька діяльність;
- формулювати власну позицію щодо важливості права людини на працю.

1. Що таке право на працю

Завдання 1. Працюючи в парах, обговоріть: хто з вас уже працював або працює зараз? Хто збирається працевлаштуватись? Поясніть, чому це вам потрібно.

Прочитайте фрагмент казки Олександра Пушкіна «Про попа та його робітника Балду» і дайте відповідь на запитання: ким наймався Балда? Чи було досягнуто домовленості між попом і Балдою? Яку оплату праці було обумовлено?

«...Пішов піп по базару
Поглянути якогось товару.
Назустріч йому Балда
Йде, сам не знаючи куди.
«Що, батя, так рано піднявся?
Чим перейнявся?»
Піп йому відповідає:
«Потребую я робітника:
Кухаря, конюха і тесляра.
А де мені знайти такого
Служителя не дуже дорогого?»
Балда говорить:

«Буду служити тобі славно,
Старанно й дуже справно.
У рік по три клацання тобі по лобі»...
Піп говорить Балді: «Гаразд.
Нам буде обом у самий раз»...

Конституція України проголошує **право на працю** — можливість людини заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Законодавство гарантує громадянам рівні можливості у виборі професії та виду діяльності.

Держава реалізує програми професійного навчання і підготовки кадрів відповідно до потреб суспільства і забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, раси або національності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання тощо. Кожен має право на такі умови праці, які не шкодять його здоров'ю, на заробітну платню, не нижчу за визначену законом, і на відпочинок.

В Україні заборонено примусову працю, тобто таку, на яку особа не погоджується, однак це не стосується військової або альтернативної служби та робіт, які виконуються за вироком або рішенням суду.

Люди — **працівники** — реалізують право на працю, наймаючись на роботу в установи, організації, у приватні фірми, укладаючи договір з **роботодавцем** — власником підприємства чи установи або уповноваженим власником органом.

Відносини у процесі праці регулюються **нормами трудового права**, що містяться в **Кодексі законів про працю України**. Взаємовідносини між працівником і роботодавцем підпадатимуть під дію положень трудового законодавства, тоді, коли працівник має постійне місце роботи, його права і обов'язки чітко обумовлені, він дотримується правил внутрішнього трудового розпорядку.

Завдання 2. Працюючи в парах, розгляньте наведені ситуації та визначте, які з них регулюються трудовим законодавством:

- 1) Марина влаштувалась прибиральницею у кафе.
- 2) Петро влаштувався кур'єром у фірму, що належить його батькові.
- 3) Іван на канікулах працював у фермерському господарстві своїх батьків.
- 4) Сергій ремонтує дрібну побутову техніку своїм знайомим, отримуючи за це гроші.
- 5) Ірина погодилась допомогти сусідці прибирати квартиру.

2. Як знайти роботу

Завдання 3. Працюючи в парах, дайте відповіді на питання: якими способами пошуку роботи ви можете скористатись для працевлаштування? Чи всі способи, на вашу думку, є однаково ефективними?

Шукати роботу можна самостійно, через своїх знайомих та родичів, переглядати оголошення у спеціалізованих друкованих виданнях, на Інтернет-сайтах, у назвах яких є слова «робота», «працевлаштування», «вакансії», «навчання», а також звер-

нутися до державної служби зайнятості або скористатися послугами комерційних кадрових чи рекрутингових агенцій.

До державної служби зайнятості, щоб знайти робоче місце відповідно до спеціальності й кваліфікації, можуть звертатися всі громадяни, які бажають працювати, змінити місце роботи чи влаштуватися на роботу за сумісництвом. Працівники служби зайнятості можуть направити громадян за їхнім бажанням на безоплатні курси перепідготовки. Якщо людина не має роботи та зареєстрована у цій службі як безробітна, вона отримує фінансову допомогу з безробіття.

Для відбору працівників роботодавці пропонують бажаючим працевлаштуватись:

- скласти **резюме** – коротку інформацію про професійні знання, навички, досвід роботи та ін. Його можна надіслати факсом, звичайною або електронною поштою, подати особисто;
- подати **рекомендаційного листа**, який можна отримати там, де ви працювали або навчалися раніше. У ньому людина, яка добре знає пошукувача, зазначає ті його якості, які можуть зацікавити працедавця. Такий лист має бути обов'язково підписаний власноруч із позначенням місця роботи і посади його автора;
- пройти **співбесіду (інтерв'ю)** – детальне особисте знайомство роботодавця й пошукувача роботи для виявлення компетентності й відповідності майбутнього працівника вакантній посаді. Інтерв'ю може бути попереднім (із завідувачем відділу кадрів, менеджером з роботи з персоналом) та остаточним (з керівником підприємства). Результати співбесіди повідомляються зазвичай протягом тижня, якщо ваша кандидатура зацікавила роботодавця.

Складаючи резюме, зазначте:

- прізвище, ім'я, по батькові та посаду, на яку претендуєте;
- трудовий досвід: посади із зазначенням місця і часу роботи, починаючи з останніх, наявність професійних навичок і досвіду роботи в цій галузі;
- домашню адресу, телефони;
- інформацію про свою освіту;
- професійні досягнення (нагороди, наукові публікації, премії, перемоги в конкурсах, тренінгове навчання тощо);
- інші навички: знання мов, володіння комп'ютером, наявність прав водія тощо.

Йдучи на співбесіду та під час неї:

- зверніть увагу на свій одяг – він має відповідати стилю установи і не має бути екстравагантним;
- не запізнюйтесь;
- поведіться ввічливо з кожним, кого зустрінете і з ким спілкуватиметесь у фірмі чи установі;
- відповідаючи, не поспішайте, думайте над відповіддю;
- намагайтеся показати свої можливості, але не вихваліться;
- не розпочинайте бесіду з питань про розмір заробітної платні (якщо ви з роботодавцем зацікавите одне одного, з'ясуєте це наприкінці бесіди);

- будьте спостережливі та уважно слухайте, ставте конкретні запитання;
- не критикуйте своїх колишніх керівників і колег.

Пам'ятайте, співбесіда – це завжди діалог, у роботодавця можна запитати про головні напрями діяльності компанії, про свої службові обов'язки та режим роботи, можливості службового й професійного росту.

Завдання 4. Працюючи в трійках, розподіліть ролі: майбутній працівник, роботодавець, спостерігач. Проведіть імітацію співбесіди з працевлаштування. **У загальному колі** вислухайте коментарі спостерігачів від кожної групи.

3. Як укласти і розірвати трудовий договір

Аби почати працювати на підприємстві, в установі чи організації, необхідно укласти **трудовий договір**. Це угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну платню і забезпечувати всі умови, передбачені законодавством про працю та домовленістю сторін.

Для прийняття на роботу необхідно написати заяву на ім'я керівника підприємства, установи, організації або іншої особи, яка наділена правом приймати на роботу і подати необхідні документи. Слід обумовити з роботодавцем час початку роботи, умови праці, заробітну платню, пільги, додаткові умови (випробувальний термін, надання житла тощо).

Укладення трудового договору оформляється наказом (розпорядженням) про заохування працівника на посаду. Працівник має бути ознайомлений з цим наказом.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 24

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи.

Завдання 5. Працюючи у парах, доберіть до кожної з наведених нижче ситуацій із запропонованого переліку необхідні для працевлаштування документи. Результати роботи **обговоріть у загальному колі**.

Працевлаштовуються:

- 1) Водієм – юнак після строкової служби в лавах Збройних сил України, який до призову в армію працював на заводі.
- 2) Кур'єром – учень 9-го класу 15-ти років у вільний від навчання час.
- 3) Лікарем – молодий спеціаліст після закінчення медичного університету; трудового стажу немає.
- 4) Учень автослюсаря – 17-річний випускник середньої школи.

Перелік документів: атестат про середню освіту, паспорт, медична довідка про стан здоров'я, письмовий дозвіл батьків, характеристика-відгук сусідів, диплом, військовий білет, права водія, довідка з місця проживання, довідка про присвоєння ідентифікаційного номера, свідоцтво про шлюб, квитанції про оплату комунальних послуг за останні шість місяців, свідоцтво про народження.

Якщо людина працевлаштовується вперше, то за п'ять днів від початку роботи їй оформлюється **трудова книжка** — документ про трудову діяльність працівника, в якому записують дату початку роботи, посаду, підставу і дату звільнення, дані про нагороди і заохочення працівника. За трудовою книжкою обчислюють трудовий стаж для призначення пенсії.

За свою працю працівник одержує **заробітну плату** — винагороду, розмір якої залежить від складності та умов роботи, посади, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства. Згідно із Законом України «Про оплату праці» максимальний розмір заробітної плати не обмежується, а от розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України.

Затримка або не виплата заробітної плати є порушенням законодавства про оплату праці. Як і будь-які інші права, громадяни можуть захистити це право в судовому порядку.

У трудовому законодавстві обумовлено підстави припинення трудового договору, а також визначено, коли і в якому порядку трудовий договір може бути розірваний. Працівник, який хоче звільнитися, має подати письмову заяву за два тижні до бажаного дня звільнення. Звільнення з ініціативи роботодавця допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві (наприклад, у випадку вчинення працівником прогулу чи розкрадання за місцем роботи).

При прийомі на роботу в заяві на ім'я роботодавця обов'язково зазначте:

— своє прізвище, ім'я, по батькові, домашню адресу; контактний телефон, свій ідентифікаційний номер платника податків;

- посаду, на яку ви претендуєте;
- обумовлений строк роботи.

Поставте підпис та вкажіть дату написання заяви.

У заяві про звільнення на ім'я роботодавця обов'язково зазначте:

- своє прізвище, ім'я, по батькові;
- посаду, з якої звільняєтеся;
- причину звільнення (за власним бажанням, за закінченням строку договору та ін.);
- бажану дату звільнення.

Поставте підпис і вкажіть дату написання заяви.

Завдання 6. Складіть заяву про прийняття на роботу або звільнення з роботи за власним бажанням, користуючись порадами. Представте результати своєї роботи сусіду чи сусідці по парті.

4. Як реалізувати право на підприємницьку діяльність

Завдання 7. Прочитайте текст підручника і наведені нижче положення законодавства. Поставте одне одному по два запитання до них і дайте відповіді.

Підприємництво — це корисна для суспільства діяльність, пов'язана з виконанням робіт (наприклад, будівництво будинку), виробництвом продукції (випічка хліба), а також наданням різних послуг (ремонт автомобілів), спрямована на отримання прибутку. Займатися підприємництвом може як окрема особа, так і група людей. **Підприємницька діяльність** потребує обов'язкової державної реєстрації, що здійснюється в районній, міській або районній у місті державній адміністрації за місцем діяльності чи реєстрації людини-підприємця.

Започаткування та ведення власної справи (бізнесу) регулюється нормами цивільного та господарського права. Якщо підприємець наймає працівників на роботу, укладаючи з ними трудовий договір, то ці відносини регулюються законодавством про працю.

Із Конституції України

Стаття 42

Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом...

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополієм становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція...

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 22

Діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.

Завдання 8. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до фрагменту твору Олександра Пушкіна «Про попа та його робітника Балду» і дайте відповіді на запитання: чи можна назвати домовленість між попом та Балдою трудовим договором? Які саме умови були визначені сторонами?
2) Сформулюйте та запишіть власний висновок про те, навіщо люди працюють.

Словничок до теми: **право на працю, Кодекс законів про працю України, роботодавець, працівник, трудовий договір, резюме, рекомендаційний лист, співбесіда, заробітна плата, підприємницька діяльність**

1. Подумайте і дайте відповідь: яким є зміст права на працю? Яку діяльність називають підприємницькою? Що таке резюме? Що таке трудова книжка? Що таке трудовий договір? Хто є сторонами трудового договору? Які відомості зазначають у трудовому договорі і як він укладається? Як можна розірвати трудовий договір?

2. Складіть власне резюме з урахуванням посади, на яку бажаєте влаштуватись. Скористайтеся порадами, вміщеними у підручнику.

3. До якого органу слід звернутися, щоб зареєструвати власний бізнес? Подумайте, чим саме ви бажали б займатись як підприємець. Придумайте назву своїй фірмі.

4. Дізнайтесь у своїх батьків, членів родини, які працюють, про їхнє перше місце роботи, як вони працевлаштувалися і, якщо змінили місце роботи, то чому. Підготуйтеся коротко представити інформацію на наступному уроці.

Тема 20. ДЕ І ЯК МОЖУТЬ ПРАЦЮВАТИ НЕПОВНОЛІТНІ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- описувати права неповнолітніх у трудових відносинах;
- характеризувати особливості робочого часу та часу відпочинку неповнолітніх;
- розв'язувати правові ситуації, пов'язані із пошуком роботи і працевлаштуванням неповнолітніх;
- оцінювати проблеми пошуку роботи та працевлаштування неповнолітніх.

1. Як законодавство регулює працю неповнолітніх

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Олексія Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно» та дайте відповідь на запитання: яку роботу виконували ляльки у театрі Карабаса Барабаса? Як ставився до них хазяїн театру?

«...Почувши весь цей галас, із-за сцени висунувся чоловічище, такий страшний, що можна було заклякнути від жаху бодай при одному погляді на нього. Густа нечесана борода волочилася по підлозі, витріщені очі оберталися, величезний рот клацав зубами, ніби це була не людина, а крокодил. У руці він тримав семихвостого батога. Це був хазяїн лялькового театру, доктор лялькових наук синьйор Карабас Барабас.

– Га-га-га, гу-гу-гу! – заревів він на Буратіно. – То це ти перешкодив моїй прекрасній комедії?

Він схопив Буратіно, відніс у комору театру й підвісив на цвях. Повернувшись, пригрозив лялькам семихвостовим батогом, аби вони продовжували виставу. Ляльки абияк закінчили комедію, завіса опустилася, глядачі розійшлися. Доктор лялькових наук синьйор Карабас Барабас пішов на кухню вечеряти... Він сів перед вогнищем, де на рожні смажилися цілий кролик і двоє курчат... У вогнищі не вистачало дров. Тоді він тричі плеснув у долоні. Вбігли Арлекін і П'єро.

– Ну ж бо принесіть мені цього неробу Буратіно, – сказав синьйор Карабас Барабас. – Він зроблений із сухого дерева, я його підкину у вогонь, моя печеня скоріше засмажиться.

Арлекін і П'єро впали навколішки, благали змилюватися над бідолашним Буратіно.

– А де мій батіг? – закричав Карабас Барабас. Тоді вони, ридаючи, пішли в комору, зняли з цвяха Буратіно і притягли його на кухню...»

Завдання 2. Методом «навчаючи – вчуся»*, вивчіть положення законодавства щодо праці неповнолітніх. **Обговоріть у загальному колі** результати своєї роботи за питаннями: чи не є, на вашу думку, пільги, що законодавство надає неповнолітнім, обмеженням їхніх прав?

Чому? Які ще пільги щодо неповнолітніх, на вашу думку, потрібно внести у законодавство про працю?

Фрагмент 1. Законодавство встановлює обмеження у прийнятті на роботу неповнолітніх. Закон дозволяє укладати трудовий договір з дитиною, яка досягла 16-річного віку. За письмовим дозволом одного з батьків на роботу можуть прийматися діти з 15-ти років, а у вільний від навчання час – із 14 років.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 188

...Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Фрагмент 2. Неповнолітні, які працевлаштовуються, мають пройти медичний огляд.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 191

Усі особи молодше вісімнадцяти років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення двадцяти одного року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

Фрагмент 3. Законодавство про працю враховує, що підлітки не можуть працювати на рівні з дорослими. Тому для неповнолітніх установлюють легші умови праці.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 190

Забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб молодше вісімнадцяти років до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

Фрагмент 4. Оскільки неповнолітні є дітьми, які розвиваються фізично і психічно, законодавство встановлює для них меншу тривалість робочого часу (часу, протягом якого працівник виконує свої трудові обов'язки), аніж для дорослих (40 годин на тиждень). Забороняється залучати неповнолітніх до роботи вночі, у святкові дні й до надурочних (понад установлений робочий час) робіт.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 51

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

...для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу... для осіб відповідного віку.

Фрагмент 5. Трудовим законодавством неповнолітнім установлено пільги в оплаті праці.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 194

Заробітна плата працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи...

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Фрагмент 6. Неповнолітні користуються пільгами щодо відпусток. Законом України «Про відпустки» встановлено, що працівникам, молодшим вісімнадцяти років, щорічна відпустка надається тривалістю 31 календарний день у зручний для них час за їхньою письмовою заявою.

Із Закону України «Про відпустки»

Стаття 10

...Право працівника на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

...Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються:

- 1) жінкам – перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда;
- 2) інвалідам;
- 3) особам віком до вісімнадцяти років...

Фрагмент 7. Для неповнолітніх установлений особливий порядок звільнення.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 198

Звільнення працівників молодше вісімнадцяти років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх...

Стаття 199

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім... коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси...

Завдання 3. Працюючи в парах, проаналізуйте ситуацію і дайте відповідь на запитання: чи потрібен дозвіл на працевлаштування Павлові та Петрові? Скільки годин (максимально) на тиждень можуть працювати друзі, враховуючи, що вони – учні школи? Як має оплачуватися праця Павла та Петра? Чи можуть хлопці працювати у нічну зміну?

Двоє друзів-однокласників Павло й Петро, яким щойно виповнилося по 14 років, вирішили влаштуватися на пошту сортувальниками листів. Начальник поштового відділення Надія Семенівна погодилася взяти хлопців на роботу й запропонувала їм працювати 24 години на тиждень з оплатою праці за фактично відпрацьований час. Павло та Петро, бажаючи заробити більше грошей, вказали у своїх заявах, що хочуть працювати весь вільний від уроків час, навіть уночі.

2. Як законодавство захищає дітей від експлуатації

Завдання 4. На основі тексту поясніть, чому підліткам легше влаштуватися на роботу неофіційно? Уявіть себе підприємцем: як вам вигідніше – брати працівників на роботу офіційно чи без укладання трудового договору? Чому?

Як уберегтися від експлуатації та порушення своїх прав у трудових відносинах?

Статистика та інформація преси свідчать, що підлітки виконують вельми широкий спектр робіт удома, в сільському господарстві, торгівлі, сфері послуг. Вони активно організовують самостійні робочі місця, наприклад, у компанії однолітків

миють машини, посуд у барі, продають газети в електричці, розклеюють оголошення тощо. Чи є така праця офіційною? Звичайно — ні.

Кількість дітей, які бажають працевлаштуватись, значно перевищує кількість офіційних робочих місць, що підштовхує їх до пошуків роботи без укладання трудового договору. Влаштуватися на таку неофіційну роботу простіше. Але тоді марно чекати виконання вимог трудового законодавства, навряд чи належно забезпечуватиметься й охорона праці, ніхто й не згадуватиме про пільги, що мають надаватися неповнолітнім.

Існує небезпека залишитися ошуканим — адже такі відносини не закріплені юридично, тому захистити неповнолітнього працівника у разі виникнення будь-яких проблем (не сплатили кошти чи сплатили набагато менше, ніж обіцяли, підліток зазнав травми під час роботи тощо) буде важко або й взагалі неможливо.

Лише офіційне працевлаштування врегульовується законодавством, а в разі його серйозних порушень для роботодавця може настати навіть кримінальна відповідальність.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 150

1. Експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їх праці з метою отримання прибутку — карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві, — караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Аби убезпечити себе від порушення ваших трудових прав, пам'ятайте:

- якщо від вас не вимагатимуть письмового дозволу батьків на працевлаштування, а вам ще не виповнилося 16 років, така праця поза законом, й ваші права не захищені;
- ви маєте право на законні пільги щодо характеру, тривалості, оплати праці. Нагадайте про них роботодавцеві;
- якщо вам обіцяють високу платню за важку чи нічну працю, то така праця є, скоріш за все, нелегальною, й буде складно домогтися від роботодавця її реальної оплати;
- навіть якщо ви домовляєтесь з роботодавцем усно, треба чітко з'ясувати: тривалість вашого робочого часу (в день, у тиждень), розмір і вид заробітної плати (погодинна чи залежно від обсягу виконаної роботи), як і коли вона нараховуватиметься і виплачуватиметься.

Завдання 5. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до казки про Буратіно та дайте відповідь на запитання: що змушувало ляльок працювати на Карабаса Барабаса? Якби така ситуація трапилась в Україні, що б ви їм порадили?

2) **Обговоріть у загальному колі:** чи була інформація, яку ви отримали на уроці, важливою і корисною для вас? Чому? Чи реально для неповнолітнього знайти роботу, яка б його влаштувала? Чому?

Словничок до теми: **експлуатація праці**

1. Подумайте і дайте відповідь: які пільги надає трудове законодавство неповнолітнім? Що таке «чорна праця»? У чому полягає небезпека «неофіційної праці»? Як уберегти себе від порушення трудових прав?

2. Прочитайте фрагмент статті із Інтернет-газети та поясніть, що розуміють під поняттям «дитяча праця». Які є її причини і наслідки?

«Бідні сім'ї влаштовують своїх дітей на роботу, аби підтримати надто скромні статки родини. Злиденність є водночас причиною та наслідком цієї соціальної «виразки». Більше того, дитяча праця є ключовим чинником, що укорінює злиденність у суспільстві від покоління до покоління...»

Причини високої зайнятості, окрім уже згаданих, економічних, – високий рівень готівкового обігу грошей, низькі вимоги до якості робочої сили та великий масштаб використання ручної праці, яка не потребує кваліфікації. Також слід додати повну відсутність контролю за використанням робочої сили та байдуже ставлення...

...поняття «дитяча праця» охоплює оплачувану й неоплачувану роботу та діяльність, що психологічно, фізично або морально пов'язана з небезпекою чи заподіянням шкоди. Під дитячою працею розуміється робота, виконання якої небезпечно й шкідливе для дитини і заборонене міжнародним та національним законодавством.

Така праця позбавляє дітей можливості навчатися в школі або змушує їх, окрім шкільних занять і домашніх обов'язків, завантажувати себе додатковою роботою, котра закріпає й відриває їх від сім'ї. ...Окрім негативного впливу на розвиток дитини, є й інший аспект: коли дитина починає отримувати гроші, в неї часто нівелюється бажання вчитися. Мовляв, навіщо вчитися п'ять років в університеті, якщо я вже можу заробляти? У них немає розуміння, що це – мінімум, який змусить їх завжди працювати лише на низькооплачуваних роботах».

3. Вставте пропущені слова у потрібному відмінку:

Проблема дитячої праці виникає, коли не виконується хоча б одна з вимог...: недотримання належного ...; дитина приймається на роботу, ...для її здоров'я; трудова діяльність перешкоджає здобуттю...; праця ... впливає на її фізичний розвиток, моральний стан і розумовий розвиток.

(Слова: шкідливий, негативно, вік дитини, освіта, Конвенція ООН про права дитини)

4. Що законодавство розуміє під експлуатацією дітей? Чому таке діяння є злочином?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ РОЗДІЛИ
«ТИ І ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ»,
«ЗАКОНИ В ЖИТТІ ТВОЄЇ СІМ'Ї»,
«ТВОЇ ПРАВА У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ»

Спробуйте виконати комплексні завдання, наведені нижче. Кожний із варіантів містить тестові завдання та складання правової ситуації.

Завдання оцінюватимуться так: тестові завдання – по 1 балу за кожну правильну відповідь; правова ситуація – 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете отримати, становить 12.

Варіант 1

Завдання 1. Виконайте тестові завдання:

1. З якого віку особа може ставати до роботи без згоди батьків
А 14 років; **Б** 16 років; **В** 18 років; **Г** 21 рік.
2. По закінченні якого строку, як правило, реєструється шлюб осіб, які подали заяву
А 14 днів від дня подання заяви про реєстрацію шлюбу;
Б одного місяця від дня подання заяви про реєстрацію шлюбу;
В двох місяців від дня подання заяви про реєстрацію шлюбу;
Г трьох місяців від дня подання заяви про реєстрацію шлюбу.
3. До якого віку дитині, позбавленій батьківської опіки, призначається опікун
А 10 років; **Б** 12 років; **В** 14 років; **Г** 16 років.
4. Яке твердження розкриває зміст поняття «підприємництво»
А трудова діяльність за договором;
Б виконання сезонних робіт;
В робота за контрактом;
Г самостійна діяльність з метою отримання прибутку.
5. Що є зайвим серед видів цивільних договорів
А трудовий; **Б** дарування; **В** купівля-продаж; **Г** оренда.
6. Ким визначається місце проживання дитини, яка досягла 14 років
А батьками за їхньою згодою;
Б одним із батьків;
В за спільною згодою батьків та дитини;
Г самою дитиною.

Завдання 2. Складіть правову ситуацію, що регулюється нормами сімейного права, у якій задіяні батьки і діти. Поставте до неї два–три запитання та дайте відповіді на них.

Варіант 2

Завдання 1. Виконайте тестові завдання:

1. Який державний орган приймає рішення про позбавлення батьківських прав
А суд; **Б** прокурор; **В** орган опіки та піклування;
Г державний орган реєстрації актів цивільного стану.
2. Яка тривалість робочого дня 15-річного учня, який працює кур'єром у позачасовий час
А 12 годин; **Б** 24 години; **В** 36 годин; **Г** 40 годин.
3. Яким є шлюбний вік жінки в Україні
А 16 років; **Б** 17 років; **В** 18 років; **Г** 19 років.
4. Яка діяльність є підприємницькою
А робота за трудовим договором на державному підприємстві;
Б робота за контрактом у фермерському господарстві за кордоном;
В надання послуг з ремонту квартир будівельною компанією;
Г допомога онуків бабусі по господарству.
5. Який варіант є розв'язком ситуації: Петро К. подав заяву про звільнення за власним бажанням за два тижні. Після закінчення цього строку директор заводу повідомив, що не може його звільнити, оскільки на його місце не знайдено іншого працівника
А Петро К. працюватиме на заводі доти, доки не буде прийнято на його місце іншу особу;
Б директор заводу повинен звільнити Петра К. у термін, вказаний у його заяві;
В Петро К. має самостійно підшукати іншого працівника на свою посаду;
Г Петро К. має пропрацювати на заводі ще 14 днів.
6. Що зайве у переліку умов укладання шлюбу
А вільна згода;
Б досягнення шлюбного віку;
В наявність повної середньої освіти;
Г не перебування в іншому шлюбі.

Завдання 2. Складіть правову ситуацію, що регулюється нормами сімейного права, у якій задіяні наречені чи подружжя. Поставте до неї два-три запитання та дайте відповіді на них.

Варіант 3

Завдання 1. Виконайте тестові завдання:

1. Хто/який орган дає дозвіл 16-річній дівчині на шлюб
А батьки; **Б** суд;
В орган опіки та піклування;
Г державний орган реєстрації актів цивільного стану.

2. Яка тривалість щорічної основної відпустки неповнолітніх працівників
А 12 календарних днів; **Б** 24 календарні дні;
В 31 календарний день; **Г** 56 календарних днів.
3. Яке словосполучення відповідає поняттю «аліменти»
А обов'язкові платежі;
Б благодійні внески;
В кошти на утримання дитини;
Г добровільні пожертви.
4. Що потребує нотаріального посвідчення і державної реєстрації
А купівля будинку в селищі;
Б дарування картини;
В придбання шкільної форми;
Г обмін книг власної бібліотеки на ноутбук.
5. Як називається документ, що підтверджує право на заняття підприємництвом
А довідка про відкриття банківського рахунку;
Б довідка про присвоєння ідентифікаційного номера платника податків;
В свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності;
Г паспорт громадянина України.
6. До якого віку неповнолітній, який працевлаштувався, проходить щорічний медичний огляд
А 16 років; **Б** 17 років; **В** 18 років; **Г** 21 рік.

Завдання 2. Складіть правову ситуацію, що регулюється нормами цивільного права, у якій задіяні продавець (виконавець) і споживач. Поставте до неї два-три питання та дайте відповіді на них.

Варіант 4

Завдання 1. Виконайте тестові завдання:

1. Хто/який орган уповноважений реєструвати шлюб
А церква; **Б** суд; **В** нотаріус;
Г державний орган реєстрації актів цивільного стану.
2. Дозвіл кого/якого органу потрібен 15-річному юнакові для працевлаштування сортувальником поштової кореспонденції
А батьків; **Б** суду; **В** органу опіки та піклування; **Г** служби у справах дітей.
3. Хто є сторонами трудового договору
А роботодавець і працівник;
Б підприємство і працівник;
В трудовий колектив і працівник;
Г менеджер з кадрових питань і працівник.

4. Що зайве у переліку відносин, що регулюються цивільним правом
А майнові;
Б особисті немайнові, не пов'язані з майновими;
В особисті немайнові, пов'язані з майновими;
Г фінансові.
5. Яке твердження не відповідає положенням Сімейного кодексу України
А наречені мають право після укладання шлюбу іменуватися дошлюбними прізвищами;
Б наречена зобов'язана обрати прізвище нареченого як своє у шлюбі;
В наречені мають право на подвійне прізвище;
Г наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя.
6. З якого віку можна звертатися до суду для захисту своїх прав згідно із Сімейним кодексом України
А 14 років; **Б** 16 років; **В** 18 років; **Г** 21 рік.

Завдання 2. Складіть правову ситуацію, що регулюється нормами трудового права, у якій задіяні роботодавець і працівник. Поставте до неї два–три питання та дайте відповіді на них.

6 ТВОЇ ОРІЄНТИРИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ Розділ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Тема 21. ЯКІ ВІДНОСИНИ РЕГУЛЮЄ АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати відносини, врегульовані адміністративним правом, наводити приклади;
- описувати адміністративні стягнення, що застосовуються до неповнолітніх;
- аналізувати і розв'язувати правові ситуації щодо адміністративних правопорушень неповнолітніх;
- висловлювати власне ставлення до найпоширеніших адміністративних правопорушень, що можуть вчиняти неповнолітні.

1. Чому адміністративне право називають управлінським

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент твору Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» та дайте відповіді на запитання: про норми якої (яких) галузей права у ньому йдеться? Чи зустрічалися ви у своєму житті з ситуаціями, в яких діяли управлінські (адміністративні) правила? Якщо так, то з якими саме?

«...– А ось і підданець! – гукнув король...

Маленький принц... стоячи, позіхнув з утоми.

– Етикет не дозволяє позіхати перед монархом, – вирік король. – Я забороняю тобі позіхати.

– Не можу стриматися, – відказав Маленький принц... – Я здохнув і зовсім не спав.

– Ну, тоді наказую тобі позіхати, – сказав йому король. – ... Це моє веління.

– Це мене лякає... більше не можу... – відповів Маленький принц...

– Гм... Тоді... – озвався король, – тоді я велю тобі то позіхати, то...

– Ваша величносте... чим ви правите?

– Усім, – дуже просто одказав король...

- І зірки скоряються вам?
- Авжеж, – притакнув король.
- Я б хотів подивитись, як сідає сонце... Звеліть сонцеві зайти...
- А коли я звелю якомусь генералові пурхати метеликом із квітки на квітку, або написати трагедію, або перекинутися морською чайкою – і генерал не виконає наказу, – хто буде винен: він чи я?
- Ви, ваша величносте, – не вагаючись, відповів Маленький принц.
- Цілком слушно, – відповів король. – Від кожного треба вимагати лишень те, що він може зробити. Влада передусім має бути розумною. Коли ти накажеш народові кинутись у море, то він учинить революцію. Я маю право вимагати послуху, бо мої розпорядження розумні.
- А як же мій захід сонця? – нагадав Маленький принц...
- Буде тобі й захід сонця. Я загадаю, щоб сонце сіло. Почекаю, доки будуть сприятливі умови, в тому й мудрість володаря.
- А коли це буде? – спитав Маленький принц.
- Гм... – відповів король, гортаючи грубого календаря. – ... сьогодні це буде за чверть восьма вечора...
- Мені пора, – сказав принц королю...
- Маленький принц... пішов геть.
- Призначаю тебе моїм послом! – гукнув услід йому король...»

Немає жодної сфери державного та суспільного життя, яких би не торкалися **норми адміністративного права**. Вони стосуються діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, державних та недержавних підприємств, установ, організацій, взаємодії конкретної людини і посадової особи чи органу державної влади. Існує і велика кількість адміністративних норм, якими визначається поведінка кожного – правила дорожнього руху, пожежної безпеки, поведінки на транспорті тощо. Це дуже важлива галузь права, оскільки вона пов'язана з управлінням в усіх сферах життя держави. Недарма її інша назва – управлінське право.

Завдання 2. Обговоріть у парах, в якому органі державного управління зможуть допомогти школярам:

- 1) Андрію 15 років, він навчається у 9 класі, у період літніх канікул хоче попрацювати на збиранні врожаю пшениці, щоб заробити гроші на комп'ютер. Однак батько не дозволяє йому це робити, мотивуючи тим, що він ще занадто малий за віком і не зможе виконувати таку роботу.
- 2) Володимир 17 років. Після закінчення школи він не бажає йти служити в армію, а хоче поступити на навчання у зооветеринарний інститут, але не знає, чи надається відстрочка від призову особам, які навчаються у таких вищих навчальних закладах.
- 3) Олена має подругу в Німеччині, з якою листується п'ять років, і хоче запросити її приїхати погостювати в Україну, але не знає, як правильно оформити запрошення.
- 4) 13-річний Максим захоплюється грою в шахи, але не знає, чи досягнув він потрібного віку, щоб йому був присвоєний юнацький розряд.

Методом **уявного мікрофона** висловіть власну думку щодо питання: у чому важливість існування норм адміністративного права для життя людей у державі?

2. Що таке адміністративні проступки та відповідальність

Завдання 3. Працюючи в малих групах, на основі тексту підручника визначте, в яких ситуаціях описані адміністративні проступки, а в яких – інші правопорушення. Представте результати роботи класу.

- 1) Двоє підлітків кидали каміння у вікна поїздів.
- 2) 13-річна Наталя поцупила з портфеля однокласниці мобільний телефон.
- 3) Підлітки розмалювали стіни будинку міської ради фарбою.
- 4) 15-річний Мирослав, будучи напідпитку, побився зі своїм однокласником і завдав йому тілесних ушкоджень.
- 5) Двоє школярів не бажали писати контрольну роботу з фізики. Вони за- телефонували до міліції, попередивши, що їхня школа замінована. Уроки в школі були зірвані.
- 6) Олексій перевищив швидкість, збив людину і, не надавши їй допомоги, втік з місця пригоди.
- 7) Двоє підлітків на зупинці автобуса нецензурно лялися.
- 8) 16-річний Микола на очах у перехожих жорстоко поводився з бездомним со- бакою.
- 9) Четверо підлітків, погрожуючи ножем, напали на перехожого та відібрали у нього гроші.

Порушення норм адміністративного права називають **адміністративними проступками**. Інколи видається, що деякі адміністративні правопорушення не завдають суспільству великої шкоди, наприклад, безквитковий проїзд в автобусі, продаж товарів без відповідних документів, азартні ігри, нехтування правилами військового обліку тощо. Однак такі дії, навіть якщо вони завдають імовірної шкоди, порушують порядок управління, встановлений у державі, становлять небезпеку для життєдіяльності суспільства. Небезпека адміністративних правопорушень полягає й у тому, що, якщо їм не запобігти вчасно, вони інколи можуть призвести до вчинення злочину.

Якщо людина порушує правила дорожнього руху, не сплачує проїзд у транспорті, розпиває алкогольні напої чи курить у громадських місцях, голосно лає інших, використовуючи ненормативні слова, чіпляється до людей, заважаючи їм своєю поведінкою, розпалює багаття в лісі у вогнебезпечний період і т. ін., такі діяння є адміністративними проступками і можуть мати наслідком **адміністративну відповідальність**. Рішення про вину правопорушника та вид **адміністративного стягнення** у більшості випадків приймається судом.

Із Кодексу про адміністративні правопорушення

Стаття 23

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Стаття 24

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт.

Законодавство може встановлювати й інші види адміністративних стягнень. Наприклад, до іноземців і осіб без громадянства, які грубо порушують правопорядок, може бути застосовано адміністративне видворення за межі України.

Завдання 4. Придумайте 2–3 приклади правопорушень та поясніть, які з них передбачають адміністративну відповідальність.

3. За які адміністративні правопорушення відповідають неповнолітні

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16 років. До неповнолітніх застосовують деякі види адміністративних стягнень (попередження, штраф, оплатне вилучення предмета) і такі заходи адміністративного впливу: зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим; застереження; догана або сувора догана; передання неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Проте неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах у разі вчинення ними:

- дрібного розкрадання державного або колективного майна;
- незаконного виробництва, зберігання, перевезення наркотичних засобів або психотропних речовин у дрібних розмірах без мети збуту;
- дрібного хуліганства;
- керування транспортними засобами без наявності прав водія тощо.

Законодавство передбачає й відповідальність батьків у формі штрафу за вчинення неповнолітніми адміністративних правопорушень.

Завдання 5. Працюючи в парах, оберіть одну з наведених ситуацій і визначте, чи є правомірними такі рішення, чому.

1) У період нересту заборонено вилов риби. Однак Вася, якому було 12 років, ловив рибу. Його затримали за це правопорушення і рішенням місцевого суду арештували на 3 доби.

2) Працівники міліції затримали 17-річного Соловейка за те, що він лявся нецензурними словами перед входом до театру, на зауваження громадян і працівників міліції не реагував. За вчинення дій, які є дрібним хуліганством, його було попереджено.

3) Узимку неповнолітні студенти технікуму в гуртожитку підключили саморобний опалювальний пристрій. Інспектор пожежної охорони, виявивши це під час рейду, склав відповідний протокол і передав його до місцевого суду на розгляд з метою притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності.

Завдання 6. 1) Працюючи в парах, поверніться до фрагменту твору про Маленького принца та дайте відповіді на запитання: які дії дозволяв чи забороняв чинити Маленькому принцові король? Чи можна розпорядження короля прирівняти до адміністративних правил? Чому?

2) **Обговоріть у загальному колі,** для чого вам потрібні знання про адміністративні правопорушення та адміністративну відповідальність? Чи є вони корисними для вас, чому?

3) Сформулюйте та запишіть власний висновок про те, як ви особисто ставитеся до адміністративних проступків неповнолітніх.

Словничок до теми: **адміністративне право, адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність, адміністративне стягнення**

1. Подумайте і дайте відповідь: які правопорушення називаються адміністративними? Що таке адміністративний проступок? Що таке адміністративне стягнення? Які види адміністративних стягнень передбачено законодавством? Якою є адміністративна відповідальність неповнолітніх?

2. Прочитайте назви розділів одної з найвідоміших українських правових пам'яток періоду Гетьманату 1918 року та визначте, в яких із них переважають норми адміністративного права.

Закони про тимчасовий державний устрій України

- 1) Про гетьманську владу
- 2) Про віру
- 3) Права і обов'язки українських козаків і громадян
- 4) Про закони
- 5) Про Раду Міністрів і про міністрів
- 6) Про Фінансову раду
- 7) Про Генеральний суд

3. Поясніть на прикладах, за якими критеріями можна відрізнити адміністративний проступок від інших видів правопорушень.

Тема 22. ЯКІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВІДНОСИНАХ З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати, які органи держави називають правоохоронними і наводити приклади;
- описувати основні завдання, права і обов'язки міліції;
- складати за зразком заяву до відділку міліції;
- характеризувати права неповнолітніх осіб при затриманні, арешті та допиті;
- моделювати і розв'язувати правові ситуації;
- формулювати власну позицію щодо поведінки у ситуації взаємодії з правоохоронними органами.

1. Які правоохоронні органи є в Україні

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Олексія Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно» і дайте відповіді на запитання: чи могла лисиця Аліса сама затримати Буратіно? Чому вона звернулася до поліцейського відділку? Чи мали право поліцейські затримати Буратіно за підозрою у крадіжці?

Обговоріть у загальному колі, які завдання виконують офіцери міліції, які права вони при цьому використовують, пригадавши відомі фільми та книги, в яких ідеться про діяльність міліції.

«...Лисиця ... побігла в найближчий поліцейський відділок. Там у прокуреній кімнаті... хрюпів черговий – бульдог. Лисиця ... сказала йому:

– Пане мужній черговий, чи не можна затримати одного безпритульного злодюжку? Жажлива небезпека загрожує всім багатим і шанованим громадянам цього міста...

Лисиця пояснила, що небезпечного крадія Буратіно виявлено на пустирі. Черговий... подзвонив. Увірвалися двоє доберманів-пінчерів, сищики, які ніколи не спали, нікому не вірили й навіть самих себе підозрювали у злочинних намірах. Черговий наказав їм доставити небезпечного злочинця живим чи мертвим у відділок.

Сищики відповіли коротко:

– Тяф!

... вони враз кинулися на Буратіно, схопили його попід пахви й потягли у відділок. Буратіно дригав ногами, благав сказати – за що? Сищики відповідали: – Там розберуться. ...Черговий бульдог ...сам обыскав його кишені. Не виявивши нічого, окрім шматочка цукру і крихт мигдалевого тістечка, черговий кровожерливо засопів на Буратіно:

– Ти скоїв три злочини, негіднику. Ти – безпритульний, безпаспортний і безробітний. Відвести його за місто і втопити у ставок!!!

Буратіно намагався розповісти про тата Карло, про свої пригоди. Все дарма! Сищики відповіли:

– Тяф!.. – підхопили його, швидко потягли за місто й з моста кинули у глибокий брудний ставок...»

Завдання 2. Читаючи текст пункту підручника, зверніть увагу на назви правоохоронних органів. Потім перевірте одне одного, чи правильно ви можете пояснити, у чому полягають їх завдання.

Спеціальні органи, працівники яких захищають закон та правопорядок, борються з порушниками, попереджають, припиняють і розслідують злочини та проступки, затримують осіб, які їх вчинили, називають **правоохоронними**. Це – **міліція, Служба безпеки України, прокуратура** тощо. Правоохоронні органи захищають наші права і свободи різними способами; у кожного з цих органів є свої особливі завдання, але головне – усі вони мають забезпечити правопорядок в Україні, суспільний спокій та безпеку громадян.

Наприклад, прокуратура захищає наші права через здійснення контролю за неухильним і точним дотриманням законів, **нотаріуси** – через вчинення нотаріальних дій. Служба безпеки України опікується економічною, інформаційною безпекою держави.

Найчастіше вам, напевно, доводиться зустрічатися з міліцією. І це не дивно, адже до її складу входить чимало підрозділів. На вулицях населених пунктів можна побачити патрулі міліції, що стежать за дотриманням громадського порядку, припиняють правопорушення, приходять на допомогу громадянам. Це – патрульно-постова служба міліції. Багатьом доводилося спостерігати за діями співробітників міліції, які регулюють дорожній рух, це – працівники державної автомобільної інспекції. Біля магазинів, банків, помешкань тощо можна побачити міліціонерів, які терміново прибувають за сигналом охоронної системи. Це – міліцейська служба охорони, що забезпечує тисячі важливих об'єктів. Злочинців розшукують та розслідують їхні справи офіцери кримінальної міліції. З працівниками відділу громадянства, еміграції та реєстрації доведеться познайомитись, коли, досягнувши 16-ти років, ви отримуватимете паспорт громадянина України. У спеціальному відділку міліції видають дозвіл тим, хто бажає стати власником рушниць або газового пістолета.

Завдання 3. Працюючи в парах, прочитайте наведені положення законодавства, прокоментуйте їх, відповідаючи на запитання: які права надані міліції? Як вони пов'язані з її завданнями?

Із Закону України «Про міліцію»

Стаття 11

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

1) вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адмініс-

тративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені цим Законом заходи примусу;

2) перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію;

3) викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку;

...7) складати протоколи про адміністративні правопорушення, провадити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення;

...14) проводити огляд поклажі, багажу та огляд пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових суден, засобів залізничного та автомобільного транспорту згідно з чинним законодавством;

...20) відповідно до своєї компетенції тимчасово обмежувати або забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей;

...23) вилучати у громадян і службових осіб предмети і речі, заборонені або обмежені в обороті, а також документи з ознаками підробки, знищувати ці предмети, речі та документи або передавати їх за призначенням у встановленому порядку;

...30) зберігати, носити і застосовувати спеціальні засоби та зброю;

31) видавати у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до чинного законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку...

2. Коли і як звернутись до міліції

Завдання 4. Обговоріть у загальному колі: в яких випадках свого життя ви, ваші родичі або знайомі звертались до міліції? Як можна це зробити? Порівняйте свої думки з наданими порадами.

Звертайтеся до міліції, якщо:

- ви стали свідком чи жертвою правопорушення;
- ви бажаєте отримати документ про право керування транспортним засобом (автомобілем, мотоциклом) чи зареєструвати транспортний засіб;
- сталася дорожньо-транспортна пригода;
- ви маєте намір стати власником мисливської рушниць або газової зброї;
- ви розшукуєте особу, яка зникла безвісти.

Напевно, бувають й інші ситуації, коли знадобиться допомога або втручання працівників міліції. Терміново викликати міліцію можна телефоном за номером **102**, однак для вирішення певної справи слід звертатися до міліції з заявою.

3. Які права мають неповнолітні при затриманні, арешті, допиті

Завдання 5. Працюючи методом «навчаючи вчуся», опрацюйте інформацію підручника щодо прав і обов'язків неповнолітніх у стосунках з міліцією. **Обговоріть у загальному колі** результати своєї роботи за питаннями: чи корисні вам ці знання, чому? Чи були у вашому житті або у ваших знайомих ситуації, коли їх бракувало?

Фрагмент 1. Коли тебе може зупинити міліціонер?

Міліціонер або наряд міліції може зупинити тебе для опитування, якщо ти був або міг бути свідком вчиненого правопорушення чи затримання. Для затримання неповнолітньої особи у правоохоронців мають бути законні підстави, наприклад:

- підозріла поведінка за появи наряду міліції (намагання втекти чи переховатися);
- підозра у вчиненні правопорушення чи встановлений факт його вчинення;
- перебування в громадських місцях у стані сп'яніння;
- зовнішній вигляд неповнолітнього, який ображає людську гідність;
- дії підлітка, які можуть завдати шкоди оточенню, йому особисто.

Фрагмент 2. Що робити, коли тебе зупинив міліціонер?

Якщо тебе зупинив чи затримав офіцер міліції, не варто грубити, вириватися, говорити, що він неправий. Такі дії викликать настороженість у правоохоронця, він має право обшукати тебе — чи не приховуєш ти, бува, зброю, наркотики або щось інше, недозволене законом. Варто виконувати всі розпорядження міліціонера.

Слід бути ввічливим, відповідати чітко і ясно на запитання правоохоронця, надавати про себе лише правдиву інформацію. Намагання щось приховати чи сказати неправду одразу видасть тебе й у подальшому може негативно вплинути на твою долю.

Фрагмент 3. Що робити, якщо тебе затримано за вчинення правопорушення?

Важливо зберігати спокій. Слід з'ясувати, за що тебе затримано — правоохоронець обов'язково повинні повідомити тобі причину затримання. Не слід робити ніяких заяв, що можуть бути використані пізніше проти тебе.

У більшості випадків тебе можуть затримати тільки на три години. Відлік часу починається з моменту складання протоколу про затримання.

При опитуванні й складанні протоколу будь ввічливим, чемним, правильно називай своє ім'я, прізвище, вік, домашню адресу. Якщо ти замовчуватимеш відомості про себе чи говоритимеш неправду, тебе можуть помістити до дитячого приймальника-розподільника до встановлення твоєї особи.

У разі вчинення адміністративного проступку складається ще один протокол. Слід уважно прочитати обидва протоколи. Не варто відмовлятися підписувати протокол, адже це не означає визнання власної провини, а лише свідчить про те, що ти ознайомлений із його змістом.

Якщо ти скоїв правопорушення, краще широко розкаятися, адже це може суттєво полегшити твою долю.

Фрагмент 4. Якими є твої права при затриманні?

Якщо тебе затримали, правоохоронці обов'язково повинні пояснити тобі твої права. Вони мають негайно повідомити про затримання твоїх батьків або осіб, які їх замінюють. Тобі мають надати можливість зателефонувати батькам.

Пам'ятай, що неповнолітніх не можна поміщати в одну кімнату попереднього затримання разом із повнолітніми особами.

У разі потреби за твоєю вимогою тобі повинні надати можливість скористатися туалетом, а у випадку хронічної хвороби чи наявності поранень або тілесних ушкоджень тобі має бути надана медична допомога.

Міліціонери не мають права допитувати тебе без присутності батьків, адвоката, вчителя чи лікаря. Закон суворо забороняє застосування побоїв, погроз, залякування з боку працівників міліції.

Фрагмент 5. Що буде, якщо ти чинитимеш опір при затриманні?

Опір затриманню працівниками правоохоронних органів є протиправним. Такі дії можуть призвести у подальшому до більш суворої відповідальності. Ніколи не чини опір і не допомагай іншій людині так робити, навіть якщо для затримання, на твою думку, немає підстав. Злісна непокоря розпорядженню або вимозі працівника міліції, який виконує свої службові обов'язки, є окремим правопорушенням, за яке з 16 років законом передбачена адміністративна відповідальність.

Фрагмент 6. Що може бути результатом твого затримання?

Це залежить від того, яке діяння вчинено та причин затримання. У разі вчинення тобою адміністративного проступку на тебе покладатиметься зобов'язання попросити вибачення у потерпілого або буде винесено попередження, догану чи сувору догану, або передано під нагляд батьків чи педагогічного колективу. В окремих випадках до тебе можуть застосовуватися й інші адміністративні стягнення, наприклад, штраф, конфіскація предмета, що є знаряддям правопорушення, тощо.

Якщо ж твої дії містять ознаки злочину, то подальшу твою долю вирішуватиме суд.

Тебе можуть також помістити до приймального-розподільника, притулку для неповнолітніх, центру медико-соціальної реабілітації, школи чи професійного училища соціальної реабілітації.

Завдання 6. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до фрагмента казки про Буратіно та дайте відповіді на запитання: чи були дотримані права Буратіно при затриманні? Як мали діяти бульдог та добермани, якщо уявити, що на Буратіно і поліцейських поширюється українське законодавство?
2) Сформулюйте та запишіть висновок, якою є ваша власна позиція щодо поведінки у ситуації взаємодії з правоохоронними органами.

Словничок до теми: **правоохоронні органи, Служба безпеки України, міліція**

1. Подумайте і дайте відповідь: які правоохоронні органи ви знаєте? Які їх функції? Які основні завдання покладено на працівників міліції? Які підрозділи міліції ви знаєте? Коли і як можна звернутись до міліції?

2. Знайдіть, дізнайтеся самостійно чи за допомогою батьків або вчителів телефони й адресу чергового вашого райвідділу міліції та вашого дільничного. Запишіть їх у зошит.

3. Складіть текст заяви до міліції з приводу однієї з життєвих ситуацій за наведеним зразком.

Начальнику ... районного управління
ГУ МВС України у м. Києві
Федоренка Федора Федоровича,
який мешкає за адресою _____
паспорт _____

Заява

Я проживаю на дев'ятому поверсі 9-поверхового будинку поруч зі сходами на дах. Останнім часом вечорами на цих сходах збирається компанія молоді підозрілого вигляду, які гомонять, вживають алкоголь, ображають мене і членів моєї сім'ї, коли ми повертаємося додому, заважають нам відпочивати після роботи.

Прошу Вас вжити необхідних заходів для наведення порядку.

Дата _____

Підпис _____ Ф.Ф. Федоренко

4. Складіть пам'ятку «Правила поведінки неповнолітніх у випадку затримання працівниками міліції».

Тема 23. ЩО ТАКЕ ЗЛОЧИН ТА ЯКІ ЙОГО НАСЛІДКИ

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати види злочинів, наводити приклади;
- характеризувати злочин та його склад;
- аналізувати правові ситуації і пропонувати шляхи їх розв'язання, використовуючи статті Кримінального кодексу України;
- моделювати варіанти поведінки в ситуаціях загрози стати жертвою злочину;
- оцінювати наслідки злочину для конкретної особи, оточення, суспільства.

1. Які є види злочинів

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент сценарію мультиплікаційного фільму Волта Діснея за книгою Додді Сміт «Сто один далматинець» і дайте відповіді на запитання: що було поцуплено у Роджера й Аніті? Чи є таке діяння злочином? Хто, на вашу думку, організував, а хто здійснив викрадення цуценят?

...У щасливої парочки – двох далматинців народилося п'ятнадцять цуценят. Їх господарі – подружжя Роджер і Аніта дуже раділи з того. Аж тут шкільний подрузі Аніти Круеллі де Віл, яка несамовито полюбляла білі шубки, закортіло придбати цих цуценят заради білого у чорні плями хутра. Та Роджер і Аніта й слухати про це не хотіли! І ось, коли не було вдома господарів і дорослих собак Понго і Педіта...

«Несподівано у двері подзвонили. Покоївка Нанні відчинила і побачила двох чоловіків. В одного з них – довгов'язого й худорлявого – в руках була кочерга, в іншого – маленького і товстого – дубинка.

– Ми з газової компанії, – сказав маленький і товстий.

Інший у цей час відштовхнув його і пройшов на кухню. Нанні намагалася протестувати, але вони силоміць закрили її в коморі, забрали п'ятнадцять сонних цуценят у велику валізу, сіли у свою вантажівку й тільки їх і бачили.

Через півгодини Понго і Педіта...

почули, як Нанні грюкає у двері комори. Вони звільнили її й стали оглядати будинок, чи, бува, не вкрадено срібло або цінні речі. Все було на місці, крім цуценят. Від них не залишилося й сліду.

– От негідники! Поцупили наших цуценят, – голосила Нанні.

Роджер не роззубився. Він став дзвонити... в газети, щоб розмістити оголошення. За повернення цуценят було обіцяно велику винагороду.

Наступного дня подзвонила Круелла де Віл.

– О, Аніто, це жахливо, – сказала вона. – Я щойно бачила газети. А що говорять у поліції?

Роджер вихопив слухавку.

– Говори, де вони, Круелло, – наказав він.

...Понго теж вважав, що передусім підозра падає на Круеллу. На жаль, поки що у них не було доказів...

Завдання 2. Визначте в тексті пункту смислові частини і складіть його план. Перекажіть за планом зміст пункту сусідові чи сусідці по парті, звертаючи увагу на пояснення нових понять.

Найбільш небезпечні правопорушення, що посягають на найважливіші суспільні блага і цінності, є **злочинами**. Латинське слово «сгімен», що у перекладі й означає «злочин», дало назву відповідній галузі – кримінальному праву. Основним його джерелом є **Кримінальний кодекс України**, положення якого визначають, які діяння є злочинами та які покарання можуть бути застосовані до осіб, винуватих у їх вчиненні.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 1

Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Злочинами є тільки ті діяння, які описані в Кримінальному кодексі України, й до винуватих осіб застосовуються тільки ті покарання, які зазначені у тій самій статті цього закону. Таким чином, без вказівки закону немає ні злочину, ні покарання.

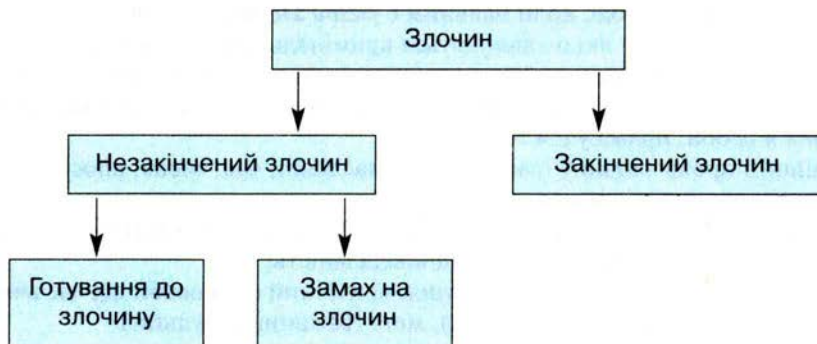
Злочин характеризується значно вищим, порівняно з іншими видами правопорушень, ступенем **суспільної небезпеки**, тобто таке діяння завдає істотної шкоди особі, її правам, суспільству або державі. Ознакою злочину є також **вина людини** (у формі умислу чи необережності), тобто її власне внутрішнє ставлення до того, що вона вчинила, та наслідків своїх протиправних дій.

Злочин – суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України.

Якщо суд визнає когось винуватим у вчиненні злочину, то така людина підлягає кримінальній відповідальності – до неї застосовуватимуться заходи державного примусу у формі покарання. Однак кримінальний закон ґрунтується на твердженні, що людина є невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, доки її вину не встановить і не доведе суд.

Розрізняють різні **види злочинів**. У Кримінальному кодексі України, наприклад, злочини згруповані у розділи за тими благами, на які посягає діяння: злочини проти життя і здоров'я людини, злочини проти власності, злочини проти довкілля, злочини проти громадського порядку і моральності тощо. Злочини бувають

- умисними й вчиненими з необережності,
- невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі,
- закінченими і незакінченими.

Кримінальне законодавство встановлює, що **незакінченим злочином** є:

1) готування до злочину — підшукування співучасників, пристосування засобів чи знарядь, усунення перешкод (наприклад, розвідування квартири, виготовлення відмичок);

2) замах на злочин — умисне діяння, спрямоване на вчинення злочину, але не доведене до кінця з причин, що не залежать від волі людини (наприклад, жодним способом зловмисник не зміг відкрити двері квартири, яку намірився обікрасти).

Якщо діяння містить усі ознаки злочину, воно визнається **закінченим злочином** (квартиру обікрали). Людина, яка вчиняє злочин, підлягає кримінальній відповідальності навіть тоді, коли вона не встигла його завершити.

Якщо ж людина сама з власної волі відмовилася завершити заплановане, хоча могла це зробити, має місце добровільна відмова від доведення злочину до кінця, й така людина, як правило, не нестиме кримінальної відповідальності.

Завдання 3. Працюючи в парах, проведіть розслідування однієї з двох ситуацій. Спираючись на визначені ознаки, оцініть: чи мав місце злочин? На якій стадії злочину перебували підлітки? Чи був злочин завершений? Свої думки доведіть.

1) Учень 11 класу Микола дуже любляв фільми про гангстерів, піратів та розбійників і мріяв стати таким, як вони. Одного разу він задумав здійснити щось «особливе» — пограбувати банк. Він обрав відділення ощадного банку на околиці міста і розробив детальний план операції. У призначений день, взявши у валізу рукавички, маску та іграшковий пістолет, підійшов до дверей банку, аж раптом побачив табличку: «Вибачте за тимчасові незручності, наше відділення закрито з технічних причин». Ображений та розчарований, Микола поплентався додому.

2) Мишко і Петрусь (14 років) вирішили покататись на машині сусіда. Вночі вони вийшли на подвір'я, відкрили двері автомобіля й завели його саморобним ключем. Вони від'їхали від будинку на відстань близько двохсот метрів і машина заглухла. Почувши знайомий шум свого автомобіля, сусід (він не спав через безсоння) вискочив на вулицю і наздогнав хлопців.

2. Яким є склад злочину

Учинене діяння визнається злочином і дає підстави для застосування кримінальної відповідальності тоді, коли наявним є **склад злочину**, а саме:

- суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом і на які посягає злочин (права і свободи людини, власність, громадський порядок та безпека, довілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства, життя та здоров'я особи, правосуддя тощо);
- зовнішній прояв злочину (саме діяння, наслідки, час, місце, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину тощо);
- людина у стані, коли вона може усвідомлювати свої дії і керувати ними, та у віці, з якого настає кримінальна відповідальність;
- внутрішня сторона злочинного діяння, психічний стан особи під час вчинення злочину: вина, мотив (спонукання), мета (бажаний результат).

Завдання 4. Працюючи в малих групах, уявіть, що ви проводите досудове слідство. Оберіть одну ситуацію та визначте: чи мав місце злочин? Яким є його склад? Якщо складу злочину немає, то якої ознаки бракує?

1) На вечірці до Олега підійшов Володимир і, звинувативши його у непристойній поведінці, дав йому гарного ляпаса. Олег упав, ударився головою і знепритомнів. Наляканий Володимир надав йому першу допомогу та відвів до гуртожитку, де той проживав. Уранці Олег не пішов на заняття, сказав, що у нього болить голова. Підвівшись, щоб випити чаю, він упав від запаморочення, вдарився головою й помер.

2) Після вдалого полювання друзі вирішили позмагатися, хто з них найвлучніший стрілок. Петро запропонував стріляти в яблуко, яке примостив у себе на капелюсі. Однак Іван влучив не в яблуко, а в голову Петра, й останній упав замертво.

3) Тамара придбала у магазині мисливську рушницю й вирішила випробувати її. Пізно ввечері вона вийшла на ганок свого будинку й тричі вистрілила у бік садка. Одним із цих пострілів вона поранила хлопця, який повертався додому з роботи.

4) Сторож ферми Панас увечері повертався додому з рушницею. Коли він проходив повз двір Марії, почув несамошитий галас жінки. Підбігши, побачив, що п'яний сусід Максим силиться її побити. Щоб запобігти його діям, сторож вирішив вистрілити у повітря й підняв рушницю вгору. Максим кинувся на сторожа. Панас упав і мимоволі натиснув на спусковий гачок рушниці. Пролунав постріл і Максима було вбито.

5) 12-річний Артем, у якого немає тата і хворіє мама, вирішив знайти гроші, щоб купити їй ліки. Він заліз у квартиру сусідів, знайшов там гроші й взяв рівно стільки, скільки потрібно було сплатити за ліки. Сусід, що повернувся з роботи, викликав міліцію. Артема затримали.

Завдання 5. 1) Обговоріть у загальному колі: які нові знання ви отримали на уроці? Чи потрібні вам ці знання у житті, чому? Про що ви хотіли б дізнатися більше? Які думки, почуття викликала у вас ця інформація?

2) Як вам працювалось у малій групі? Оцініть свою роботу, скориставшись листом самооцінювання. Зробіть висновки: чого вам треба навчитись, щоб покращити навички співпраці з іншими.

Оцінка власної участі в роботі малої групи

Участь у роботі групи	Чи добре я співпрацював/співпрацювала із своїми товаришами по групі (бали)			
	завжди (2)	зазвичай (1)	іноколи (0,5)	ніколи (0)
Я активно співпрацював / співпрацювала з іншими, коли ми розв'язували правові ситуації, дотримуючись правил роботи				
Я не відволікався / відволікалась і ретельно виконував / виконувала завдання				

Участь у роботі групи	Чи добре я співпрацював/співпрацювала із своїми товаришами по групі (бали)			
	завжди (2)	зазвичай (1)	інколи (0,5)	ніколи (0)
Я висловлював / висловлювала нові ідеї				
Я вносив/вносила конструктивні пропозиції, коли мене просили про допомогу				
Я підбадьорював/підбадьорювала інших				
Я брав/брала активну участь у презентації групою результатів роботи				
Всього балів				

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке злочин? Які його характеристики? Які існують види злочинів? Які елементи входять до складу злочину?

2. В Україні галузь права, що визначає злочини і покарання, називається «кримінальне право», у Польщі – «карне», в Росії – «уголовне». Подумайте, що спільного і що різного в цих назвах.

3. Знайдіть у ЗМІ інформацію про вчинення злочинів неповнолітніми. Складіть та запишіть перелік основних причин вчинення злочинів неповнолітніми.

4. Оберіть одну з ситуацій та оцініть, чи мав місце злочин. Свою думку доведіть.

1) Микола Іванович – у минулому відомий злодій-домушник. Він відбув покарання за крадіжки, але коли постарів, відійшов від справ. Тепер він – людина похилого віку, мешкає самотньо в невеличкій квартирі на Фруктовій вулиці. Інколи йому дошкуляє ностальгія за минулим. І тоді він одягає маску, чорного капелюха, рукавички, м'які черевики і йде на «справу»: вдень, коли всі сусіди на роботі, він тихо і непомітно пробирається до своєї квартири, дістає відмички, відкриває замок, входить до квартири і «краде» всі цінні речі (гроші, золотий перстень, магнітофон...). Потім тихенько полишає квартиру. У такі дні він почувається посправжньому щасливим. Але одного разу він «спіймався» – сусідка побачила «злодія» і викликала міліцію.

2) В одному місті жив самотній чоловік, який нікого не любив, і люди його сторонилися. Він цілоденно вештався вулицями та бурчав собі під ніс: «Які жадливі люди мешкають у цьому жадливому місті! Як я ненавиджу їх! Так би й повбивав усіх! Хоч би всі вони згинули з землі! Ось куплю собі великого пістолета й усіх постріляю!» Йому справді кортіло так зробити – люди дуже його дратували. Але, як більшість злих людей, він був боягузом, тому, на щастя мешканців міста, він тільки бурчав, погрожував, проте жодного разу своїх намірів не здійснив.

3. Якими є наслідки злочину для особи та суспільства

Завдання 6. Працюючи в малих групах, прочитайте наведені нижче ситуації та дайте відповіді на запитання: чи передбачали злочинці наслідки своїх діянь? Чи змінюють злочини життя потерпілих? Чи відчуватимуть на собі наслідки злочину близькі потерпілих? Чи впливають злочини на життя громади? Як? Чи впливають злочини на суспільство, в якому ми живемо? Як?

1) З дитинства я мріяв стати пілотом. Але тільки-но пройшов медичну комісію, як по дорозі додому мене збив п'яний водій. Скло пошкодило мені очі.

2) Мені 69 років. Коли я йшла в магазин, двоє молодиків украли у мене гаманець. Тепер у мене немає грошей на харчування і ліки. У мене немає родичів.

3) Мій чоловік пізно повертався зі зборів додому. Хтось ударив його по голові та обікрив. У нього дуже серйозна травма, і треба робити операцію. У нас троє малих дітей.

4) Я поверталася зі школи у новій модній куртці. Двоє дівчат перепинили мене й силоміць забрали мою куртку. Упродовж усіх літніх канікул я важко працювала, аби заробити на неї грошей. Зараз у мене немає ані куртки, ані роботи.

Завдання 7. Подумайте: які думки викликає у вас лист однолітка, який відбуває покарання у виховній установі для неповнолітніх? До яких наслідків для злочинця призводить злочин?

«Мене звуть Сергій. Потрапив сюди за крадіжки. Писати особливо нема про що. Працюємо, вчимося. Годують тут дуже кепсько: рідкий такий несмачний суп, каша, чай. Часто мені сняться мамині пиріжки. Та й взагалі – як дім приснитися, так прокидаюся весь у сльозах і подушка мокра... Але коли «пахани» (себто ті, хто старші й давно сидять) б'ють – не плачу. Зціплю зуби і терплю. Раніше злився на них, а тепер думаю, що заслужив, бо коли вчителі та батьки про це говорили – не розумів. Хлопці, будьте людьми – ніякого героїства немає у крадіжках і хуліганстві. Погано все це закінчується...»

Якщо ви стали свідком злочину:

- коли ви – випадковий свідок, не панікуйте, не кричіть і не біжіть до місця пригоди (особливо, коли ви не в змозі допомогти потерпілому, або відвернути злочин);
- зважайте на свої сили і реальні можливості, не втручайтесь, особливо якщо сили нерівні й ви можете постраждати;
- якнайшвидше повідомте про те, що сталося, працівників міліції;
- намагайтесь запам'ятати обличчя, одяг, жести і манери зловмисників, номерні знаки транспортних засобів, зафіксуйте час вчинення злочину;
- звернувшись до офіцера міліції, відрекомендуйтеся і розкажіть про причину, яка вас привела до нього;
- висловіть готовність допомагати слідству;
- не переповідайте випадковим людям те, що бачили.

4. Як не стати жертвою злочину

Завдання 8. Працюючи в малих групах, підготуйте плакат до одного з фрагментів тексту, в яких містяться поради. Представте плакат та поради класу.

Фрагмент 1. Як уберегтися від квартирних крадіжок

Коли йдете з дому, ніколи не залишайте двері відчиненими, особливо якщо ви живете на першому поверсі або поруч із пожежними сходами, балконами тощо.

Не вимикайте світло у під'їзді чи перед будинком, адже злодії не люблять бути поміченими й уникають освітлених місць.

Не зберігайте ключі від квартири разом із документами, не прикріплюйте до них брелоки з вашим ім'ям та адресою. Не зберігайте ключі під килимком біля дверей або в іншому умовленому місці — злодій знайде їх за лічені секунди. Якщо ви загубили ключі, варто змінити замки.

Не надавайте незнайомцям інформацію про себе: адресу, телефон, прізвище тощо, а також не приводьте випадкових чи малознайомих людей додому. Злодій рідко йде «на справу» без розвідки і може спостерігати, хто і коли буває у вас удома.

Якщо ви, входячи в квартиру, виявили щось підозріле — зламані або відкриті двері, сліди крадіжки, шум у квартирі — краще не входити і нічого не торкатись, а зателефонувати від сусідів до міліції.

Фрагмент 2. Як діяти дитині, коли вона одна вдома

Не відчиняйте дверей незнайомцям — людям, які буцімто загубилися, щось переплутали, іншим підозрілим особам. Зловмисник може назватися ким завгодно: двоюрідним дядьком, який приїхав здалеку, або маминою знайомою з роботи, може просто попросити ручку й аркушик паперу, щоб написати записку сусідам. Незнайомцеві краще відповісти: «Батьки зачинили мене».

Якщо до вас завітав міліціонер, електрик, газівник, водопровідник, листоноша — просіть його показати посвідчення через вічко.

Фрагмент 3. Як уберегтися від грабежів і насильства

Не ходіть поодинокі. Якщо ви пізно повертаєтесь додому, попросіть знайомих, друзів провести вас. Плануйте свій маршрут людними та освітленими вулицями, уникайте парків, скверів, подвір'їв, підозрілих місць і галасливих компаній. Краще взагалі пізно не виходити на вулицю. Завжди повідомляйте батьків, де ви перебуваєте.

Будьте уважними до нових знайомств. Намагайтеся не відвідувати поодинокі квартири або гуртожитки своїх знайомих, особливо увечері, не запрошуйте їх до себе, якщо ви в них не впевнені. Пам'ятайте, що не можна нікуди без знайомих дорослих ходити з незнайомими людьми, хоч би якими привабливими були запрошення — піти в кіно, кафе, покататися на велосипедах, човнах, машинах, подивитися щось цікаве, навіть допомогти людям.

Не вживайте алкоголь або наркотики. Помічено, що ті, хто вживає алкоголь, наркотики або вдається до сексуальних розваг, дуже часто потрапляють у сумнівну

компанію і стають жертвами своїх же знайомих. Крім того, залежність від алкоголю і наркотиків призводить до залежності від злочинців і до вчинення злочину.

Допомагайте одне одному, адже багато злочинів вчиняють через страх і байдужість перехожих. Особливу увагу звертайте на випадки, коли зловмисники чіпляються до дітей. Якщо неможливо допомогти самотужки — терміново дзвоніть до міліції.

Фрагмент 4. Якщо вам загрожує небезпека

Якщо ви почули кроки за спиною або побачили підозрілу особу, що йде назустріч вам, — змініть темп ходьби, перейдіть на іншій бік вулиці, зверніть за ріг. Якщо хтось переслідує вас — не панікуйте. Дійте спокійно. Перейдіть на біг, свисніть у свисток (якщо він є), прямуйте до будинків або людних, освітлених місць, кричіть: «Пожежа! Горить!» На такі крики швидше визирнуть мешканці будинків. Можна навіть розбити віконне скло в будинку — це все-таки краще, ніж стати жертвою злочину. Можна забігти у під'їзд і подзвонити у будь-які двері.

Якщо зловмисник таки наздогнав вас, а допомогти нікому, то у цій ситуації не існує єдиного рецепта. Тримайтеся спокійно. Прислухайтеся і довіряйте своїм інстинктам. Пам'ятайте, що основний, глибинний інстинкт — зберігання життя — підкаже вам, як діяти, тільки слід бути спокійним. Наприклад, можна голосно кричати, спробувати чинити опір.

Часто зловмисник утікає, особливо той, хто нападає на дітей. Якщо нападник озброєний, намагайтесь не робити різких рухів, іноді він нервує більше, ніж ви. Можна схитрувати, наприклад прикинутися зомлілим або поводитись дивно, як божевільний. Якщо нападник — гвалтівник, можна сказати, що ви хворі на венеричну хворобу (сифіліс, гонорею) і завтра вас кладуть у лікарню через гостру форму хвороби. Якщо озброєний нападник вимагає: «гаманець або життя», краще спокійно віддати йому гаманець. У всіх таких випадках намагайтесь уважно розглянути зловмисника і за першої можливості повідомте в міліцію про напад. Нічого не торкайтесь після злочину, не змінюйте одяг, не мийтесь — це допоможе відшукати сліди злочинця.

Фрагмент 5. Що радять психологи

Психологи зазначають, що зловмисники обирають собі як жертву людей у пригніченому настрої, невпевнених у собі або агресивних. Тому намагайтесь бачити краще в людях, звертайте увагу на позитивні емоції, підтримуйте у собі позитивний настрій, не переносьте на людей свої негативні почуття. Збереженню позитивного психологічного стану допомагають різноманітні творчі захоплення, заняття спортом, туризм, здоровий спосіб життя, ранкова гімнастика, купання, обливання, загартовування, лазня, а щонайбільше — чисте сумління.

Будьте спокійними. Найчастіші почуття жертви: спершу — шок і неможливість повірити в те, що біда скоїлась саме з тобою, потім — злість, страх і провина. Однак слід розуміти і пам'ятати, що зі злочиним може зіткнутися майже кожний. І головне тут — врятувати власне життя. За будь-яких обставин намагайтесь зберігати спокій. Тільки за цієї умови ви зможете почути голос інстинктів, які підкажуть, що необхідно

робити у цій ситуації. Іноді спокійної, упевненої реакції на наближення зловмисника досить для того, щоб уникнути небезпеки: впевнено не помічайте зловмисника або спокійно, різко скажіть: «Відчепись!» Ваш спокійний стан допоможе добре запам'ятати злочинця й сповістити про нього міліцію.

Якщо ви стали жертвою злочину — намагайтеся якомога менше згадувати цю сцену. Образа, злість на злочинця, бажання помститися йому заважатимуть вашому поверненню до нормального життя. Пам'ятайте, що злочинці — це здебільшого люди з хворою психікою і відсутністю моралі. Краще зверніть всю свою увагу на себе. Самі або разом із психологом спокійно пригадайте від початку до кінця всі події. Подумайте, чому і як ваша поведінка сприяла тому, що саме ви стали жертвою. Прочитайте ще раз наші поради. Зробіть висновки і живіть, намагаючись змінити своє життя.

У випадках насильства психологічна травма людини від злочину дуже відчутна. Друзям і близьким слід не «лізти у душу», а просто бути поруч із налаштованістю вислухати і допомогти, порадити звернутися до лікарів і психологів, у спеціальні центри екстреної психологічної допомоги. Зауважимо, що не варто говорити, що я, мовляв, знаю, як тобі важко, адже у кожної людини складаються різні ситуації і дуже різні переживання.

Фрагмент 6. Що робити, якщо сталося правопорушення

На жаль, сьогодні відбувається чимало правопорушень, і, можливо, що комусь із вас доведеться стати їх свідками.

Слід терміново повідомити про це у відділок міліції — особисто або за телефоном 102. У кожному районі є також телефон чергової частини райвідділу міліції, за яким також можна повідомити про правопорушення.

Допоможіть постраждалим. Не забудьте викликати «швидку допомогу», надати, якщо маєте навички, у разі потреби першу невідкладну допомогу: зробити штучне дихання, зупинити кровотечу, забезпечити доступ повітря у приміщення тощо.

Будьте пильні. Намагайтеся запам'ятати обставини правопорушення, прикмети зловмисника — це полегшить його розшук і розслідування, але не виявляйте зайвої цікавості — це може бути небезпечним для вас. Повідомлення у міліцію — найефективніша допомога постраждалим.

Завдання 9. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до фрагменту історії про сто одного далматинця і дайте відповіді на запитання: як проникли зловмисники до помешкання Роджера і Аніти? Чи був у цьому випадку склад злочину? Чи можна було запобігти викраденню цуценят? Як саме?

2) Сформулюйте й запишіть власний висновок про те, як убезпечити себе від злочинних посягань інших.

Словничок до теми: **Кримінальний кодекс України, суспільна небезпека, вина, незакінчений злочин, закінчений злочин**

1. Удома разом із батьками перечитайте поради з підручника та обговоріть, чи завжди члени вашої родини дотримуються цих порад. Чому?
2. Напишіть короткий твір-роздум на тему «Наслідки злочину, якими вони є...» Перш ніж писати, визначте свою позицію, з якої ви розглядатимете це питання: з позиції жертви злочину, самого злочинця, представника громади тощо.
3. Проведіть невелике дослідження щодо того, які види злочинів найчастіше трапляються у вашому місті (регіоні).
4. Чи можна, на вашу думку, уникнути того, щоб стати жертвою злочину (потерпілим)? Як?

Тема 24. ЯКОЮ Є ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИН

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- пояснювати поняття «кримінальна відповідальність» і називати її підстави;
- розповідати, що таке покарання;
- називати види покарань, що застосовують до неповнолітніх, які вчинили злочини;
- розповідати про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- висловлювати власне ставлення до злочинів.

1. Коли настає кримінальна відповідальність

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагменти казки Льюїса Керрола про дівчинку Алісу та дайте відповідь на запитання: що в них спільного, а що відмінного? Якою є позиція королеви щодо покарання? А якою – короля? Що думає з цього приводу Аліса? Поясніть.

1. «...Рубати з плеча, – прочитав Король і знову поглянув на Королеву. – То хіба ти коли-небудь рубаєш з плеча, серденько?

– Ніколи, – сказала Королева. І, відвернувшись, закричала, вказуючи пальцем на бідолашного Білля: – Рубайте йому голову! Голову з плечей!

– А-а, розумію, – вимовив Король... – Ти у нас рубаєш з плечей, а не з плеча...

– Хай присяжні вирішують, винен він чи ні, – виголосив Король...

– Ні! – закричала Королева. – Хай ухвалюють вирок! А винен він чи ні – потім розберемося!..»

...

2. «...– А Ви що пам'ятаєте краще за все? – запитала Аліса...

– Те, що станеться за два тижні, – недбало сказала Королева...– Візьмімо, наприклад, Королівського Гінця. Він зараз у в'язниці, відбуває покарання, а суд почнеться лише у наступну середу. Ну, а про злочин він ще й не думав!

– А якщо він не скоїть злочину? – запитала Аліса.

– То й на краще, – сказала Королева... – Погоджуєшся?

– Звичайно, – зголосилася Аліса. – Але за що його тоді карати?

– Тут ти помиляєшся, – сказала Королева. – Тебе коли-небудь карали?

– Хіба що за провину, – зазначила Аліса.

– І тобі це лише пішло на користь, чи не так? – зауважила переможно Королева.

– Так, але ж мене було за що карати! – відповіла Аліса. – А це велика різниця!..»

Завдання 2. Читаючи текст, визначте, в яких випадках особа підлягає, а в яких не підлягає кримінальній відповідальності. Запишіть відповідь у таблицю.

Особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо	Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо
--	---

Людина підлягає **кримінальній відповідальності** тільки:

- досягнувши певного віку, встановленого законом,
- у стані, коли вона усвідомлює свої дії і може керувати ними,
- є факт учиненого злочину та відповідний вирок суду.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 2

1. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

Разом з тим кримінальний закон вказує на обставини, які виключають злочинність діяння. За таких обставин зовні подібні до злочинів діяння не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, адже вони спрямовані на захист інтересів суспільства, людей (є суспільно корисними) або вчинені людиною під примусом.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 36

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав чи інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Стаття 39

Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути

іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Завдання 3. Працюючи в трійках, установіть, за які з порушень особа притягатиметься до кримінальної відповідальності. Вислухайте дві-три думки щодо кожної ситуації, скориставшись методом «коло ідей».

- 1) Микола викинув сміття у не відведеному для цього місці – на узбіччі лісу.
- 2) Водій легкового автомобіля Василь не зупинився на вимогу інспектора ДАІ.
- 3) Бухгалтер Ірина шляхом незаконних фінансових операцій перерахувала кошти від прибутку фірми на банківський рахунок дитячого будинку.
- 4) Батько Олега зберігав у себе вдома вогнепальну зброю без спеціального дозволу на це.
- 5) Іван їздив по місту на автомобілі з перевищенням швидкості.
- 6) Петро постійно пиячив і знущався над дружиною і дітьми. Щоб помститися, жінка додала отруту до котлет, запропонувала їх чоловікові на сніданок, однак він котлети не з'їв, бо поспішав на роботу.

2. Які покарання передбачені Кримінальним кодексом України

Завдання 4. Обговоріть у парах, про які види кримінальних покарань ідеться у тексті? Чому Кримінальний кодекс України передбачає досить широке коло покарань?

Покарання є заходом *державного примусу*, негативною оцінкою з боку держави поведінки людини, яка є винуватцем у вчиненні злочину. Покарання завжди має індивідуальний характер, є відплатою за вчинений злочин і застосовується судом від імені держави.

Суд може засудити людину, визнану винуватою у вчиненні злочину, до тих покарань, що вказані у Кримінальному кодексі України, а саме:

- штрафу – грошового стягнення в дохід держави (від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян);
- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (наприклад, в органах державної служби, місцевого самоврядування, приватних, комерційних, підприємницьких структурах чи організаціях тощо);
- громадських робіт – виконання безоплатних суспільно корисних робіт (від 60 до 240 годин, не більше ніж 4 години на день);
- виправних робіт, що відбуваються за основним місцем роботи засудженого (від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави 10–20 % суми заробітку);
- конфіскації майна – примусового безоплатного вилучення у власність держави всього майна засудженого або його частини;
- арешту засудженого у спецустанові (від 1 до 6 місяців);
- обмеження волі – утримання людини у кримінально-виконавчих установах без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці (від 1 до 5 років);

- позбавлення волі — ізоляції засудженого та утримання його певний строк у кримінально-виконавчій установі (від 1 до 15 років);
- довічного позбавлення волі, що встановлюють за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовують лише в разі, коли суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк та ін.

Завдання 5. Прочитайте статтю 50 Кримінального кодексу України і выпишіть із неї цілі кримінального покарання. Подумайте, чому, коли мова заходить про відповідальність людини за проступок (наприклад, адміністративний), застосовують термін «стягнення», а в кримінальному праві — «покарання»? У чому полягає різниця між ними, а що у них є спільного? Представте результати своєї роботи класу.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 50

1. Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

2. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

3. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

3. Якими є особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Завдання 6. Опрацювавши текст, **обговоріть у загальному колі:** якими є особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх? Як ви вважаєте, чому вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність?

Кримінальний закон враховує біологічні, психологічні та соціальні особливості неповнолітніх і передбачає певні обмеження щодо видів та міри покарань.

Із Кримінального кодексу

Стаття 98

1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі на певний строк.

2. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

При застосуванні до неповнолітнього штрафу враховують, чи може він самостійно його сплачувати (чи має самостійний дохід, власні кошти або майно). Мінімальний розмір штрафу – 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, максимальний – не більше 500.

Громадські роботи призначаються тільки неповнолітнім у віці 16–18 років – від 30 до 120 годин і не більше двох годин на день.

Виправні роботи неповнолітні, які досягли 16 років, відбувають строком від двох місяців до одного року з відрахуванням із заробітку 5–10 % у дохід держави.

Арешт як вид покарання застосовують до неповнолітніх, яким виповнилося 16 років, на строк від 15 до 45 діб. А от позбавлення волі не застосовують до неповнолітніх, які вчинили злочини невеликої тяжкості. Це покарання призначається на строк від 1 до 10 років залежно від ступеня тяжкості вчиненого. За особливо тяжкий злочин, пов'язаний з умисним позбавленням життя людини, неповнолітнього може бути засуджено на строк до 15 років. Довічне позбавлення волі до неповнолітніх взагалі не застосовується.

Завдання 7. 1) **Працюючи в парах**, поверніться до фрагментів казки про Алісу та дайте відповіді на запитання: чи існували підстави для кримінальної відповідальності? Чи дотримувався принцип справедливості покарання у кожному фрагменті?

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок з питання, чому неповнолітніх засуджують не до всіх видів покарань, зазначених у Кримінальному кодексі України. Чи є це справедливим?

Словничок до теми: **кримінальна відповідальність, покарання**

1. Подумайте і дайте відповідь: що таке покарання? Які види покарань ви знаєте? Які види покарань застосовують до неповнолітніх? З якого віку за загальним правилом настає кримінальна відповідальність за вчинений злочин?

2. Оберіть одне з висловлювань відомих філософів і вчених та поясніть його зміст у короткому творі-роздумі:

1) Покарання подібне до бога Януса, який має два обличчя: одне з них повернуто у минуле, а друге – у майбутнє (*М. С. Таганцев*).

2) Перша умова виправлення – визнання своєї вини (*Л. М. Толстой*).

3) Найбільше заохочення злочину – безкарність (*Цицерон*).

4) Покараний злочинець – це приклад для всіх злочинців; невинно засуджений – це питання совісті всіх чесних людей (*Ж. Лабрюйєр*).

3. Вирішіть, чи підлягатиме Іван кримінальній відповідальності за вчинене.

Іван повертався з роботи додому пізно ввечері. На мосту через невеличку річку його несподівано перестрів нетверезий незнайомець, який вимагав у нього гаманця та годинник, розмахуючи ножом. Не довго думаючи, Іван сильно вдарив незнайомця, той похитнувся і впав у річку.

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- називати основні етапи розгляду кримінальної справи;
- характеризувати учасників кримінального процесу;
- розповідати про права і обов'язки потерпілого і підсудного;
- пояснювати процедуру судового розгляду кримінальної справи;
- висловлювати власну оцінку важливості права людини на захист у суді.

1. Коли порушується кримінальна справа

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Льюїса Керрола про дівчинку Алісу та дайте відповіді на запитання: яку справу розглядав суд? Хто учасники цього процесу? Яке враження на вас справляє така процедура слухання судової справи?

«...Перед суддівським тронем стояв у ланцюгах під охороною двох солдатів... Червоний Валет. ...У самісінькому центрі судової зали стояв стіл, на ньому красувалася велика таця з пиріжками. ...Хоча Аліса раніше ніколи не була в суді, вона знала про суд з книжок. «Ось це суддя, – сказала вона подумки. – Хто у великій перуці, той і суддя»... Суддею, до речі, був сам Король.

«А ось ці дванадцять тваринок... – це, напевно, присяжні...»

...Білий Кролик закричав: –

Дотримуватися тиші в залі засідання! ...

– Глашатай! Оголоши обвинувальний висновок! – вимовив Король.

Білий Кролик виступив уперед, тричі протрубив у свою трубу, розвернув пергаментний сувій і урочисто почав читати:

Ене, йене, рес –
Квінтер, фінтер, жес!
Ене, йене, раба –
Квінтер, фінтер, жаба!
Всі прийшли до Червоної Дами
Випити чаю з пиріжками.
Пиріжка нема жодного:
Валет стягнув усі до одного!

– Ну ж бо йдіть радитися! – наказав Король присяжним.

– Що ви, рано, рано! – поспішно втрутився Кролик. – У нас ще ціла купа роботи!

– Ну що ж, купа так купа, – понуро сказав Король. – Викликати першого свідка!

Білий Кролик знову тричі протрубив у трубу і проголосив:

– Викликається перший свідок!

Першим свідком був Капелюх. Він з'явився з чашкою чаю в одній руці і бутербродом у другій.

– Прошу вибачення, ваша величносте, що я все це прихопив з собою, – сказав він, – але, коли за мною прийшли, я ще не закінчив пити чай-с.

... – Запишіть це, – звелів Король присяжним...

Тут Король спохопився.

– Зніми свого капелюха! – наказав він Капелюхові.

– Він не мій! – відповів Капелюх.

– Крадений! – заволав Король, обернувшись до присяжних, які негайно почали записувати і це.

– Я їх ношу на продаж-с, – пояснив Капелюх. – А сам я їх не вдягаю-с! Я капелюшний майстер!..

– Свідок, давайте свідчення, – сказав Король, – і не хвилюйтеся, інакше я велю стратити вас на місці!..»

Завдання 2. На основі тексту встановіть, за яких умов може порушуватись кримінальна справа. Чому це важливо?

Якщо у ситуації правопорушення людина звернулась до правоохоронних органів для захисту своїх прав та інтересів, то міліція чи прокуратура можуть розпочати розслідування. Громадянам варто повідомляти відповідні правоохоронні органи про вчинені кимсь проступки, навіть якщо вони дрібні, а тим більше – про злочини.

Заяву до правоохоронних органів може подати як сам потерпілий, так і його законні представники (наприклад, батьки, усиновителі чи опікуни в ситуаціях відстоювання прав та інтересів дітей) або ж представник держави, наприклад прокурор. На підставі заяви і за умови виявлення об'єктивних фактів (слідів, наслідків злочину або з'явлення зловмисника із повинною), правоохоронним органом порушується **кримінальна справа**. Порядок порушення та розгляду кримінальних справ визначається **Кримінально-процесуальним кодексом України**.

Після порушення кримінальної справи вона «потрапляє до рук» слідчого (органів внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки, податкової міліції), який і проводить **досудове слідство**.

Слідчий має право:

- самостійно приймати рішення щодо проведення слідства,
- затримувати підозрюваного,
- залучати понять,
- виносити мотивовану постанову про притягнення підозрюваного як обвинуваченого, викликати свідків для допиту,
- проводити очні ставки тощо.

У слідчого існують і обов'язки, наприклад, не розголошувати таємницю слідства, роз'яснювати права потерпілому чи обвинуваченому, додержуватися вимог законодавства при складанні протоколу, завершити досудове слідство протягом двох місяців тощо.

Досудове слідство закінчується складанням обвинувального висновку і передаванням кримінальної справи до суду чи постановою про закриття справи.

Завдання 3. Пригадайте художні твори чи кінофільми, в яких є сюжети, пов'язані зі слідством. Якими якостями має володіти слідчий? Поділіться своїми думками з однокласниками **у загальному колі**.

2. Як проходить розгляд кримінальних справ у суді

Завдання 4. На основі тексту з'ясуйте, чому розгляд кримінальних справ у суді має такі особливості? Чи потрібна, на ваш погляд, така складна процедура?

Серед багатьох визначених законом форм захисту прав людини і громадянина провідне місце посідають **суди** – державні органи, які здійснюють **правосуддя**, розглядаючи адміністративні, кримінальні, цивільні, господарські справи. Рішення суду, згідно з Конституцією України, мають обов'язкову силу. Суди застосовують норми права до конкретної ситуації, відновлюють права громадян, встановлюють права та обов'язки сторін, що перебувають у конфлікті.

Із Конституції України

Стаття 55

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб...

Отримавши від слідчого кримінальну справу, суддя перевіряє, чи вистачає матеріалів для розгляду справи, і лише тоді приймає відповідне рішення. Відбувається **судове слідство** – обговорення справи за участі судді, підсудного, потерпілого, прокурора, захисника, свідків, експертів, а потім – судові дебати. У кримінальному процесі підсудний обов'язково має право на останнє слово, в якому він може дати власну оцінку судовому процесу, висловити своє ставлення до обвинувачення, оцінити власні дії та звернутися до суду з проханнями. Лише після цього виноситься і публічно оголошується іменем України вирок щодо винуватості або невинуватості підсудного.

Кримінальні справи суд розглядає у складі одного або трьох суддів.

3. Якими є права та обов'язки учасників кримінального процесу

Завдання 5. Читаючи текст, складіть перелік прав і обов'язків учасників кримінального процесу.

Від часу, коли щось трапилось, і до часу, коли суд винесе вирок, відбувається багато подій: порушується кримінальна справа, проводиться дізнання і досудове

слідство, суд розглядає справу. Учасниками усіх цих подій є: потерпілий, підозрюваний, обвинувачуваний, підсудний, свідок, прокурор, слідчий, захисник, суддя тощо.

Потерпілий — це людина, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду і яку визнано потерпілою рішенням слідчого, судді тощо. Потерпілий має право давати показання у справі; подавати докази, знайомитися з матеріалами справи, брати участь у судовому розгляді; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, суду тощо. Закон зобов'язує потерпілого давати правдиві показання, з'являтися за викликом до правоохоронних органів, не розголошувати дані досудового слідства.

Людина, яку затримують за підозрою у вчиненні злочину, називається підозрюваним, а після пред'явлення їй обвинувачення — обвинувачуваним.

Підозрюваний має право знати, в чому він підозрюється, давати або відмовитися давати показання; відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання і відводи; вимагати перевірки прокурором правомірності затримання. Під час затримання підозрюваному роз'яснюються його права, про що робиться запис у протоколі. Підозрюваний зобов'язаний з'являтися за викликом слідчого, не відлучатися з місця постійного проживання або тимчасового перебування без дозволу, якщо до нього як запобіжний захід було застосовано підписку про невиїзд або заставу, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку в місцях утримання затриманих.

Обвинувачений має подібні права і обов'язки.

Коли обвинувачений стає підсудним, у нього з'являються права мати захисника чи перебрати захист власних інтересів на себе, просити суд про долучення до справи документів, виклик свідків, призначення експертизи і витребування інших доказів. Він може ставити запитання іншим учасникам судового засідання, брати участь в огляді речових доказів, місця вчинення злочину і документів, звертатися до суду з останнім словом. Він може оскаржити вирок, постанову та ухвалу суду; брати участь у розгляді своєї справи іншим судом. Підсудний зобов'язаний з'являтися за викликом органів розслідування, прокурора і суду; не ухилятися від слідства й суду та виконання вироку; не перешкоджати встановленню істини у кримінальній справі; дотримуватися порядку в судовому засіданні та підкорюватися розпорядженням головуючого.

Розслідуючи справу, слідчий або суддя зазвичай залучає свідків — людей, які були присутні за якоїсь події, пригоди, особисто бачили що-небудь чи обізнані із суттю справи. Свідок зобов'язаний з'явитись у суд, говорити по суті справи, не випускаючи дрібниць і несуттєвих деталей — усе може мати значення, повідомляти лише реальні факти, а не свої версії, думки чи припущення.

Після винесення вироку підсудного називають засудженим або виправданим.

Своє право на захист підозрювані, обвинувачені, підсудні, засуджені можуть реалізувати за допомогою захисника — людини, яка уповноважена здійснювати захист прав і їхніх законних інтересів та надавати юридичну допомогу. Захисниками можуть бути адвокати, близькі родичі, опікуни або піклувальники. Закон не обмежує кількість захисників, які можуть одночасно захищати одного підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Якщо вас викликали на допит:

- з'ясуйте, у ролі кого вас викликали (як свідка, потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого);
- якщо вас допитують як підозрюваного чи обвинуваченого, вимагайте присутності адвоката та не давайте без нього ніяких свідчень;
- уважно слухайте запитання слідчого, якщо вони незрозумілі, перепитуйте;
- відповідайте, зважаючи на свої права;
- пам'ятайте, що ви маєте право не давати свідчень проти себе або щодо своїх близьких родичів (батьків, братів, сестер);
- після закінчення допиту уважно перечитайте протокол, коли щось записано неточно, внесіть виправлення, підпишіть протокол на кожній сторінці, а також біля кожного виправлення (якщо вони вами зроблені);
- у разі вчинення фізичного чи психологічного тиску, негайно звертайтеся до прокурора зі скаргою.

Завдання 6. Працюючи в малих групах, оберіть одну із ситуацій:

- 1) сталося пограбування квартири підлітками; 2) водій наїхав на пішохода під час переходу ним вулиці, і той помер; 3) підлітки побили перехожого. Він потрапив у лікарню зі струсом мозку.

Підготуйте виступ у суді на дві-три хвилини, обравши одну з ролей: свідка, потерпілого, захисника підсудного. Врахуйте:

- якщо ви свідок або потерпілий, то маєте викласти сутність ситуації: де, коли, що відбулося, хто учасники ситуації, якими були їхні дії та наслідки цих дій;
- якщо ви потерпілий, то додайте, якими є ваші інтереси і вимоги зараз, як ви можете їх задовольнити. Аргументуйте свою позицію;
- якщо ви захисник, то, крім викладення вашої версії ситуації, продумайте правові та інші аргументи на захист вашого підсудного.

Будьте якомога конкретнішими, продумайте всі деталі ситуації, враховуючи, що вам можуть ставитися запитання. Представте результати своєї роботи у загальному колі.

Завдання 7. 1) Працюючи в парах, поверніться до фрагмента казки про Алісу. Чи були порушені права учасників судового процесу? Якщо так, то які саме?

- 2) Сформулюйте і запишіть власний висновок про важливість розгляду кримінальних справ у судах.

Словничок до теми: **правосуддя, досудове слідство, судове слідство, кримінальна справа, Кримінально-процесуальний кодекс України, слідчий, суд, суддя**

1. Подумайте і дайте відповідь: хто є учасниками розгляду кримінальної справи в суді? Якими є їхні права і обов'язки? Чим закінчується досудове слідство? Хто його веде? Що таке судовий розгляд справи?

2. Які основні етапи розгляду кримінальної справи ви знаєте? Запишіть їх у зошит.

3. Спитайте у своїх батьків: чи доводилось їм або їхнім знайомим звертатися до суду? В яких саме справах? Яке рішення ухвалив суд?

4. На стінах будинків, де розміщено суди, часто зображують Феміду – Богиню правосуддя із зав'язаними очима й терезами в руках. У стародавніх міфах вона була порадицею Зевса і спостерігала за тим, щоб ані люди, ані боги не порушували законів. Як ви думаєте, чому Богиня правосуддя уявляється саме такою?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ РОЗДІЛ «ТВОЇ ОРІЄНТИРИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ»

Спробуйте виконати комплексні завдання, наведені нижче. Кожне із завдань охоплює матеріал, що дозволяє перевірити засвоєння однієї з тем розділу.

Завдання оцінюватимуться так: перший рівень – 1 бал; другий рівень – 2 бали; третій рівень – 4 бали; четвертий рівень – 5 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете отримати за одне виконане завдання, становить 12.

Завдання 1

Проаналізуйте ситуацію: Двоє підлітків – Петро (17 років) і Олег (15 років) в електричці у присутності пасажирів нецензурно ляялися, зневажливо ставилися до людей, грубо реагували на їхні зауваження. Вийшовши з електрички на станції, вони кілька разів ударили кулаками в груди і по спині громадянина Федорина, який зробив їм зауваження, зняли з нього шапку і закинули на дерево. Незабаром їх затримали працівники міліції, які здійснювали патрулювання у цьому районі. Визначте, хто і як відповідатиме у цьому випадку.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: що таке правопорушення?

Другий рівень: які є ознаки правопорушення у цій ситуації?

Третій рівень: до якого виду правопорушень можна віднести описану ситуацію (нормами якої галузі права регулюється, чи є особливості відповідальності неповнолітніх, які наслідки настають для правопорушників)?

Четвертий рівень: як відповідатимуть підлітки у цьому випадку? Обґрунтуйте свою думку.

Завдання 2

Проаналізуйте ситуацію: 16-річного Івана затримали через підозру в крадіжці майна з торгової палатки. Працівники міліції доставили його у районний відділ, не пояснюючи йому причин затримання.

Порадьте Іванові, що йому робити та як себе вести.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: хто є учасниками ситуації?

Другий рівень: у чому полягає конфлікт та яка галузь права врегульовує цей конфлікт?

Третій рівень: які права і обов'язки сторін конфлікту?

Четвертий рівень: що ви можете порадити Іванові?

Завдання 3

Поверніться до знайомої вам ситуації: Тамара придбала у магазині мисливську рушницю й вирішила випробувати її. Пізно ввечері вона вийшла на ґанок свого будинку й тричі вистрілила у бік садка. Одним із цих пострілів було поранено хлопця, який повертався додому з роботи.

Поясніть, чи підлягає Тамара кримінальній відповідальності.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: яке правопорушення вчинила Тамара?

Другий рівень: яка галузь права врегульовує цю ситуацію і чому?

Третій рівень: що таке склад злочину і чи можна визначити його елементи у наведеній ситуації?

Четвертий рівень: чи підлягає Тамара кримінальній відповідальності і чому?

Завдання 4

Поверніться до знайомої вам ситуації: Мишко і Петрусь (14 років) вирішили покататись на сусідській машині. Вночі вони вийшли на подвір'я, відкрили автомобіль і завели його саморобним ключем. Вони від'їхали від будинку близько двохсот метрів, і машина заглухла. Почувши знайомий шум свого автомобіля, сусід (він не спав через безсоння) вискочив на вулицю і наздогнав хлопців. Поясніть, чи підлягають підлітки кримінальній відповідальності.

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: яке правопорушення вчинили підлітки?

Другий рівень: яка галузь права врегульовує цю ситуацію і чому?

Третій рівень: що таке стадія злочину та на якій стадії злочину перебували підлітки?

Четвертий рівень: чи підлягають Мишко і Петрусь кримінальній відповідальності і чому?

Завдання 5

Проаналізуйте ситуацію: У міжміському автобусі одна з пасажирок повідомила контролера, що в неї щойно витягли гаманця з великою сумою грошей. Контролер викликав міліцію, яка, обшукавши учасників ситуації, вилучила викраденого гаманця у неповнолітнього пасажирки Олега і затримала його. Наступного дня слідчий викликав Олега на допит.

Поясніть, як розвиватиметься ситуація далі.

Що ви можете порадити Олегу і чому?

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: яке правопорушення вчинено і яка галузь права врегульовує цю ситуацію?

Другий рівень: коли порушується кримінальна справа і чи порушено її у цьому випадку?

Третій рівень: на якій стадії перебуває кримінальна ситуація, хто є її учасниками на цій стадії, які їхні права і обов'язки?

Четвертий рівень: як розвиватиметься ситуація? Що ви можете порадити Олегу і чому?

Завдання 6

Проаналізуйте ситуацію: Наталя придбала у магазині пральну машину, яка через місяць зламалась. Магазин відмовив Наталі у гарантійному ремонті та поверненні грошей, бо вона не надала технічного паспорта і чека про придбання цієї машини.

Куди і як має звернутись Наталя, щоб захистити свої інтереси, і чому?

Виконайте завдання, послідовно відповідаючи на запитання:

Перший рівень: у чому полягає конфлікт у цій ситуації?

Другий рівень: яка галузь права врегульовує цю ситуацію?

Третій рівень: хто є учасниками ситуації, які права має Наталя?

Четвертий рівень: куди і як має звернутися Наталя, щоб захистити свої права та інтереси? Чому?

7

Розділ

ТВОЯ ПОДОРОЖ У СВІТ ЮРИДИЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Тема 26. КОЛИ ПОТРІБНА ЮРИДИЧНА ДОПОМОГА

Після засвоєння змісту цієї теми ви зможете:

- описувати юридичні професії та основні вимоги до осіб, які бажають працювати за юридичним фахом;
- аналізувати і розв'язувати ситуації, в яких особа звертається по юридичну допомогу;
- висловлювати власні судження щодо причин популярності юридичних професій у світі.

1. Які юридичні професії існують

Завдання 1. Працюючи в парах, прочитайте фрагмент казки Івана Франка «Старе добро забувається» та дайте відповіді на запитання: до кого по допомогу звертався чоловік? Що спонукало його це зробити? Чи був суд справедливий? До кого б ви порадили звернутися чоловікові у спорі з Вовчиком-братиком?

Одного разу чоловік врятував Вовчика-братика від ловців, заховавши його у мішок. А коли лихо минуло...

«...Чоловік розв'язав мішок і випустив Вовчика-братика на волю.

А той і говорить:

– Ну, чоловіче, тепер я тебе з'їм...

Видить чоловік, що діло погане, і говорить:

– ...Коли суд скаже по-твойому, ... з'їси мене.

Здибають стару Кобилу...

І розповів їй усе, як було. Кобила подумала-подумала та й мовить:

– Вовкова правда, чоловіче! Я жила у господаря двадцять літ, робила на нього із усеї сили, а коли я постарилася і до роботи стала неспосібна, він вигнав мене на голе поле, щоб мене вовки з'їли...

Ідуть-ідуть, надібали старого Пса. Чоловік і до нього обертається зі своїм ділом... Пес подумав-подумав та й відповідає:

– ...Вовкова правда... Служив я господареві двадцять літ, пильнував його дому і худоби, а коли я постарився і голосу у мене не стало, він вигнав мене... і ось тепер я блукаю без захисту...

...Засумував чоловік ще гірше і почав ще раз проситися у Вовка.

– Позволь мені ще одного суду розпитати, а тоді вже роби зо мною, що хочеш, коли старого добра не пам'ятаєш...»

Завдання 2. Працюючи в парах, обговоріть та запишіть у зошит дві ситуації, що потребують звернення до юриста. Визначте, до представника якої юридичної професії ви будете звертатись і чому. Представте класу результати своєї роботи.

Працюючи над пунктом 1, порівняйте свої думки з текстом підручника.

Існують різні професії, пов'язані з правом: юрисконсульт, суддя, адвокат, нотаріус, слідчий, викладач права, прокурор.

Навіть якщо люди обізнані з положеннями законів або знають, як вирішувались ситуації, подібні до їхньої, бажано скористатися знаннями професіоналів, наприклад, щоб скласти позовну заяву в суд. Є й такі ситуації й відносини, розв'язати які без допомоги представника юридичної професії взагалі неможливо – наприклад, при купівлі квартири або автомобіля, складанні заповіту чи реєстрації підприємства.

Будь-яка юридична професія потребує, щоб людина відповідала вимогам, які висуваються до неї положеннями законодавства.

Із Закону України «Про прокуратуру»

Стаття 46

Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року...

Із Закону України «Про адвокатуру»

Стаття 2

Адвокатом може бути особа, яка має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни, стаж роботи у галузі права не менше двох років, володіє державною мовою, склала кваліфікаційні іспити, одержала в Україні свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката...

Із Закону України «Про нотаріат»

Стаття 3

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців в державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість...

2. Коли і як звертаємося до юриста

Якщо ви звернулись по юридичну допомогу, то юрист може: пояснити вам ваші права; запропонувати план дій; розповісти про їхні можливі наслідки, допомогти скласти документи; виступити від вашого імені в суді; на переговорах тощо. Як правило, юристи є фахівцями в конкретних галузях права, тому перед початком консультації необхідно обов'язково з'ясувати, чи є ця людина фахівцем у галузі права, до якої належить ваша проблема.

Завдання 3. Працюючи в малих групах, обговоріть ситуації й визначте, до якого саме юриста і для чого слід звернутися у кожній із них.

- 1) Павло купує гараж у Сидора.
- 2) Карина вирішила заснувати приватне ательє з пошиття та лагодження жіночого одягу.
- 3) Сім'я Коваленків бажає усиновити хлопчика з дитячого будинку.
- 4) Яків має намір працевлаштуватися в Іспанії за контрактом з українсько-іспанською фірмою.
- 5) Тамара стала свідком нічної аварії, наслідком якої було пошкодження автомобілем вітрини універсального магазину.
- 6) Сергія затримано у підозрі вчинення крадіжки з проникненням у житло.
- 7) Нінель прочитала у газеті статтю, в якій автор подав неправдиву інформацію про діяльність громадської організації, яку вона очолює.

Коли ви потребуєте юридичної допомоги, звертайтеся:

- до адвоката або правозахисника, якщо потрібний захист у судовій справі або допомога у складанні позовної заяви в суд;
- до нотаріуса, якщо мова йде про оформлення документів, які мають бути юридично завіреними (купівля, продаж, успадкування тощо);
- до судді, коли потрібен судовий розгляд справи;
- до юриста-науковця, коли потрібні теоретичні обґрунтування з проблем права.

Завдання 4. Продовжуючи працювати в **малих групах** методом «акваріум», обговоріть, в яких ситуаціях потрібна допомога юриста, а в яких – ні. Визначте також, до кого саме слід звертатися у кожному з наведених випадків.

- 1) Ви попросили в друга скутер на короткий час без офіційного оформлення. Однак за день він повідомив у міліцію, що скутер украдено.
- 2) Ви разом з батьками купили у магазині музичний центр. Через місяць виявилось, що колонки несправні. При спробі повернути музичний центр до магазину, продавець відмовився повернути гроші чи замінити товар.
- 3) Ваші батьки вирішили продати старе авто і купити нове.
- 4) Ваших друзів затримано під час крадіжки товарів з магазину. Вони стверджують, що ви є співучасником у вчиненому.
- 5) Ваша сестра вирішила влаштуватися на роботу. Однак роботодавець їй відмовив, пояснивши, що вона як молода дівчина з цією роботою не впорається.

6) Ваша бабуся бажає, щоб її заощадження на банківському рахунку після її смерті перейшли на банківський рахунок дитячої лікарні, в якій вона 39 років працювала медсестрою.

7) Ваші сусіди – Роман та Марія, які мають неповнолітніх дітей, розлучаються.

Якщо вам треба звернутись до юриста:

- домовтесь про зустріч заздалегідь;
- підготуйтеся до зустрічі: зберіть усі необхідні документи, пригадайте важливі факти.

Під час зустрічі:

- представтеся, запитайте ім'я та по батькові юриста;
- коротко викладіть суть своєї проблеми (два–три речення), з'ясуйте, чи є в юриста досвід вирішення саме таких проблем. Якщо ні або досвід невеликий, краще звернутися до іншого фахівця. Запитайте, чи не може він рекомендувати вам фахівця саме з такого питання;
- якщо юрист погодиться допомагати вам у вирішенні вашої проблеми і його послуги є платними, запитайте, скільки це коштуватиме;
- якщо справа довга і складна, укладіть з юристом письмовий договір про надання юридичних послуг;
- якщо ви дійшли згоди, складіть разом з юристом план дій. Запитуйте про все ґрунтовно. Пам'ятайте: усі рішення ухвалює клієнт.

Завдання 5. 1) Поверніться до казки Івана Франка і подумайте, що тепер ви порадили б чоловікові, щоб відстояти правду?

2) Сформулюйте та запишіть власний висновок щодо причин популярності юридичних професій у світі.

Словничок до теми: **адвокат, нотаріус, прокурор, юрисконсульт**

1. Подумайте і дайте відповідь: які професії, що потребують юридичної освіти, ви можете назвати? У яких справах до представників якої професії слід звертатись?

2. Проведіть міні-дослідження «В яких навчальних закладах мого регіону можна здобути юридичну спеціальність».

3. По дорозі додому уважно роздивіться, де саме є найближчі до вашого будинку нотаріальні контори, управління внутрішніх справ, юридичні консультації, прокуратура тощо. Занотуйте у свій зошит.

4. Дізнайтесь у батьків, інших дорослих членів родини, чи доводилось їм звертатись по юридичну консультацію. Якщо в сімейному архіві зберігаються відповідні документи, попросіть батьків показати вам їх. Уважно розгляньте ці документи на предмет інформації, яку вони містять.

5. Прочитайте та обговоріть разом з батьками вміщені у темі поради.

Узагальнення до курсу

ЧИ Є ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ ЗАПОРУКОЮ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ

Завдання 1. Працюючи у трьох (шести) малих групах, виконайте завдання: група 1(4) – перегляньте фрагменти казок у підручнику до вступу, тем розділів 1, 2; група 2(5) – до тем розділів 3, 4; група 3(6) – до тем розділів 5, 6 і визначте:

Яких галузей права торкається та чи та ситуація?

Якими нормами права врегульовується?

Якщо згадується про представників юридичних професій, то яких?

Якби герої казки були громадянами України сьогодні, які поради ви могли б їм дати в цій ситуації?

Представте свої результати класу.

Завдання 2. Дайте відповіді на запитання, на які ви відповідали на початку навчального року. Обирайте відповідь «так» чи «ні», а там, де стоять цифри, позначте одну з них (врахуйте, що 1 – це «ніколи», 2 – «інколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»).

Не витрачайте багато часу на обмірковування!

Яку роль відіграють правила в моєму житті?

Я розумію, навіщо в житті потрібні правила	так / ні
Я дотримуюсь правил поведінки в школі, сім'ї, на вулиці	1 2 3 4 5

Що я знаю про право і закони?

Я можу назвати щонайменше 3 галузі права	так / ні
Я можу пояснити, яку роль відіграє право в моєму житті	так / ні
Я розумію, чим закони відрізняються від правил	так / ні
Я цікавлюся діяльністю Верховної Ради щодо ухвалення нових законів	1 2 3 4 5

Чи розумію я, що таке правопорушення?

Моя поведінка є правомірною	1 2 3 4 5
Я стикався/стикалась у своєму житті з правопорушеннями	так / ні
Я можу пояснити, коли і як людина відповідає за правопорушення	так / ні

Як я ставлюсь до прав і свобод людини і громадянина?

Я можу пояснити, що означає словосполучення «права і свободи людини»	так / ні
Я реалізую свої конституційні права як громадянин/громадянка України	1 2 3 4 5
Я поважаю права і свободи інших людей	так / ні
Я можу назвати два міжнародні документи про права і свободи людини	так / ні

Що для мене означає бути громадянином?

Я можу пояснити, що означає бути громадянином України	так / ні
Я відчуваю себе громадянином/громадянкою України	1 2 3 4 5

Я виконую обов'язки громадянина України	1 2 3 4 5
Мої батьки беруть участь у житті держави	1 2 3 4 5
Я беру участь у діяльності органів шкільного самоврядування	1 2 3 4 5

Як стосується мене цивільне право?

Я є власником/власницею майна	так / ні
Я можу розпоряджатись майном моєї сім'ї	1 2 3 4 5
Я можу пояснити, які цивільно-правові договори можуть укласти неповнолітні	так / ні
Я можу започаткувати свою власну справу й отримувати прибуток	так / ні

Чи обізнаний я споживач?

Я виконую роль споживача	1 2 3 4 5
Я захищаю свої права споживача у разі порушення	1 2 3 4 5

Що мені відомо з сімейного права?

Мої батьки щодо мене дотримуються норм сімейного права	1 2 3 4 5
Я виконую свої обов'язки щодо моїх батьків відповідно до положень сімейного законодавства	1 2 3 4 5

Як захищає закон мої права у трудових відносинах?

Я маю право на працю відповідно до закону	так / ні
Я маю право на оплату праці, якщо я працюю	так / ні
Я можу пояснити, як закон захищає права неповнолітніх у трудових відносинах	так / ні

Наскільки я орієнтуюсь в адміністративному та кримінальному праві?

Я можу відрізнити адміністративний проступок від злочину	так / ні
Я можу пояснити, чому злочин небезпечний для суспільства	так / ні
Я поведусь так, щоб не стати жертвою злочину	1 2 3 4 5
Я можу назвати три види злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років	так / ні

Хто захищає мої права?

Я звертаюсь до працівників правоохоронних органів по допомогу у складних ситуаціях мого життя	1 2 3 4 5
Я можу пояснити, для чого існують суди в Україні	так / ні
Я цікавлюся діяльністю людей юридичних професій	1 2 3 4 5

Завдання 3. Після завершення індивідуальної роботи **обговоріть у загальному колі:** які думки та почуття викликала у вас ця робота? Чи змінилося ваше розуміння ролі права в житті? Як саме? Які питання тепер виявились для вас легкими, які залишились важкими і незрозумілими?

Чому? Порівняйте ваші відповіді з відповідями на початку курсу. Як ви думаєте, чи вдалося вам досягти мети вивчення цього курсу? Що вам вдалося дізнатися, чого навчитися за цей рік?

Завдання 4. Осмисліть ваші враження від курсу і напишіть есе на тему: «Чи є правова обізнаність запорукою життєвого успіху».

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН

10 грудня 1948 року

(Скорочено)

Стаття 1. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість.

Стаття 4. Ніхто не повинен утримуватися в рабстві або у підневільному стані.

Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур, жорстокого, нелюдського поводження і покарання, що принижують його гідність.

Стаття 6. Кожна людина має право на визнання перед законом.

Стаття 7. Всі люди рівні перед законом і мають право на рівний їх захист законом.

Стаття 8. Кожна людина має право в разі порушення її основних прав на ефективне поновлення у правах судами.

Стаття 9. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10. Кожна людина для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право, щоб її справа була розглянута публічно із дотриманням усіх вимог справедливості незалежним та неупередженим судом.

Стаття 11. Кожна людина має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом публічного судового розгляду.

Стаття 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість його житла, таємницю його кореспонденції.

Стаття 13. Кожна людина має право вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у межах будь-якої держави.

Стаття 14. Кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Стаття 15. Кожна людина має право на громадянство.

Стаття 16. Чоловіки і жінки мають право одружуватися і засновувати сім'ю.

Стаття 17. Кожна людина має право володіти майном.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення.

Стаття 20. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань.

Стаття 21. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною.

Стаття 22. Кожна людина має право на соціальне забезпечення.

Стаття 23. Кожна людина має право на працю.

Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок та дозвілля.

Стаття 25. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту.

Стаття 26. Кожна людина має право на освіту.

Стаття 27. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства.

Стаття 28. Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29. Кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Стаття 30. Не може бути надано будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або чинити дії, спрямовані на ліквідацію прав і свобод, викладених у цій Декларації.

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ

Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року

Набула чинності для України з 27 вересня 1991 року

(Скорочено)

Стаття 1. Дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку.

Стаття 2. Повага та забезпечення за кожною дитиною всіх прав, без будь-якої дискримінації.

Стаття 3. Забезпечення дитині захисту та піклування, які необхідні для її благополуччя.

Стаття 4. Держави-сторони вживають всіх необхідних заходів щодо здійснення прав дитини.

Стаття 5. Держави-сторони поважають відповідальність, права та обов'язки батьків, що за законом відповідають за дитину.

Стаття 6. Кожна дитина має невід'ємне право на життя.

Стаття 7. Кожна дитина має право на ім'я і набуття громадянства.

Стаття 8. Кожна дитина має право на збереження індивідуальності.

Стаття 9. Кожна дитина має право не розлучатися з батьками.

Стаття 10. Дитина, батьки якої проживають у різних державах, має право підтримувати стосунки і контакти з обома батьками.

Стаття 11. Держави-сторони вживають заходів щодо боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону.

Стаття 12. Кожна дитина має право вільно висловлювати свої погляди.

Стаття 13. Кожна дитина має право вільно висловлювати свої думки, одержувати та передавати інформацію на свій вибір.

Стаття 14. Кожна дитина має право на свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 15. Кожна дитина має право на свободу асоціацій і свободу мирних зборів.

Стаття 16. Кожна дитина має право на захист від втручання в особисте та сімейне життя.

Стаття 17. Кожна дитина має право на доступ до інформації.

Стаття 18. Загальна та однакова відповідальність обох батьків за виховання і розвиток дитини.

Стаття 19. Захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства.

Стаття 20. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, має право на особливий захист та допомогу, що надається державою.

Стаття 21. Держави-сторони дозволяють існування системи усиновлення.

Стаття 22. Забезпечення дитині права одержати статус біженця.

Стаття 23. Право неповнолітньої дитини в розумовому або фізичному відношенні на особливе піклування.

Стаття 24. Кожна дитина має право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я.

Стаття 25. Кожна дитина має право на піклування.

Стаття 26. Кожна дитина має право користуватися благами соціального забезпечення.

Стаття 27. Кожна дитина має право на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, морального та соціального розвитку дитини.

Стаття 28. Кожна дитина має право на освіту.

Стаття 29. Освіта дитини має бути спрямована на розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі; на підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві.

Стаття 30. Кожна дитина має право користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію, виконувати обряди, користуватися рідною мовою.

Стаття 31. Кожна дитина має право на відпочинок і дозвілля.

Стаття 32. Кожна дитина має право на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи.

Стаття 33. Кожна дитина має право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами.

Стаття 34. Кожна дитина має право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації.

Стаття 35. Держави-сторони вживають заходи щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди.

Стаття 36. Кожна дитина має право на захист від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди добробуту дитини.

Стаття 37. Жодна дитина не повинна піддаватися катуванням та іншим жорстоким, нелюдським видам поводження чи покарання.

Стаття 38. Захист дитини у випадку збройного конфлікту.

Стаття 39. Заходи для сприяння фізичному та психологічному відновленню дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації, зловживань, катувань.

Стаття 40. Особлива турбота дитині, що перебуває у конфлікті з законом.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Розділ II

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (Скорочено)

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір.

Стаття 35. Кожний має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Стаття 53. Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, члена сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

«Ажурна пилка»

Метод дає можливість вам працювати разом, щоб вивчити значну кількість інформації за короткий проміжок часу, а також заохочує вас допомагати одне одному вчитися навчаючи. Під час роботи за допомогою методу «ажурна пилка» ви маєте бути готовими працювати в різних групах.

Спочатку ви будете працювати в «домашній» групі. Потім в іншій групі ви будете виступати в ролі «експертів» з питання, над яким ви працювали в «домашній» групі та отримувати інформацію від представників інших груп. Пізніше ви повернетесь у свою «домашню» групу для того, щоб поділитися новою інформацією, яку вам надали учасники та учасниці інших груп.

«Домашні» групи. Кожна група отримує завдання, вивчає його та обговорює свій матеріал.

Бажано обрати в групі головуючого, особу, яка стежить за часом та особою, яка ставить питання, аби переконатися, що кожний член групи розуміє зміст матеріалу, який вивчається.

«Експертні» групи. Після того, як вчитель об'єднав вас у нові групи, ви стаєте експертами з тієї теми, що вивчалася в вашій «домашній» групі.

По черзі кожний член групи намагається за визначений учителем час якісно і в повному обсязі донести інформацію членам інших груп та сприйняти нову інформацію від представників цих груп.

«Домашні» групи. Ви повертаєтесь «додому», де маєте поділитися інформацією з членами своєї «домашньої» групи про нову інформацію, яку ви отримали від представників інших груп.

Таким чином, за допомогою методу «ажурна пилка» за короткий проміжок часу можна отримати велику кількість інформації.

«Акваріум»

Такий вид діяльності на уроці допоможе вам удосконалити ваші навички роботи у малих групах.

Після того, як учитель об'єднав вас у дві–чотири групи і запропонував вам завдання та надав необхідну інформацію, одна з груп сідає в центр класу (або на початку середнього ряду в класі, де стоять парти) й утворює своє маленьке коло.

Учні цієї групи починають обговорювати запропоновану вчителем проблему. Групі, що працює, для виконання завдання необхідно:

прочитати вголос ситуацію;

обговорити її в групі, використовуючи метод дискусії;

дійти до спільного рішення за 3–5 хвилин.

Усі інші учні класу мають тільки слухати, не втручаючись у хід обговорення, спостерігати, чи відбувається дискусія за визначеними правилами дискусії. Після закінчення відведеного часу група займає свої місця, а в класі обговорюють таке:

чи погоджуєтесь ви з думкою групи?

чи була ця думка достатньо аргументована, доведена?

який з аргументів ви вважаєте найпереконливішим?

Після цього місце в «акваріумі» займає інша група та обговорює наступну ситуацію.

Усі групи по черзі мають побувати в «акваріумі», після чого діяльність кожної з них має бути обговорена класом.

Аналіз правової ситуації

Однією з форм роботи на уроках є аналіз правової ситуації. У процесі аналізу обговорюйте такі моменти:

факти: що відбулося? Хто є учасниками ситуації? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які є другорядними?

проблеми: якими є інтереси сторін? У чому полягає конфлікт? Яке питання необхідно вирішити для розв'язання ситуації? Якими нормами закону регулюється ситуація?

аргументи: якими є ваші аргументи (зокрема положення законодавства) на захист інтересів кожної із сторін ситуації?

рішення: хто має вирішувати ситуацію? Яким може бути рішення щодо цієї ситуації? Чому ви так думаєте? Якими можуть бути його наслідки? Які ще способи розв'язання ситуації ви можете запропонувати її учасникам?

«Два, чотири, всі разом»

Метод дає можливість обговорити кілька ідей, положень, що виникли в процесі індивідуальної роботи, і дійти спільної думки всього класу щодо них.

Оберіть чи сформулюйте у процесі індивідуальної роботи питання чи положення, ідеї для обговорення, дискусії або аналізу гіпотетичної ситуації. У кожного і кожної з вас має бути 2–3 власні ідеї щодо теми, яку ви обговорюватимете з іншими.

Об'єднайтеся у пари і обговоріть свої ідеї одне з одним. Визначте час на висловлення кожного в парі і спільне обговорення. В результаті роботи в парі ви маєте обрати спільним рішенням 2–3 тепер СПІЛЬНИХ для вас ідей чи положення. Пам'ятайте, що пари обов'язково мають досягти ЗГОДИ (консенсусу) щодо відповіді або рішення.

Об'єднайте пари в четвірки і обговоріть попередньо досягнені рішення щодо поставленої проблеми вже у четвірках. Як і в парах, прийняття спільного рішення обов'язкове. Ви маєте знов обрати 2–3 ідеї чи положення, з якими погоджуються вже всі четверо.

Залежно від кількості учнів у класі можна об'єднати четвірки в більші групи по вісім учнів.

По завершенні групової роботи кожна четвірка (вісімка) презентує свої ідеї класу. Складіть під час цієї презентації загальний перелік ідей чи положень на великому аркуші паперу або дошці. Можна перейти до колективного обговорення проблеми. Якщо необхідне прийняття єдиного рішення – проголосуйте його або застосуйте іншу демократичну процедуру.

Дискусія

Дискусія дає прекрасну нагоду виявити різні позиції з певної проблеми або з суперечливого питання. Для того щоб дискусія була відвертою, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги.

Слід дотримуватись таких правил культури ведення дискусії:

- говоріть по черзі, а не всі одночасно;
- не перебивайте того, хто говорить;

www.4book.org

- критикуйте ідеї, а не особу, яка їх висловила;
- поважайте всі висловлені думки (точки зору);
- не смійтеся, коли хтось говорить, за винятком, якщо хтось жартує;
- не змінюйте тему дискусії;
- намагайтеся заохочувати до участі у дискусії інших.

У своєму класі ви можете доповнити ці правила, прийняти їх після обговорення та дотримуватися під час проведення дискусій.

Есе

Це різновид письмової роботи, в якому треба викласти та аргументувати власну позицію із суперечливого питання. Якщо ви маєте написати есе, то дотримуйтеся такої структури:

запишіть тему есе (або проблему, запитання, на яке ви відповідатимете чи з якого визначатимете свою позицію);

викладіть аргументи «за»:

- а)
- б)
- в) ... ;

викладіть аргументи «проти»:

- а)
- б)
- в) ... ;

висловіть своє ставлення до проблеми у вигляді зрозумілого абзацу;

продовжуйте писати есе (відповідь на питання), поки є місце на одному аркуші.

Пишіть розбірливо, розділяйте текст на абзаци. Пам'ятайте, що ви обмежені в обсязі простором цього аркуша, тому плануйте зміст заздалегідь.

«Навчаючи – вчусь»

Цей метод дає вам можливість брати участь у навчанні та передаванні своїх знань однокласникам під час уроку. Ваша робота буде організована так:

після того, як учитель назвав тему та мету уроку, роздав картки із завданням, вам слід ознайомитися з інформацією, що міститься на вашій картці;

якщо вам щось незрозуміло, зверніться до вчителя та з'ясуйте, чи правильно ви розуміли інформацію;

ви маєте ознайомити зі своєю інформацією однокласників у доступній формі;

ви повинні говорити лише з однією особою, оскільки ваше завдання полягає в тому, щоб поділитися своєю інформацією з іншим учнем і самому дізнатися певну інформацію від нього;

після того, як кожен учень поділився та отримав інформацію, він має розповісти класу, про що дізнався від інших.

Імітація судового розгляду справи

Якщо мова йде про імітацію розгляду цивільної справи, вона має в загальних рисах відповідати чинній процедурі і містити такі етапи:

Суддя викладає суть справи.

Слово має сторона, що подала позовну заяву (позивач) з аргументами щодо її задоволення. Аргументи подає позивач чи його захисник.

Суддя ставить питання. Сторона, до якої звернуто позов (відповідач), теж може поставити запитання.

Відповідач (або його захисник) наводить аргументи на захист своїх інтересів.

Суддя ставить запитання відповідачеві. Сторона позивача теж може поставити запитання.

Суддя виносить рішення та оголошує його.

Після ухвалення рішення судом видається ордер судовому виконавцеві, який забезпечує виконання рішення суду.

«Коло ідей»

Цей метод є ефективним для вирішення гострих суперечливих питань і корисним для створення списку ідей.

Метою методу є залучення всіх учнів у дискусію. Він дозволяє уникнути ситуації, коли перша група, що виступає, подає всю інформацію щодо проблеми. Робота має бути організована у такий спосіб:

учитель висуває дискусійне питання та пропонує його обговорити в кожній групі;

після того, як вичерпався час на обговорення, кожна група представляє лише один аспект обговорюваного питання;

групи висловлюються по черзі, доки не будуть вичерпані усі відповіді;

під час обговорення теми на дошці складається список запропонованих ідей.

Обговорення у загальному колі

Обговорення є прекрасною нагодою виявити позиції з певної проблеми або з суперечливого питання. Для того, щоб воно було відвертим, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги. Тому вам бажано знати правила проведення такого обговорення і дотримуватись їх. Насамперед треба говорити по черзі, а не одночасно і не перебивати того, хто говорить. Для встановлення черги, як правило, піднімають руку або використовують уявний мікрофон.

Дуже важливо слухати всіх, хто говорить, і не повторювати думки, ідеї, які вже висловлені. Якщо ви бажаєте приєднатись до думки, що вже лунала, чітко скажіть про це й аргументуйте свою позицію новим прикладом чи фактом. Будьте лаконічними і будуйте висловлювання логічно. Ставтеся з повагою до думок і висловлювань усіх учасників обговорення.

Намагайтеся заохочувати до участі в обговоренні якомога більше учнів.

Якщо ваша позиція вже висловлена й аргументована, утримайтеся від участі в обговоренні до наступного разу.

«Прес»

Метод «прес» використовується у випадках, коли виникають суперечливі питання і вам необхідно зайняти й чітко аргументувати визначену позицію з обговорюваної проблеми, переконати інших у своїй правоті. Метод дає можливість навчитися формулювати та висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано, у чіткій та стислій формі, впливати на думку співрозмовників.

Щоб бути чітким та переконливим, ваше висловлювання мусить мати таку структуру та етапи:

позиція: почніть зі слів «Я вважаю, що ...» і висловіть свою думку, проясніть, у чому полягає ваша точка зору;

обґрунтування: починаючи словами «... тому, що ...», наведіть причину появи цієї думки, тобто поясніть, на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції;

приклад: продовжуйте висловлювання словом «... наприклад ...» та наведіть факти, дані, що підтверджують вашу позицію;

висновки: закінчіть висловлювання «Отже (тому), я вважаю ...» й узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити (це своєрідний заклик прийняти вашу позицію).

У ваших виступах, якщо це можливо, використовуйте:

думку експертів;

статистичні та наукові дані;

закони України;

інші допоміжні матеріали (речові докази, газетні статті, думки інших учнів тощо).

Розігрування правової ситуації по ролях

Мета розігрування правової ситуації по ролях — визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри.

Рольова гра імітує реальність ролей, які вам дісталися, та дає можливість діяти «як насправді». Ви можете розігравати свої власні ситуації, в яких ви вже побували. Це допомагає навчатися через досвід та почуття.

Якщо ви берете участь у рольовій ситуації, ви маєте:

— чітко дотримуватися своєї ролі;

— намагатися слухати партнерів та вчителя;

— не коментувати діяльність інших, будучи у ролі;

— намагатися поставитися до своєї ролі як до реальної життєвої ситуації, в яку ви потрапили;

— вийти з ролі по закінченні сценки;

— брати участь в аналізі зіграної ролі.

Робота в малих групах

Робота в малих групах дає змогу вам набути навичок, які необхідні людині для спілкування та співпраці (співробітництва).

Після того, як учитель об'єднав вас у малі групи і ви отримали завдання, ваша група за короткий час (3–5 хвилин) повинна виконати це завдання й представити результати роботи класу.

Слід дотримуватись таких правил роботи в малих групах:

1. Швидко розподіліть ролі в групі:

спікер (керівник групи):

— зачитує завдання групи;

— організовує порядок виконання;

— пропонує учасникам групи висловитись по черзі;

— заохочує групу до роботи;

— підводить підсумки роботи;

— за згодою групи визначає доповідача.

секретар:

— коротко і розбірливо записує результати роботи своєї групи;

— має бути готовим висловити думку групи при підбитті підсумків або допомогти доповідачеві.

посередник: стежить за часом; заохочує групу до роботи.

доповідач: чітко висловлює думку групи; доповідає про результати роботи групи.

2. Починайте висловлюватись спочатку за бажанням, а потім по черзі.
3. Дотримуйтесь одного з правил активного слухання – не перебивайте одне одного.
4. Обговорюйте ідеї, а не учнів, які висловили цю ідею.
5. Утримуйтесь від оцінок та образ учасників групи.
6. Намагайтесь у групі дійти спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка і вона має право на існування.

Робота в парах

Робота в парах є різновидом роботи в малих групах – вона допомагає набутти навичок співробітництва, оволодіти уміньми висловлюватись та активно слухати.

Організуйте свою роботу так:

- прочитайте надане завдання та інформацію щодо його виконання;
- визначте, хто буде говорити першим;
- висловлюйте свої думки і погляди на проблему по черзі;
- дійдіть спільної думки;
- визначте, хто буде представляти результати роботи класу, і підготуйтеся до її представлення.

Для ефективного спілкування в парах необхідно враховувати кілька моментів. Зверніть увагу на:

- мову тіла: сідайте обличчям до того, з ким говорите, нахилийтеся вперед, встановіть контакт очима;
  - звуки та жести заохочення: кивок головою, доброзичлива посмішка, слова «так-так», що допоможе партнеру говорити;
  - ставте уточнювальні запитання (ті, що допоможуть прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, що вже відомо: «Ти справді маєш на увазі, що ...?», «Чи правильно я зрозуміла, що...?»);
  - говоріть чітко, по суті справи, наводьте приклади і пояснюйте свої думки.
- Під час активного слухання **не слід**:
- давати поради;
  - змінювати тему розмови;
  - оцінювати людину, яка говорить;
  - перебивати;
  - розповідати про власний досвід.

«Уявний мікрофон»

«Уявний мікрофон» дає можливість кожному учневі відповісти на запитання або висловити свою думку чи позицію. Правила роботи за цим методом такі:

- говорити має той, у кого «уявний мікрофон»;
- відповіді не коментувати й не оцінювати;
- коли хтось висловлюється, інші не мають права перебивати, щось казати, викрикувати з місця.

Адвокат — професійний юрист, покликаний своєю діяльністю, відповідно до Конституції та законів України, сприяти захисту прав і свобод, представляти інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм юридичну допомогу

Адміністративна відповідальність — різновид юридичної відповідальності у вигляді специфічної форми реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженими органами державної влади або їх посадовими особами адміністративного стягнення, передбаченого Кодексом України про адміністративні правопорушення

Адміністративне право — галузь права, що є сукупністю юридичних норм, які регулюють відносини управлінського характеру переважно у сфері державного управління в процесі здійснення завдань і функцій виконавчої влади, а також внутрішньоорганізаційної діяльності інших державних органів та громадських організацій під час виконання ними делегованих повноважень і функцій виконавчої влади

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність

Адміністративне стягнення — санкція, примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок), з метою забезпечення виконання загальнообов'язкових правил, покарання та виховання правопорушника, запобігання новим правопорушенням

Аліменти — грошове утримання в розмірі, встановленому законом, яке у визначених законом випадках одні особи зобов'язані надавати іншим у зв'язку з існуючими між ними шлюбними та родинними відносинами

Апатриди — особи, які не мають громадянства жодної держави

Біпатриди — особи, які мають громадянство двох і більше держав

Виконавець — суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги

Вина — психічне ставлення особи до здійснюваних нею протиправних діянь та їх наслідків; виступає у формі умислу і необережності

Виробник — суб'єкт господарювання, який: виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та/або на упаковці чи супровідних документах, що разом з товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання; або імпортує товар

Відповідач — у цивільному судочинстві сторона, якій пред'явлено позов

Власник — фізична або юридична особа, якій належить у межах, визначених законом, право володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності

Володіння — фактичне, законне або протиправне, перебування майна у конкретній фізичній чи юридичній особі (фактичне утримання речі)

Галузь права — сукупність норм права, які є відособленою частиною системи права і регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання

Громадська організація — об'єднання громадян, утворене для задоволення та захисту законних соціальних, економічних, національно-культурних, вікових, творчих, спортивних, фінансових та інших спільних інтересів

Громадські слухання — частина процедури громадського обговорення, що проводиться в очній формі і є одним із механізмів узгодження інтересів різних груп населення, що виявляють зацікавленість в обговоренні питання, винесеного на громадське обговорення

Громадянин — фізична особа, яка належить до громадянства певної держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави

Громадянство — постійний правовий зв'язок між фізичною особою і державою, який виявляється в їх взаємних правах, обов'язках та відповідальності

Джерела права — початкова форма правових норм, спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує загальну обов'язковість останніх

Дисциплінарна відповідальність — правова форма впливу на порушника трудової дисципліни

Дитячі організації — об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства

Договір — взаємна угода, що виникає внаслідок волевиявлення двох або більше сторін, про встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин

Досудове слідство — форма досудового розслідування, яка полягає у виконанні органом досудового слідства (слідчим) у порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України, слідчих дій, спрямованих на збирання, дослідження, оцінку, перевірку і використання доказів у кримінальній справі, викриття осіб, які вчинили злочин, вжиття всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявлення обставин, як таких, що викривають, так і тих, що виправдовують обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність

Експлуатація праці людини — привласнення матеріальних результатів (продуктів) праці людини (доходу у вигляді матеріальних благ, а саме прибутку як різниці між доходами і виробничими витратами) власником засобів виробництва

Закінчений злочин — діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України

Закон — нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті

Заробітна плата — винагорода або заробіток, що можуть бути обчислені в грошах і встановлені угодою або законодавством, які роботодавець повинен сплатити з огляду на письмовий або усний договір про найм працівникові за виконану працю

Злочин — передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність)

Іноземці — особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України

Кодекс — зведений закон, який об'єднує норми права, що стосуються певної сфери відносин у суспільстві

Кодекс законів про працю України — систематизований збір норм, яким регулюються всі трудові відносини

Комендантська година — захід адміністративно-правового режиму, що полягає у забороні перебування на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи в установлені години доби

Конституційні обов'язки — закріплені Конституцією України та гарантовані відповідним механізмом держави необхідні і безумовні для виконання дії людини

Конституційні права і свободи — основні права і свободи людини і громадянина, закріплені безпосередньо в Конституції держави

Конституція — Основний закон держави, єдиний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини; закріплює засади суспільного і державного ладу, правовий статус людини і громадянина, основні принципи організації та діяльності державного апарату, місцевого самоврядування; є політичною і юридичною базою всієї системи чинного законодавства

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, основним змістом якої є покладення на винного примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду особи, а також, у разі призначення, понести передбачене кримінальним законом покарання

Кримінальна справа — у широкому значенні — фіксація діяльності органу дізнання, слідчого, прокурора і суду для збирання, дослідження й оцінювання доказів у встановленому законом порядку у відповідних документах; у вузькому значенні — сукупність зібраних і відповідним чином упорядкованих документів, які фіксують факт, зміст і результати провадження слідчих і судових дій, а також усі обставини, які стосуються даного провадження та мають значення для справи

Кримінальне право — галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть застосовуватися до осіб, котрі їх вчинили

Кримінальний кодекс України — систематизований законодавчий акт, який визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання застосовуються до осіб, котрі їх вчинили. Складається із Загальної й Особливої частин

Кримінально-процесуальний кодекс України — законодавчий акт, в якому систематизовано норми, що регулюють порядок порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ та виконання вироку

Майнові права — суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також із тими матеріальними вимогами, які виникають з приводу розподілу та обміну майна

Міліція — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань

Міське самоврядування — право територіальних громад самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України

Молодіжні організації — об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів

Незакінчений злочин — готування (підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод тощо) та замах на злочин (вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України)

Норма права — офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою, охороняється нею від порушень, направлене на регулювання найбільш важливих суспільних відносин і охорону соціальних цінностей через встановлення юридичних прав і обов'язків суб'єктів права

Нотаріус — юрист, в обов'язки якого входить посвідчення безперечних прав і фактів, засвідчення документів та виконання інших нотаріальних дій, спрямованих на юридичне закріплення цивільних прав і попередження їх можливого порушення

Опіка і піклування — засоби захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування (опіка — діти до 14 років, піклування — 14–18 років), а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними (опіка) чи обмежено дієздатними (піклування)

Органи опіки і піклування — районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад, які відповідно до законодавства проводять діяльність з надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових та житлових прав дітей

Особисті немайнові права — цивільні права особи, об'єктом яких є блага, що позбавлені майнового змісту, проте нерозривно пов'язані з суб'єктом права, визнані державою та потребують правової охорони

Підзаконний акт — офіційний документ, прийнятий компетентним органом державної влади чи уповноваженим державою іншим суб'єктом на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання

Підприємницька діяльність — самостійна, на власний ризик, постійна діяльність щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, продажу товарів, передання майна у користування з метою одержання прибутку

Позбавлення батьківських прав — крайній засіб сімейно-правового характеру, який застосовується за рішенням суду до батьків, що не забезпечують належного виховання своїх дітей

Позивач — фізична або юридична особа, учасник цивільного або кримінального процесу, який пред'являє через суд до відповідача позов по спрах, що виникають у цивільних, сімейних, трудових правовідносинах, якщо хоча б однією із сторін у спорі є громадянин, або позов до обвинуваченого чи осіб, які несуть майнову відповідальність за дії обвинуваченого, про відшкодування шкоди (збитків), заподіяних злочином

Позов — звернення заінтересованої або іншої уповноваженої на те особи до суду з проханням про розгляд спору і захист суб'єктивних прав

Покарання — захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого

Політична партія — зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах

Права дитини — комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до повноліття

Права і свободи людини — визнані міжнародним співтовариством особисті цінності людини у її відносинах з іншими людьми і державою

Правило — староруський синонім слова «руль»; умова, котра має обов'язково виконуватися всіма учасниками конкретної дії (гри, правопису, судового процесу тощо); закономірність, стійкий систематизований взаємозв'язок між явищами (граматичне правило); офіційний припис, встановлений порядок (правила внутрішнього розпорядку, орфографічні правила); норма поведінки, прийнятий кимось спосіб думок, дій

Право — система встановлених чи санкціонованих народом або державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки або діяльності, які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави

Правовідносини — врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і обов'язків

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб

Правознавство — суспільна (юридична) наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації і діяльності держави та політичної системи суспільства в цілому

Право користування — закріплена в законі можливість власника вилучати (здобувати) з речей, які йому належать, їхні корисні властивості для задоволення своїх потреб

Правомірна поведінка — вчинки (діяння), які не суперечать приписам правових норм або основним принципам права певної держави

Право на освіту — забезпечена державою можливість одержання на засадах доступності безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти у державних і комунальних закладах

Право на працю — гарантована державою можливість особи заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується

Правоохоронні органи — структуровані колективи службовців, що здійснюють державні та недержавні функції контролю, нагляду, досудового слідства, охорону і захист усіх форм власності, охорону природи, охорону прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина

Правопорушення — діяння (проступок або злочин), що завдає шкоди суспільству, суспільним відносинам або особі

Право розпорядження — визначення долі майна його власником

Правосуддя — вид державної діяльності, яку здійснюють органи судової влади — суди — шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ

Працівник — робітник чи службовець, який працює за трудовим договором

Продавець — суб'єкт господарювання, який згідно з договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації

Прокурор — державна посадова особа, покликана здійснювати вищий нагляд за дотриманням і вірним застосуванням законів органами держави, посадовими особами, громадськими організаціями і громадянами

Резюме — коротка інформація про професійні навички та уміння, які необхідні для отримання конкретної вакантної посади; подається роботодавцеві пошукачем

Рекомендаційний лист — це письмовий відгук тих, під чиїм керівництвом раніше працював претендент на посаду, або клієнтів, які залишилися задоволені обслуговуванням претендента на посаду в минулому

Роботодавець — власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, наділені правом прийому на роботу і звільнення з роботи відповідно до законодавства

Склад правопорушення — сукупність ознак, що характеризують згідно з законом певне діяння як правопорушення

Слідчий — юрист, спеціальне призначення якого — розслідувати вчинені злочини і, за веденням вини обвинуваченого, готувати матеріали кримінальної справи для віддання її суду

Служба безпеки України (СБУ) — правоохоронний орган держави спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України

Соціальні норми — зумовлені об'єктивними закономірностями правила поведінки або діяльності, які встановлюють загальні вимоги, виражають волю певної частини або всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу

Спадкування — перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)

Співбесіда — інтерв'ю пошукача роботи із працівником кадрової агенції чи роботодавцем

Споживач — фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника

Статут — нормативний акт, яким визначаються правовий статус, найменування, місцезнаходження підприємства, установи, організації будь-якої форми власності (юридичної особи), мета діяльності, органи управління, порядок їх формування, майнові та фінансові питання, умови реорганізації та припинення діяльності тощо; нормативний акт, на основі якого навчальний заклад здійснює свою діяльність

Суд — орган державної влади, до компетенції якого входить здійснення правосуддя у вигляді розгляду адміністративних, кримінальних, господарських і цивільних справ та прийняття по цих справах законних рішень

Суддя — посадова особа, яка виключно від імені держави здійснює правосуддя, розглядаючи у судовому засіданні кримінальні, цивільні справи, адміністративні, господарські справи, справи про адміністративні правопорушення, і виносить відповідне судові рішення

Судове слідство — у кримінальному процесі основний етап судового розгляду справи, на якому суд за участі підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їхніх представників та у разі необхідності обвинувача безпосередньо досліджує докази, зібрані під час досудового слідства і подані суду учасниками судового розгляду або зібрані самим судом

Суспільна небезпека — суспільна шкідливість, що досягла такого ступеня, який дає підстави законодавцві визнати діяння злочином

Територіальна громада — спільнота мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування

Трудовий договір — угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін

Усиновлення — юридичний акт, через який вирішується питання встановлення правових, майнових і немайнових відносин, що існують між батьками і дітьми

Цивільно-правова відповідальність — один із видів юридичної відповідальності, суть якої полягає у примусовому впливі на порушника цивільних прав і обов'язків через застосування щодо нього санкцій, які тягнуть за собою додаткові невідгідні наслідки; встановлюється на випадок невиконання чи неналежного виконання особою цивільних обов'язків, які виникають на основі зобов'язань (договорів) або на основі закону (у разі заподіяння шкоди, посягання на права та блага інших учасників правовідносин)

Юридична відповідальність — встановлений законодавством і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ, належних йому цінностей

Юридична наука — система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті

Юридичний факт — певні життєві обставини, ситуації, з якими юридичні норми пов'язують виникнення, зміни або припинення правовідносин

Юрисконсульт — спеціаліст, який здійснює правову роботу в державній або недержавній установі, організації, на підприємстві, у комерційних структурах і т. п.

ВСТУП

Тема 1. ДЛЯ ЧОГО ВИВЧАЄМО ПРАВОЗНАВСТВО	4
---	---

Розділ 1

ПРАВИЛА І ЗАКОНИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ТВОЄМУ ЖИТТІ

Тема 2. ЗА ЯКИМИ ПРАВИЛАМИ МИ ЖИВЕМО	10
Тема 3. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАЄ ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ	14
Тема 4. ЩО ТАКЕ ЗАКОН І ПІДЗАКОННИЙ АКТ	20
Тема 5. ЧОМУ КОНСТИТУЦІЯ Є ОСНОВНИМ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ	26
Тема 6. КОЛИ НАСТАЄ ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ	30

<i>Перевірте, чого навчилися, опановуючи розділ «Правила і закони у суспільстві та твоєму житті»</i>	38
--	----

Розділ 2

ТИ – ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН, ОТЖЕ МАЄШ ПРАВА

Тема 7. ЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ МАЄ ЛЮДИНА	44
Тема 8. ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСТВО	50
Тема 9. ЯКІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ МАЮТЬ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ	54
Тема 10. ЯК ГРОМАДЯНИ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ЖИТТІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ	58
Тема 11. ЯКИЙ ЗМІСТ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ	65

<i>Перевірте, чого навчилися, опановуючи розділ «Ти – людина, громадянин, отже маєш права»</i>	70
--	----

Розділ 3

ТИ І ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Тема 12. ЧОМУ ПРАВО ВЛАСНОСТІ Є ОСНОВОЮ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН	72
Тема 13. ЩО ТАКЕ ДОГОВОРИ ТА ЯК ВОНИ УКЛАДАЮТЬСЯ	78
Тема 14. ЯК ЗДІЙСНИТИ І ЗАХИСТИТИ ЦИВІЛЬНІ ПРАВА	82
Тема 15. ЯКІ ПРАВА МАЮТЬ СПОЖИВАЧІ В УКРАЇНІ	89

Розділ 4

ЗАКОНИ В ЖИТТІ ТВОЄЇ СІМ'Ї

Тема 16. ЯК ЗАКОН РЕГУЛЮЄ СІМЕЙНІ ТА ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ	100
Тема 17. ЧОМУ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ Є ВЗАЄМНИМИ	106
Тема 18. ЯК ДІЯТИ, ЯКЩО ДИТИНА ПОТРЕБУЄ ЗАХИСТУ	111

Розділ 5

ТВОЇ ПРАВА У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Тема 19. ЯК ЗАКОНОДАВСТВО РЕГУЛЮЄ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ	117
Тема 20. ДЕ І ЯК МОЖУТЬ ПРАЦЮВАТИ НЕПОВНОЛІТНІ	123
<i>Перевірте, чого навчилися, опановуючи розділи «Ти і цивільно-правові відносини», «Закони в житті твоєї сім'ї», «Твої права у трудових відносинах»</i>	129

Розділ 6

ТВОЇ ОРІЄНТИРИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Тема 21. ЯКІ ВІДНОСИНИ РЕГУЛЮЄ АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО	133
Тема 22. ЯКІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВІДНОСИНАХ З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ	138
Тема 23. ЩО ТАКЕ ЗЛОЧИН ТА ЯКІ ЙОГО НАСЛІДКИ	143
Тема 24. ЯКОЮ Є ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИН	153
Тема 25. ВСТАТИ, СУД ІДЕ!	158
<i>Перевірте, чого навчилися, опановуючи розділ «Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві»</i>	163

Розділ 7

ТВОЯ ПОДОРОЖ У СВІТ ЮРИДИЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Тема 26. КОЛИ ПОТРІБНА ЮРИДИЧНА ДОПОМОГА	166
--	-----

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

ЧИ Є ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ ЗАПОРУКОЮ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ	170
---	-----

ДОДАТКИ

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	172
КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ	173
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ. Розділ II. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	175
МЕТОДИ РОБОТИ НА УРОКАХ	179
100 НАЙВАЖЛИВІШИХ СЛІВ	185

О. ПОМЕТУН, Т. РЕМЕХ, Л. ПШИПЧАТНА

ПРАВОЗНАВСТВО

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШІКІЛ,
ЯКІ ВИКЛАДАЮТЬ КУРС У 9-МУ КЛАСІ

Т. О. РЕМЕХ

ПРАВОЗНАВСТВО

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

зошит

9
клас

ISBN 978-966-2032-93-2

www.4book.org